

Пенчо Славейков

Кървава песен

Пролог

Дете невръстно ош, на майчини си скути,
аз слушах приказки и песни за нечути
борби и теглила и тъмни съдбини
на моя роден край, от първи още дни,
незнайно по каква незайна висша воля,
обречен на сълзи и кървава неволя.
Наяве и насън тогава, рой до рой
картини, образи и блянове безброй
пред моя поглед плах метежно се тълпяха
и като зла мора душата ми гнетяха...
Ако до днес живеи там в тихий роден кът
другарин мой връстник, все негли някой път
ще си припомня той, подир игри, събрани
на Павлов лъг или край Юдини гирани,
тез чудни приказки и песни как съм аз
разправял... как се ний заканяхме тогаз,
че всички заедно, когато отрастеме,
за родния си край борба ще поведеме
и ще го отървем от робското тегло...
И няма на света да има вече зло,
тъй като ний – да, ний! – с оръжие в ръката,
ще го премахнем навеки от земята.

Детински златни дни, къде хвъркнахте вий?
Бял снежен къдърец над челото се вий;
от други помисли душата ми гнетена,
чуждее се от вас, и няма и смутена.
И сал понякога, като от есенен лъх
отбрулений листец, откъсва се въздъх
из гълбините на сърцето ми самотно,
и рве се той към вас, изчезвайки сиротно.
На миналите дни, тъй дивни, повестта
невидима ръка изтри из паметта
и повест кървава написа там отново –
на нови времена апокалипсно слово.

Но все е спазена в душата ми една
тържовна песен от ония времена –
мост на въздишките над проломи висящия –
и тя ме от брегът на дните настоящи
на миналото към далечний тъмен бряг
пренася – песента за гордия юнак,
когото стигна смърт там горе на Балкана,
от лютия куршум в сърцето с люта рана...
Като вълшебна реч, таз песен ми отвива
от тия чудни дни завесата мъглива!
Сърцето с прежний жар метежно пак тупти:
Балкана виждам аз – в шеметни висоти
изтъпват връх до връх, и дивни и замайни,
и негли някакви тям поверени тайни
да скрият, те чела обвили са в мъгли;
възмогнати над тях там царствени орли,
се към усоите с устрелен поглед вият
и дебят плахите кошути, що се крият
низ дебри и гори – в които досега
не е пробила път човешката нога,
нито ръка топор за придобив извила
и свята девственост кошунски накърнила.
Под гъстия заслон на буйний храсталак,
невидими вълни и вековечний мрак
шумят, премятат се, една се друга гонят
и с горските листа таинствено ромонят
свещения завет на свойте глъбини,
свещен за минали, свещен за бъдни дни,
един той само чут во тая пустош строга –
говорещ на света за волята на бога.
И безметежния вековен горски сън
нарядко сепвал е воинствен само звън,
звънът на мечове кръвнишки, рев победен,
молби, проклетия и вик и стон последен.
Юнака паднал там в Балкана виждам аз;
той жив ми в паметта изстъпва всеки час,
когато песента си спомням на незнайний
певец – и думите, и прости и омайни,

в забрава скръбна ми душата унесат:
„Когато падне нощ и ясни затрептят
звезди на тъмния безкраен свод небесен,
и стария Балкан запей хайдушка песен...“
О, стария Балкан, аз зная как той пей
и за какво. И днес душата ми купней –
да можех миг поне пак да го чуя! Славил
бих пак живота аз отново и забравил
бих всичко, що ми е вгорчивяло света –
дори и онова, с което ориста
в гнева на своята любов ме е дарила
и с туй над делнични несгоди възвисила.
Аз помня първи път, кога таз песен чух –
и в изненада как тя сепна моя слух,
за болки чужди как сърцето ми събуди,
та то се в себе си самичко взре в почуди.
То беше в дебрите таинствени, врагът
където с меча си от тихий бащин кът
ни бе прогонил – там, де гроба на юнака
показа майка ми, заглъхнал в хресталака
в трева и буренак... И него, с песента,
до днеска нищо не изтри из паметта,
макар че не веднъж сърцето ми се свива
от песни като таз, пред гробове такива.

Детински златни дни, вам сетний мой привет!
Далечно бъдаще, мечтано в розов цвет
тогаз – сега и то се в минало обърна –
то цъфна овреме, и овреме посърна –
но не напусто... То бяха славни дни,
макар на ужаси, макар на кръвнини
и запустение! – До днеска са следите
неизличени ош: в полята и горите
полъхне ли ветрец, той с кървав дъх лъхти;
белеят се без гроб разнесени кости
по голи равнини, усои и долини;
сред пепелищата, и грозни и пустинни
срутени зидове се дигат тук и там,
и сякаше укор към небо хвърлят ням,

че им е дало то такъва дял световен –
над пустоши да са те паметник тъжовен.

Нараства други род, за други съдбини...
Забрава спуска се над миналите дни; –
тъй както ги до днес певеца живи спазва
в душата си, за тях и пей и ви приказва.

Песен първа НА ЗАСЕДАНИЕ

Вечер в Каменград. – Съсед. – Какво се върши в града. – Младен у Дойчинови в пруста. – Потона. – По стените. – Два реда хора, два разни разговора. – Дивисил. – Белина почва. – Дойчин в Цариград. – Дивисил предвещава съдбата на Каменград. – Каменградския Плутарх. – От Гюргево до Олимп. – Къшлак. – Българите в Бялград и превземането на крепостта. – Войводата идва. – Сприха реч. – Дневния ред на заседанието. – Младеновата реч за народа. – Гняв на Войводата и свата с Младена. – По него време.

Изстъпва в далнини намръщени Бунай;
на снежния му връх, над преспите, сияй
вечерна слънчева позлата. Ей отмина
зад тъмните гори, подмамен към чужбина,
приветний ясен ден по знайния си път;
и облачета рой подире му летят,
игриви пролетни сирачета, съзети
сега чак, бързишком надварят се – наети
да го настигнат. Тих и благ ветреца пове;
полето глъхне. Тук и там се отзове
самотно сепнат ек, или отзвук от песен –
и чезне някъде в дрезгавини унесен...
Яздача морен кон пои на речний брод...
Работник закъснял ускорва муден ход,
загрижен за дома, където го отдавно
очакват... Затрептя вечерницата, бавно
възлязла в небеса... Из Каменград блести
сам-тамо огнец плах – и сякаше вести,
че още все радят там грижните стопани,
а негли заедно, че с гостени отбрани
на личен празник е събрана челядта.

По глухи улици отдавна е нощта
отсенки метнала и сякаше се будно
ослушва в стъпките на скитниците, мудро
сегиз-тогива що препречват кръстопът.

Понякога се счуй, в затънтен някой кът
невнятен ромон от сподавени говори,
или прошумоли чевръст вървеж през двори
и скрипнат излеком открехнати врати...
Ей през тъмата се на стъгдата вести
отсянка мъжка в миг – и бързо там отсреш
премина. С омисъл не скритом ли по нещо
тоз ношеходник е потръгнал насаме?
Ей на разпътица отново се таме
вести, застана миг – и бързо взе посока
надясно. А отвъд, под стряхата широка
на ниска къщица, на заслон две жени
стояха – отдалеч там с поглед в тъмнини
следещи сянката, додето зад извива
да се затули тя нататък. Мълчаливо
спогледаха се те, и след минута пак
подзеха разговор, поволно в нощний мрак
размахвайки ръце.

– „Тъй, тъй ти казвам, Ралко,
дошло ми е дотук... Одеве щехме смалко
там с моя хубостник очи да издерем.
Навил син глава – зарязал е съвсем
и работи и дом. Къде ще му е края,
кой знае. Чедо бре, му викам: теб ли тая
остана? А пък той подсвирква си с уста –
не ще биля да знай... и денем и ношя
фишеци прави.“

– „Ех, не се коси, невясто; –
я моя Дивисил... Не свърта го на място
от месеци насам! – тук другата подзе. –
и цялата рода е турил на нозе –
и аз на старини не мога да почина...
А по баща си пък и тримата ми сина...
Мъже, що се рекло – та те ли пък назад
от другите? Не е туй само в нашия град;
навред, що се рекло... Уж бехме есенеска
отсекли да годим Деяна, а и днеска

така си все стои, замръзна, ден за ден...
«Ех – каже Дивисил, – годен е и Младен –
па виж, че... друга е сега на ред изгора:
Деян ще да деи каквото всички хора.»“

– „Тъй, Ралко, тъй. Това и моя хубостник
все пее. Господ знай какъв ще е постиг...
Превърна се света! – пак първата подхвана. –
На пътя от пазар ме срещат отзарана
Матейчини, сами ходили по купеж –
хе, викам аз, това годеж и все годеж
не ще е! За кога ще бъде сватба, Вело?
Какво ти е Младен? А тя, виж, поглед свела
и се усмихва... «Ех, и неи до ще ред –
отвърща – може пък че друга по-напред,
та нашата тогаз... на време по-честито.»
И смеря ме с очи така-е дяволито,
като че аз не знам надека бие тя...
Тъй, тъй ти казвам аз – превърнал се света:
мъжете нейсе, то... ами пък и жените!
Младен разбърка тук на огъня главните –
И ей го на, кой знай къде отива пак.“

Пропяха повторно петлите в нощний мрак,
сроени в небеса, редееха, гасняхя
звездици, като че в нечакана уплаха
от ясний месечка, надникнал издалеч...
А не довършвахя жените все пак реч –
„тъй, тъй“, обади се едната и подкара,
по нея другата „що се рекло“ в превара
подметне приказка и нямат думи край.
Понякога така се жица размотай
на стъкнатия стан: стопанката чевръсто
се приведе да я подхване, с два я пръста
полека залови – а ето изведнъж
се тя преметне пак, изщъпната, надлъж
из вътъкът, и ей и друга – и додето
с тях да се справи тя, несетно се времето
изнизва.

А Младен – опазиха добре
 старешките очи че беше той – запре
 пред тъмните врати на дом самотен, в мрака
 издигнат глух и пуст, и излеком потрака
 там по уречен знак. Открехна се завчас
 висотата врата, и гърлест мъжки глас
 посрещна новий гост.

За нея вечер звани,
 завари в пруста той отдавна вече сбрани
 другари, около приветний домакин.
 И само липсваше Войводата един,
 селата през дене излязъл да споходи.
 И чакаха го те от час на час да доди. –
 Младен се настани при масата посред,
 където току тъй се виждаха, без ред,
 компаси и книжа и карти навалени.
 Прекъснати за миг, отново подловени
 екнаха препирни. Но в общий разговор
 не се намеси той и рядко тъмен взор
 обръщаше към тях, случайно само слово
 дозел – послуша се, и залови отново
 книжата. Но не би задълго и това.
 Извърнал на ръка подплесната глава,
 той към потонът се унесено загледа:
 за пръв път в пъстрата и стройна разпоредата
 съзря той смисъл – в туй, което е дълбал
 с длетото си резач и с четката въртял
 зографин, докато изтъкнат ред картини
 по воля може би на щедри домакини.
 Там с варакосани изпъкнали бразди,
 потонът е кръстом на четири връсти
 сделен. И всяка връст, с бои особни, има
 особен изглед: пролет, лято, есен, зима...

– Поле се зеленей над вратнята, отпред,
 обсипано с цветя: кокиче, гороцвет,
 жълт смин, червен божур, зимбили и лалета;

а татък, дето се привършува полето,
се вижда нисък плет от някой полугар –
разтирил стадо, млад усамотен овчар,
подплеснат на кривак, с цафара медна свире,
и дългий му перчем по вятъра се шири,
по вятъра, що вей в цвят буен дървеса...

– Разтварят се отвъд пък други небеса:
ей слънцето посред, на пладне спряно, грее –
пшеничен златен клас в полето се желтее;
жътварки, на постат прекършили снага,
чевръсто сърпове повели са в ръка,
а спретнат драгоман вий с вителя вързопи –
и в угледни кръстци нарастват тежки снопи.
Зад тях се равен път нататък криволи,
по него мудро се извиват ред коли,
отвозвайки плодът към равните хармани...

– Оттамо изведнъж се, с облаци застлани,
есенни небеса тъмнеят в далнини:
лозари весели – мъже, моми, жени –
с широки кошници, понесени на рамо,
към поставът вървят, покачения тамо
на процепа аргат поема от ръце
поднесения плод с улебнато лице,
подметнал, види се, при туй шеговна дума.
А гойни волове, разпрегнати край друма,
помахвайки с опаш, спокойно си пасат.
На кичестий орех, зад синура отвъд,
възрастнати деца по клони се съзират...

– Оттук, зад среднята преграда, се простират
вериги планини в таинствен полумрак
и ширят се безкрай поля, повити в сняг.
И селце, скътаном помежду две долчини,
нататък се видней – из ниските кумини
на стълбове се вий прозрачно-синкав чад...
Сред тая сетня връст е кръг продълговат
отмерен – вътре в особена картина:

на гости сбрана е там весела дружина.
 Трапеза на витло е в стаята посред
 извита – и седят, тъй както му е ред,
 пред нея: попът, кум, кума и стари свати,
 по них и целий род... Там две калини млади
 поднасят гозби; сам, на челото с червен
 перник, обхожда ги напетий младожен,
 и с бъклица в ръка честити гости кани...
 А права там стои, во свилени премяни,
 неотсрамената невяста, с вит и свит
 над челото венец, и с було лик прикрит.
 Напъват се свирци там в къта отстранени
 и зяпат ги деца, край тях накуп стълпени...

А целия потон, изкусно той сделен
 на четири връсти, с венец е обграден
 наоколо, венец от ветки позлатени –
 дафина и чемшир... Там дето са словени
 разделните бразди – там на самата сред –
 разцепена виси примамливо на глед
 червена, кървава узункюприйска диня:
 по заръките от самата домакиня
 издялана е тъй и там наред е тя
 наместена. И кой не би й мисълта
 досетил? – както е тя сочна и наляна,
 да се налива тъй коляно по коляно
 и зрей за съдбини честити дом и род;
 и както семките на тоя сладък плод,
 да се множат така и челяди, на бога
 по воля – за живот во благодат и слога.

Несетно погледи Младен изви в захлас
 към източния кът, де в нисък коностас
 кандилце трепка пред свещената икона,
 со гранки палмови обвита, от Сиона
 от самий домакин на ранни младини
 донесени... Оттам по белите стени
 картини, стегнати все в рамки позлатени,
 се вият дълъг низ, изкусно наредени –

три на самата сред: могъщия цар Асен
до трона прав стои и поглед вдъхновен
отправил в небеса – като че да ги пита
во подвигът му смел дали съдба честита
го чака?... Ето там великият Симеон
с дружина отборна, на буйногривен кон
възседнал, в Цариград тържествено навлиза,
понесъл ключове, насреща му излиза
из порти Николай Мистик и сам Роман
Лакапен. Над стени там горе е насбран
народ и вперил е в войтелини очи –
един при тях, отпред, разправя им и сочи
с ръка: той някога, навярно, ще е бил
в плен и онези там, в които взор е впил,
добре познава... Ей и трета път отляво:
под сенчест матор дъб е седнал величаво
Крум. Из гората се войници надалеч
събират – два от тях поднасят му на меч
отсечената в бой глава на Никифора.

От миг на миг по-жив и волен разговора
Ехти в широкий пруст. Два свещника едвам
посред на масата светулкат, в ясният плам
на буйния оджак възмогат, замъждели –
тъй като в небеса звездици закъснели
мъждят, иззад гори щом месец засияй.
Как тоя буен плам си охолно играй
по тъмните стени с отхвърлени сянки!
Като че вятър лих с широколисти гранки!
Ту свий и сблъсква ги, ту метне, разнесе,
чак до потонът ги нагоре отнесе,
и ги разхвърля там по старите отбрани
тарелки и тави и лъснати сахани,
като огърлици нанизани надлъж
върху полиците – превий ги изведнъж
и превърти оттам и сниши чак до пода,
и се шегува с тях тъй както му е сгода.

А тези, чийто отсенки буйний плам

размята, в двоен ред събрани бяха там.
 Край огънят, отпред, по-старите седяха:
 Марин Белина, Рад Радойков, зван и Влаха,
 затуй, че някога по Влашко нейде бил;
 а по средата им сам дядо Дивисил,
 комуто челядта половина село прави!
 Седемдесет годин на плещите си здрави
 той носи; три роди човешки преживял,
 три сина сокола в земята закопал
 и още се на три и радва и гордее.
 Сърцето младо е, макар да се белее
 косата като сняг. И неговата реч –
 спокойна, ясна, бе прочута надалеч
 по свят! Не всякога обича да говори
 той, но пък затова, когато реч отвори,
 не думи сякаше из старчески уста
 се ронят, а цветя на мир и на света
 утеха – с мъдростта на опит оросени,
 и бистри ставаха душите най-смутени.
 От младини не бе той хващал ни една
 от книгите, на ум во днешни времена
 що учат хората; и библията само
 четеше. Някога превий глава над рамо
 и почне – и таквиз разправя! Напокон
 Белина стареца нарече фармасон
 за тия; тъй си го и хорицата прости
 зовяха досега – а още, че през пости
 той не държеше пост, макар на вяра твърд.
 И богомолник бе и благ и милосърд,
 И в струване добро не знаеше почивка.
 В несгоди и беди не падаше усмивка
 под рунтавий мустак от старчески уста
 и поглед ясен; но зад тая яснота
 и зад усмивката на устните му свити
 като че ли слова неказани и скрити
 понявга трепваха... на нещо тайно знак?
 Те само трепваха и скриваха се пак...

Отдясно стареца самичкият стопанин

бе седнал, първенец почтен, Дойчин Диманин,
с кальпен морав фес, до вежди схлупен чак,
подхапал връхчеца на левий си мустак
и дългия синджир на златний си часовник
увивайки на пръст. Като добър къщовник,
самичък рядко той отваряше уста,
и не пребиваше на гостите речта.

Но и за него пък наваксваше Белина.
Започнал беше той, и вече пред стотина
предмета претърчал, в Елада ходил чак,
към прежний разговор да свърне смогна пак
отново, и така захвана да разпраща:
– „То тъй е. Умному и мало доверява,
що има стара реч. Но нейсе. То се знай,
че всичко на света си има своя край!
От памтивек до днес и опит и наука
доказуват това... Дълбока е поука
на елинский мъдрец в безценните слова:
Достойний мъж не се познава по това
к а к в о започва, но от д е и к а к започва –
дали по правий път кормилото насочва,
или току така подкара я насвос...
Изуй цървулите – и през морето бос:
че всичко е късмет!... Какво например, стана
с ония дето все минаваха Балкана?
Язык и туй за туй! Не му е път оттам,
през Дунава отвъд, от Влашко – а отсам,
където й гняздото. В недрата на народа
ори и сей, и трай – хелбетя до ще сгода
да цъфне и узрей... Дочакал тоз колай,
запретвай сърпът – ряз! И на ти тебе край!“
При тези думи той ръката си издигна,
скриви я като сърп, с едно око подмигна
и рязна в въздуха... Без малко тоя мах
поджънал би носът на сгърчения Влах.
Да се не беше той отдръпнал мигновено –
и само буен смях ръката му пожена.
Усмихна се и сам Белина. В Каменград

отколе дойде той, учен граматик млад,
учител се цени и вече оттогава
каменогражданин си е и до днес остава.
Навреме смогна той кумин да задими,
навреме, както му е ред, се задоми,
навреме нагласи световната нагласа.
Едничко не можи навреме да сколаса –
дечица, радост и отмяна в старостта,
но... божа воля то над тези е неща!
Сега живее си самотно той, заровен
в книжа, и събирач на старини грижовен
все току пълни с тях тефтер подир тефтер,
от гръцки пак пример (макар да не достигва
тоз чак до древността) мустаци той подстригва
и смърка емфие. При туй и обичай
той имаше, съвсем по гръцки – тъй без край
да дрънка, отведнъж каквото е запляскал...
Белина в Каменград зовяха Старий даскал.

– „Това че е така – подзе на сгода реч
след туй стопанина, – с дене е знайно веч...
Когато ходихме с покойний поп Обрейка
во Цариград, веднъж при дяда ви Славейка
гостувахме. Таман черковния въпрос
по него време се започваше, таквоз,
да се избистря. Прр! През Дунава прелетя
отсам Хаджията с юнашката си чета.
Кого де срещнеш, все за нея хорати,
по вестниците все за нея се вести:
там станал бой, а там до крак ги уж избили,
ама до крак!... А там отново се вестили...
Какви, какви не щеш... На думата си пак
да дойда. Надвечер, кажи го ти, по мрак
наминахме у тях. Широка гола стая,
и две свещи горят. Окото ми се смая
от първи път: книжа, книжа – и пак книжа:
да кажа хиляди – не ще да е лъжа!
С една реч – мрак! В мрака ума ти да се слеше
А сам край масата се той привел и пише,

замислен нещо си, унесен. Час и два,
кажи го, ние там се бавихме. Това
и онова така от дума, та на дума,
било за в работа, било саде за глума –
и до Хаджията дойдохме напokon...
А всяка дума – на! не дума – милион...
Ний само запяхме с покойний поп Обрейка...
– Не там е гъдела – тъй дядо ви Славейко
започна: – много ний ще има да търпим!
Да се отнайнапред черковно уредим,
па с божа воля... то от гърци като хване,
на гърци няма я докрай да си остане!
Школьото се влече подир черковний пеш,
а през школьото му е правия вървеж:
кога народът се духовно окопити,
ще знай на чело сам свобода да накити...
И тая, санким, то не трябва ний от ум
да я изпускаме, не, не! – но излека, без шум
да се подкарва тя без много да се дрънка
да си върви – и то отвътре, не отвънка...
Хаджията ли бил, или пък друг юнак,
отвън ли дойде – зла съдба ще има пак.
И вие знаете, че приказка си има –
калето не отвън, отвътре се превзима!“

Самодоволен, че речта си тъй разви
и свърши, погледи към сбраните изви,
изгледа ги и пак, по други път, отново
да свърне смери той към първото си слово,
като чевръсто сви от синий си пакет
цигара. Ала го превари той ред
сам дядо Дивисил, мустаци пооправи,
посви с гласа и тъй продума:

„Думи прави!

И Левски казваше преди години сам –
отвътре! Тъй върви от Благовец насам.
Тъй трябва да върви... В туй само смисъл има,
в таз смисъл и успех – доколкото го взима

умът ми, ако ще да няма и съвсем,
 все е от полза пак. Ний трябва да дадем
 на делото сами насоката най-прека.
 Туй всичко що за нас прелита отдалеко –
 да идва и веднъж и дважд и двайсет пъти,
 от него нищо пак не ще да се измъти...
 Едни ли идваха и мряха в таз земя
 юнашка смърт; – но кой, кажи ми, проумя
 защо и за какво те мряха? Чужд остана
 на подвизите им народа. Сал Балкана
 чу и видя, и той едничък ги разбра –
 и кости им свети на отпочив прибра
 в недрата си... Светци на обичта безумна
 към бащиния край! Борбата те безшумно
 тук трябваше да я подхванат по-напред –
 да я подготвят тук, полека и по ред,
 тъй както тука е, на мястото, най-сгода.
 Да казват, чувам аз, че упорит народа
 бил. Вярно, упорит е той и твърдоглав.
 Не пречи нищо туй – по неговия нрав
 когато се върви и действува. Най-сладка
 на орех костелив е втвърдналата ядка –
 зависи ореха кой как ще го строши.
 Веднъж да се разбере, веднъж да се реши,
 тогаз ще видите що българина значи!
 Какво е връщане не знай, кога закрачи
 напред, и крачи той през огън и вода...
 А туй, що казвате – че щяло до беда
 да дойде – без беда не става нищо тука;
 беда е първото начало на сполука.
 На сума работи до днеска на глава
 сме ний излизали, аз вярвам и в това –
 от ударна ръка се дело не изплясва,
 и с делото юнак за подвизи израства!
 Такива работи, кат нашта, ази знам
 не само тук да са вървели тъй, и там,
 където са били – имало е и сълзи;
 най-вече дето е вървяло с крачки бързи
 към не от по-напреж съзнана ясно цел.

Не бързайте. В пет дни не можеме предел
най лесно предели на робство петвековно...
Сърце ми, моето сърце старешко, ковно
предчувствие гнети, като железен млат:
ще се превърне в прах цветущий Каменград!
Да бъде волята господня! Тя, която
над всичко бди, ще бди над нашто дело свято.
Ний няма от беди какво да се боим;
димът на нашите жилища – жертвен дим
ще е пред светия олтар на свободата:
това ми шепне мен сърцето в радост свята –
не ме е лъгало до днеска то...“

„Амин,
на тая харна реч! – самия домакин
се тук обади, пак наканен да подхване. –
Начало да дадем, та веч каквото стане!“

– „Да – тука подлови Белина – то се знай!
Началото добро – добър довозда край.
А сякаш всичко е дошло пък и на сгода.
Речта ми, санким, е за нашия Войвода.
Осанка, поглед, ход и горд юнашки вид,
в Елада да е бил – същински Леонид!
Не знам дали е бил и той кат наший сприха
не споменува туй Плутархос. Кам да биха
и другите така, не падвахме назад
от елините ний; а наший Каменград
би гръмнал по света, глава би всички свили:
на нови времена и нови Термопили!...“

Да, пример ще е той през бъдащите дни –
за юношите, па и не за тях едни –
за всички! Житие аз вече съм скроил,
по тънко всичко съм пресметнал, наредил,
но, то се знае, все ще трябва да се чака –
когато се развей во Каменград байрака,
тогава белким ред ще дойде и за край
на житието... Да, а трябва да се знай

какво е мислено, говорено, кроено
и вършено; това на книга наредено,
осмислено – светът история зове:
от нея всичките велики умове
са черпели пример и твърдата си воля
калили, както днес, тъй също и отколе.
Да, тъй е то. А ей да ви разправя аз
такъв един пример, що надали от вас
го някой знае.“

Тук той другите озърна,
опъна дважд емфе и думата завърна
отново: „Лани се събрали на съвет
во Гюргев, тамошний потаен комитет –
известния под името централний –
мъже все опитни и момци идеални...
Разискват плана те напреко и надлъж,
там както му е ред и трябва. Изведнъж –
хоп! – в стаята при тях се вмъква полицаия:
«Какви сте?» – пита той – и никой, от замая,
ни хък, ни гък. А ей, смърлушен в тъмний кът
таме Войводата изстъпя – за вратът
допипва го и – бух! – навънка из вратата.
А после, там, отвън, посочва му с ръката:
«Туй, домнул, виждаш ли го? То казва се врата,
туй мандало, – а тук са сбрани господа:
при господа се то през просо тъй не плещи, –
потропай тук изпървом... Щиу булгарещи?
Ахейците така я срефели веднъж
при Троя; та дори най-личния им мъж,
Агамемнон – и той! И всякой взел да гледа: –
оцапахме я! Тук обаче Диомеда
сам Зевс подучил... Е, та то се вече знай...
Изчезнал, яко дим, горкия полицаия.»“

Каменоградския Плутарх я тъй подведе,
така се замота, задрънка и заплете,
че другите се там спогледаха в уплах;
а пък на среща му безцеремонний Влах,

не смогнал да надвий на дрямка опачина,
тъй кралимарковски широко се прозина,
че малко остана да го налага той...
След Диомеда се помъкна тъмен рой
херои: Менелай, Минетий Мирмидонски,
Аякс и някой Сарпедо Илионски
златодоспехия божествен Ахилес,
Алцибиад – що сам на верния си пес
отрязъл опашът – по него сонм богини
и богове, от връх олимпските вършини,
и бозна още кой... Отдавна тишина
бе около му там. А в древни времена
веднъж залетял, се оратора забрави
и нямаше ниет речта си да остави:
като гнездото над някой крив кумин
възправен щъркел бял мъсърски паладин,
кога заклепе – спре, озърне се и зине
и ей заклепе пак, като ме който мине –
минава, за да чуй каквото пляска той...

Така заплеснат сам в несвесний говор свой,
Белина не съзре, самите му другари,
че го не слушаха отдавна веч. Немари
за тъмните слова на стареца бърбив,
те бяха вслушани во разговора жив
подзет отвъд – таме от другите събрани –
и жив и подловен со думи по-разбрани.
Там бяха седнали по-младите на връст,
по-отбрани мъже, извити околвръст:
най-видния от тях – векил Вълкан Гошана,
Сокола, Чер Чемер и Дейо Делибана,
Захарий Влайко, Ворчо, Дрина и Върбан
от Стрелча, а при тях стоеше и Първан,
по прозвище Хъшлак, с дебел резец на чело
и вежди свъсени. Кой знай в какво си дело
замесен някога, той бащина си праг
напуснал, в чужбина завян, немил-недраг
се скитал бозна де и, чак подир години
завърнат, заживял при свои и роднини –

и с прозвище Хъшлак наречен за това.
 За него из града се носеше мълва,
 че с Панайота е тършувал по Балкана,
 и не току веднъж, че таз на чело рана
 оттам я носи той... Белина само знай
 за тия работи подробно, но ги тай
 в дебел и нов тефтер по тънко изредени
 и на кориците тъй с надпис означени:
 „Пространно житие на Ружина Първан,
 Хъшлака иначе по прякор назован,
 во Каменград роден на трийсет и девето...“
 От час на час през реч прекъсван, на сърцето
 с яд беше подловил намръщени Хъшлак:

– „И казвал съм ви аз, и казвам ето пак –
 мен тая работа не ми е май за вяра;
 не само во една съм ази врял попара
 и знам на сладкото горчивия лизет...
 За бунт, за кръвнина сме сторили ниет,
 не липсват дори и карти и компаси –
 при тези думи той презрително глава си
 към масата изви – и всичко е наред:
 плю, плю! – за уроки – кат тиквата на плет!
 А тиквата на плет – един кривак й стига:
 бух! – на ти тиквеник... На думи и на книга
 ний опашът на жив вълчага мерим, хей,
 и само господ знай каква ще ни огрей...
 Тоз, що за свобода милее не на дума,
 не търси път с компас през планинската шума,
 нито я кара той през куп за грош така,
 ний както... Той не е поканен на тлъка,
 на сватба, на зефет – а на хоро хайдушко,
 където нож играй и пей иглянка пушка.

Все сметки чувам аз днес, вчера онзи ден,
 все планове. И в тях не ми харесва мен –
 вий на голямо все я карате! Вземете
 пример от другите, по-опитни: правете
 като шпаньолите... самси Наполеон –

той! – в чудо се видя и, знайте, напokon
как стана. И за нас най-вече туй приляга:
на чети – всякъде и никъде... веднага
и тук, и там, и там – внезапно... пожари,
бий, блъскай! Чергата да пламне да гори
отвред. Тъй с малкото голямото се върши.
Когато на дъбът се клонето окърши –
по-лесно пада. Нас, навремето, в Белград
току ни тъпчеха все с тактики у рат,
фортификации и сума бош-лафлъци –
а практиката бе на турците у ръце,
и боят брачата го ядоха насвос.
Добри са работи, но искам аз, таквоз,
да кажа, че – не са за нази те! Ни ази,
ни ти, ни той не сме за тия – и да пази
бог, ако мислите, че нашия народ
с такива тактики ще мине онзи брод,
пред който се е спрял. Да, чети, чети, чети –
а мирния народ, вий него оставете,
той нека си стои – той нека зад гърба
опора нам да е в великата борба, –
нам помощ, на врагът при всяка сгода спънка
бил който и да бил, каквото и да дрънка –
не искам и да знам. Единствения план
за работа с успех е тоя – начертан
от Левски, начертан и завещан на нази.
В борбата цял народ да хласнете? Да пази
Бог! За това не е настанал още час.
Народа? Цял народ? Добре го зная аз:
от памтивека той привел е над орало
врат, на робията обръгнал от начало –
и работи таквиз, каквито вам се щат,
не са за него. Вий по крив вървите път,
по път на жертвите за онзи, дето вее!
Аз виждам пак, че кръв нахалос ще се лее.“

„Пророк – я виж! – обади се извит
към говорящия, Сокола, и сърдит
прибави соннато: – Тя тая си е стара.

Да се намери пък и кой да я повтаря!
Народния човек с народа се глуми...“

– „Соколе мой, назад словата си вземи! –
отвърна първий пак: – Това не е превара,
което думам аз. Май твърде много вяр
вий давате на тез поклони и хвалби,
що пред Войводата принасят тук с торби!
Ех, да ги цункам аз таквиз самун-душмани,
умът им – врък-шоврък: под женските сукмани!
И виждал съм ги аз, и знам ги: димне дим –
иди та ги гони! Не ще да удържим
и първий напън с тях.“ Застанал край стената,
подви нозе сега, подпре се на едната
ръка и седна той, и смери надалеч
с очи, а после тъй отново почна реч,
като зави мустак: "И срам и поразия!
Такава, санким, я оцапаха в Сърбия
на времето... Седим там в някоя механа –
нахълтат брачата, – мустак на кръвнина –
и вик и копрене, като петли по ярка,
и нямат брой ни край песни за Крали Марка...
Раковски, бог да го прости, ще да посвий
с глава, па каже: „Ех, не гледайте ги вий,
юнаци всички са, ей тука – вина ради.“
А дядо Илю се по дългата поглади,
па махне тъй с ръка... И виж, не напокон
така се сбъдна. На турский гарнизон
кога нападнахме во Бялград – от стотина,
с нас дето тръгнаха, едвам ли два-тримина
куршум опърли. Зер, не беше то шега.
Зад тъмните стени на крепостта врага,
ех, майка стара – на: не пляска сръбски, с думи
а с непрекъсната градушка от куршуми.
Пат-пат-пат! Гърр! – се чуй от дясната страна
и дим, като мъгла по Стара планина,
се вие. А така отвъде и отляво.
А по средата ний, заложи на здраво,
мълчим и се таим. Ни шук, нито мълва...

Сал дядо Илю понадникне там с глава,
отдръпне се и – сст! – изшитка с пръст на устни:
на тия работи той майстор е искусни –
и гъделът му знай... Та искам да река –
стоим, таиме се, заседнали така
и чакаме... И ей, в миг с пръсти той изсвири,
замахна с ятаган – и цял го рой сподире
през рова: пляс, плюс, бух! Аллах! И вик и вой...
Юруш – на крепостта – това се вика бой!
Докле да мигне миг – ний бяхме горе вече...
Два-три миросал бях по тиквите – изпречи
четвърти муцуна манафска и за миг,
докле да видя аз, той в рамото ми щик –
хряз!... Свят се завъртя в очите ми и блясна!
И възник полетях – в тила ме нещо сврасна...

Бре, майка стара, сам извърщам аз очи
и гледам – бамбашка такава е личи:
ни гръм, ни вик... Ехе, каква ли ще е тая?
си мисля... Гледам го: висока, дълга стая,
настлана со легла надлъж по двоен ред.
„Наздраве! – вика ми отдясно млад съсед,
като мамул увит в бандажи и парцали: –
Живей ли още?... Ех, та дека да сме знали...“
Но тук зададе се, на свита на чело
княз Михаил – запре при всякое легло,
запитва всякого и ядно вежди мръщи –
че чува отговор отвред един и същи:
„Какъв си? – Българин! «А ти сокол-юнак,
отде си?» – Българин! – и тоз отвърща пак.
Тук, там – и дойде ред съседа ми да пита.
А чувам аз един от неговата свита
да казва: «На гърди е с осем рани той,
че първи с нож в ръка налетя в люти бой!»
Самичък Михаил на гръд обляна в кърви
му тури кръст: «А ти, от соколите първи,
какъв си?» – Българин! – и тоя изрева...
Ядовно Михаил назад изви глава
и с огнени очи наоколо обшари:

«И тук ли липсват пак моите кокошари?!»
 Отнейде си едвам обади се един,
 едничък сърбин сал, едничък майчин син...

Отново Михаил: «А твое име?» – Гавра! –
 Избухна като топ отвсъде смях и гавра
 и князът с свитата не се видя билия
 кога одра навън и де се запиля...
 А тя каква била? – Когато прогърмяло
 в града пред кулата, по ридът побеляло
 от кринолини, тъй покрито изведнъж,
 като от гъби след есенски топъл дъжд.
 Юнаци! Толкова юнащината чини!
 Прищъпнали снаги со женски кринолини,
 на-на! опридали къде Топчидере...“

– „Я виж! А по-напред си гърлото дере,
 че българина бил не знам каква нерода! –
 обади се сега Стоимен Ружин Брода: –
 Сама се замота лисицата в капана!“

„Дръж! Зере виж, че пак гаджосала в Балкана!
 Не ми е дума мен за тия, що в торба
 са турили глава и с турчина борба
 им е душа и свят – а тези ми юнаци,
 що по кюшетата опъват сал мустаци,
 в полето знаещи, че се плъсти трева,
 в гората ходили – но само за дърва!...
 Но ще ви видим, де, и вас, не е далеко –
 да димне само дим! Тук в стаята се леко
 и евтино таквиз продават...“

С тез слова
 подзе се изведнъж нечакана мълва
 и препирни. На две половини разделени,
 спокойни най-напреж, а после разярени,
 едни се други те отрупваха с укор –
 и почнатия тих изпървом разговор
 от миг на миг след туй по-лих и буен става,

и сля се най-подир той в неразбрана врява,
чак вънка тътнеща далеко и в нощта...
Тоз викне сепнато, а онзи през глъчта
ръце размахва – реч да подлови се мъчи
обиден трети там, ей дигна се, изпъчи
гърди и за протест се бие в тях с юмрук;
отвъд се дигне смях; а там подзел напук,
приятно други пък кикоти се и слуша...
И никой никого през врявата не слуша.
Един замислено през общата мълва
спокойно Дивисил седеше, от слова
несвесни и съвсем почти че незасегнат.
Там до перваза на камината облегнат,
изглеждаше го той усмихнат под мустак,
и зина сам веднъж и замълча се пак –
че дума паметна в глъч не намери вреда.
Не пръв път слуша той подигнат за невреда
шум на младоците – и слуша и нехай,
че знае хъзът им, и знае колко трай.

А тъкмо него час, несетно, пред входа
застана горд и строг очаквания Войвода,
на сабя черенът притиснал во ръка,
а отподире му надничаха мрака
юнаци – отбора от неговата чета,
со грозно зинали мечкарски шишенета...
И екна в стаята сърдития му глас:
– „Туй само липсваше! Какъв е тоя бяс?
Или се мислите, че вече сте в Балкана?“
Кой както бе се спрял, така си и остана...
„На стража!“ – викна пак Войводата, извит
към сбраните отзад и с поглед ядовит
изгледа другите и сръчено отметна
наметка от плещи... От буйний пламък светна
пристегнатий на кръст аджемски лют ханджар –
юнаку подръка в беди най-скъп другар –
и два револвера, през рамо окачени,
от двете му страни... Безмълвни и смутени
спогледаха се там стоещите за миг –

и погледа му горд и смръкнатия лик,
 те дъхаха и гняв и някаква закана...
 Пристъпи пъргав той, край масата застана
 И прогърмя: „Добър потаен комитет!
 А да не сте се пък събрали на зефет?
 Главата, види се, на плещи ви додява...“
 И без да чака той ни дума, ни оправа,
 пристъпи ядно пак и даде знак с глава
 Младену. Насама потихом след това
 си нещо шепнеха те двама тамо в къта...

Отново всякой се на мястото си скъта
 и говор шепотом поведоха едвам
 отделна думица се счуваше сам-там.
 Но не за дълго бе и тая тиха сгода,
 че някакво писмо ядовния Войвода
 разтворил, смачка го, изви го, извъртя –
 и хвърли в огъня, където запламтя
 завчас и бързо се на пепел то обърна...
 И пак сега се той към сбраните извърна:
 – „Все думи, думи... Тоз отпреде ти стърчи
 и се потрива, друг замазва ти очи
 все с философии и баби деветини.
 За мързеливите – ха, с хиляди причини
 за мързел. А отвън писмо подир писмо
 прехвъркват... «Види се, до лято, на само
 ще дигате байрак!» – От Враца пишат вчера,
 а днес от Сливен пък: «На сладка са вечеря
 по Стара планина юнаците – оттам
 юнашки поздрави изпращат те и вам!»
 Юнашки поздрави! Намерили юнаци...
 Докле не станат тук пет хиляди чекмаци,
 не ще се заиграй хоро на турски гроб.
 На черната земя ще си остане роб
 все българина пак – и гол и бос ще проси,
 и ще човърка все черковните въпроси...
 Борци! А искат все на готово кравай...
 Таз залюляла, таз ще ни и закопай!“

Укор върху укор се сипеха безчетни
върху събраните, и думи неприветни
като светкавици се мятаха връз тях.
Но вече минал бе изпръвния уплах;
небето почваше изново да се ведри,
и тук-там ясен луч, предвестник благощедри,
измежду облаци промъкнат, затрептя –
спокойна дума от войводските уста...
Понякога така чевръстите зидари,
макар клепалото отдавна да удари
за работа, в ръце уж взели сечива,
подхванат разговор – полека се слова
в глъч заплетат, глъчта превърнат и на врява,
додето най-подир заломоти разправа
и хората сбере на пътя тичешком –
да гледат с врява как се зида зид и дом.
А първомайстора, нанякъде отлъчен,
нечакано пред тях с укор застане злъчен,
и сепнуват се те – ни дума, ни мълва;
залавят се за миг за своите сечива,
и работа кипи и двойно наспорява...
По опит знаят те: най-буен гняв престава
и най-ядовна реч добър добива край,
за който премълчи навреме и претрай;
самичък майстора отпосле пак, доволен,
ще я подкара там на разговор поволен.

Сам пред камината приседнал бе допрян
Войводата сега. От пламъка огрян,
бе образа му тих, спокоен, благ и бодър:
но както по-напред, во погледа му модър
тайнствен някакъв и горд сияе плам...
И ето че така той заговори сам:
– „Най-после, все едно, дали това са верни
известия, или тъй само преднамерни
желания, таквиз, каквито ни се щат.
Сега ли само аз ги чувам първи път!
Ще видиме и тях; ще видиме словата
на дело, в кръв и плът. Тогаз!... Това е свята

борба, що на мегдан юнашки ще делим
 ний с кръвния си враг – и връх ще удържим:
 не е то вече сън, ни дума, ни превара!
 Успех е само там, където има вяра
 и воля – а не са те само в таз душа,
 с надежди само аз сърце си не теша,
 когато казувам, че време приближава...
 Ей до възкръсний ден не много ощ остава;
 клашника си зелен е метнал на плещи
 Балкана – че и той готов е, ни вести...
 Но днес е други час! А друг час – друго слово.
 Какво ни липсува, що имаме готово,
 вий знаете сами. Отново в Цариград
 е за оръжие изпратено... Назад
 не ще останем ний от другите. Писмата
 и куриерите, които от страната
 пристигат всеки ден, говорят все едно –
 говорят, че навред посяното зърно
 израсло е и плод такъв обилен дало,
 какъвто и насън не се е привидяло
 на никого от нас: налива се и зрей
 класът на нивата народна и ни грей
 с надеждата света за жътва изобилна.
 И слабата ръка до вчера, днес е силна –
 да, с правдата на туй, което вложи в нас
 сам господ, с волята на който дойде час
 да грабнем сърпа ний и жънем класовете
 на своя труд... Навред са сбирани съвети –
 не зарад общото и знайното, че то
 решено е – а туй на всякое место
 що има свое си и трябва се отделно
 решение. Час не е за брътвене безцелно –
 народа е готов и чака само знак!
 Ще се явят безчет юнаци под байрак,
 и днес, когато е подготвено делото
 така, остава да обмислиме, каквото
 е нужно засега и е сега на ред.
 Мъже сте, давайте по мъжки тук съвет!...“

„Съвет! – обади се пръв Дейо Делибана: –
Какъв съвет ви взел! Ей дека е Балкана! –
Развивайте байрак и аз съм с първи пръв.
Отдавна моя нож е жаден зарад кръв.“
– „Балкана и без теб го знаем“ – ядовито
прекъсна го Младен и поглед упорито
взря към Войводата. На масата с ръка
облегнат, стана той и продължи така:
„Та онзи ден... Нима и днес ще се подкара
пак онзиденшното? Това е изневеря!
Не отредихме ний тазвечерний съвет
за туй, което ти, Войводо, по-напред
говори – а да се размисли как да стане
и де ще можеме да свикаме събрание,
па там да се реши от всички: що и как...
Ще се явят безчет юнаци под байрак,
ти казваш... Смятана е в къщи тая смятка –
доколко право, то все още е загадка,
то още се не знай... Испитал съм го сам,
видял съм го с очи, и мога да ви дам
пряк отговор: това, което се решава
от нази, сбрани тук, сал нази задължава.
Вий знайте, българин когато занехай,
какво е! Знаете какъв постигна край
старозагорското въстание... Събрани
водачите, така и онака да стане
решавахме – е зер, юнаци под байрак
безчет ще се явят – доволно само знак
да се даде! – И знак се даде, но мърцина...
И под байрака се явихме неколцина,
които вземахме решение отнапред
за други, мислейки, че всичко е наред
и ясно, както се в книжата отбелязва –
и както някому се ревне да разказва...
Вий знайте, българин когато занехай,
какво е. Но в това нехайство той си знай,
че прав е. Кой е тоз, що с своето решение
му се натрапува? За неговото мнение
веднъж от понапред дали е попитал той?

Благат е тоз народ, що има разум свой
и се на чуждия в измами не поддава!
Народните дела изискват и управа
народна. Казвал съм и казвам пак: не нам
да заповядва той, тоз, който ще въстава –
и нека затова самичък си решава...

Нам ревне се, твърдим ний често: дойде час!
А тъй ли е? Това народний само глас
призван е да реши – и нека той решава.
Ти казваш: общото решено е... И права
е дума. Но и тук да чуем – може той
и за това, отде да знаем, поглед свой
да има – трябва ний да чуем що говори.
Зовеме ли го ний с тирана да се бори,
редът му е в съвет да има дума пръв –
че той ще потвърди, каквото каже, с кръв
и сълзи. Ако зла иначе съдбина
сполетя, тоз народ довека ще прокллина
нас, наште имена – че силом към беда
сме го повели ний. Що е било преди,
то на предишните за сметка да остане.
За шум ли само ний ще дигаме въстанье?
Тогаз е лесно – два гърмежа... да се чуй –
и хайде нагости в Румъния след туй...
Аз мисля ето що: да найдем начин сгоден,
и нека се сберат на общ събор народен
избрани пратеници от всякой комитет –
та общото дело от общия съвет
така да се реши... Народа ще въстава,
и нека за това самичък той решава.“
А до Младена спрял, Войводата сега
се в погледа му взря и тежка му ръка
отпусна в сръчен мах на неговото рамо
и ядовито го прекъсна: „Туй ли само!
Ха-ха! А нямаш ли, мой драги, ти на ум
и друго? Знаем го, знаем... И нека тъй да бъде!
Ще свикам общ събор и нека той отсъди...
Вий мислите, от вас че нещо аз тая,

че моето лице е денем с таз боя,
а нощем с друга? Аз на кришмиш не играя
и, както някои измежду вас, не лая
на месеца... Каквото народа сам желай,
ще видим. Всичко туй ще трябва вече край
да вземе.“

Сръчно се извърна той и глухо
отново стъпките му твърди се зачуха
из глъхналия пруст. С приведена глава
седяха сбраните и никому слова
не идваха на ум да каже в тая сгода –
и ту Младена те, ту гневния Войвода,
недоумявайки, споглеждаха в уплах.
Защо бе всичко туй, оставаше за тях
загадка, докато Войводата отново
застана посред тях и пак завърна слово:
„Ще видиш кой е кум и кой е сват от нас!
Гласът народен е глас божи – тоя глас
ще да реши, дали съм в право да налагам
аз своята воля и... Или ще се подлагам
за мост на други... Туй ще ви омръзне май!
В такива работи тоз, който врял е, знай
какъв е изхода – нехари и похаби
където поведат... там, дето много баби
се бъркат, ражда се нерода напакон.
Да бъде. Ази сам по целия район
ще пиша – нека туй по вашему да стане!
Ще видим! Днешното последно заседание
затварям.“

– „И добре ще сториш! – мълчалив
до него миг стоял и в разговора жив
невмесен, изведнъж Сокола се обади: –
Един на другото очите с думи вади...
Решено! И така, аз мисля най-добре.“
И към Младена се той някак си той взре
особно, кивна му, чевръсто мигом стана,
и заговори му, като през кръст го хвана

и с него заедно излезе. Бяха те
другари, не от днес и вчера: от дете
Сокола знаеше Младена, сдругарени
отпосле юноши, и всичките промени
в живота заедно делили след това –
откак военното училище в Москва
напуснаха.

– „Все тъй нетърпелив и сприха
като барут! – така започна той изтихо:
Да остри камъка – и пушат искри. Ти,
от тебе първи път не чувам тез слова...
Знам! Ти пред мене се затуй недей запъва.
Търпен – спасен. Потрай. Ще видиме тепърва...
Зарана аз пак отивам... Слушай мен –
да бъде между вас въпроса изравнен,
недей му преко тъй в очите всичко тика:
ти в тия работи дръж малко политика,
Да, да!... Не бързай тук, додето дойда, трай –
ще видим...“ В разговор все тъй, към горний край,
нататък бързайки, другарите завиха.
А с болка на душа, след препирнята лиха,
един се подир друг разидоха оттам
събраните, из път разделен, всякой сам
и всякой на душа со скрита тежка мъка.
Ей приближава ден, а разпрата недъга
подяда делото... С какво ли най-накрай
ще ни изварди тя и ненадейно смай?

Таквиз събрания и сговори потайни
навсъде ставаха по всичките окрайни
на Българско. Тогаз кръстосваха навред
в села и градове апостоли безчет
и слово божие вестяха на народа –
заветно слово за избава и свобода.
И от чертозите на заможний, та чак
и до колибата на сетния сирак

туй слово срещаха душите в жажда свята,
при пролет както се посрещат от земята
лучите слънчеви... Скиталец непознат
появга мерне се по село или град –
мълва го тутакси по дирите спрехари
и дълго се след туй от млади и от стари
предава шепнешком. Превръща се херой
скиталеца: така и онака уж той
бил казал някому – война ще се отвори,
че с полумесеца щял кръста да се бори,
и то за сетен път, на смърт или живот...
И ще възкръснел пак един умрял народ...
И всякой таз мълва в сърцето с трепет живи
ловеше. Тъй кога над изкласили ниви
вечерника повей и с тъмния си шум
задипли класове, орача, спрян на друм,
се вслушва, чувайки предчувствие честито;
та и дома, ноше, тоз шум все упорито
му се причува пак и сепва го от сън,
и през прозореца надниква той, навън
ослушан, поглед впил в небето озвездено.

А често, гръмка реч подзели, вдъхновено
свещениците от черковния амвон
тълкуваха зарад поробений Сион
и близкий ден, денят на кървава разплата,
когато би ще с меч изгонен супостата.
И верящий народ с приведена глава
се вслушваше во тез пророчески слова,
и мудро стъпваше, след отпуска черковен,
към дома – първи път, през гнета петвековен
во храма божи чул желана сладка реч:
– Бъдете готови! Часът не е далеч...
И нам се пада дял да сме изкупна жертва
на бъдни дни... Блажен, от прозаяние мъртво
тоз, който правдата в сърцето си взлелей,
че в този свят смъртта изкупува живота...
Кръвта на божий син проляна на Голгота,
кръвта на хиляди борци за светлина

говори: братия, дерзайте – в кръвнина
изгрява слънцето на бъдащност честита!
О, чудни времена! Брожение неприкрито –
от него въздуха бе сякаш заразен.
В мечти и помисли за бъдащия ден,
бе настоящия забравен... Веч настана
и цветна пролет; ей наметна сам Балкана
зелена долама; работни драги дни
дойдоха, ала се нарядко в равнини
орачът охолоен вестяваше с орало
и, като никога, бе глухо, запустяло
по пътища, преди тъй шумни в пролетта.
Вместо по стъгдите, потайно по къщя
на сбор работници с търговци се беряха
и други сметки там по други ред държаха;
и често пъти тъй до късно прязнощ чак
те престояваха. Край буйния оджак
разправяше се там за дните неотдавни,
за паметни дела на труженици славни,
нежалили живот за своя роден край –
тез, на които се тъжовний гроб не знай,
или пък за онез, които, по чужбина
бездомни скитници, разсипваха мърцина
и сили и живот – едни в Диарбекир,
в Жан д'Акър други, там довеки божий мир
от преизподнята на тъмните зандани
да гледат, през окна в земята прокопани.

Каменоградския войвода бе един
от тия ратници. От няколко годин,
ту в Влашко зиме хъш, нехайник за прехрана,
ту лете зъл хайдут низ дебри по Балкана,
той своя пламен дух в борбите бе калил,
мечти за друг живот в сърцето си таил...
И дойде чакан ден – избраник от избрани,
той мина Дунава с великото призвание
на вожд народен... Сам навсъде беше той,
ни денем, ни ноше умора и покой
не знаещ... И сега, когато в полунощи

се разотидоха съзваните, той още
безсънно в пруста се разхождаше и сам
диктуваше писма, при слабий свещен плам
на свойте писари – и ту над тях възправен
застане, вгледа се, ту пак си ходът бавен
подземе. –

Сън дълбок бе морната земя
унесъл. В хладний лъх на нощната тъма
шумът си вплиташе Балкана, вечно буден,
понесъл тайната света на своя чуден
блян, там на висини към ясните звезди, –
а подир него се на мътните води
на Лудя Яна вий безумно буйний ропот,
като да заглуши вълшебния му шопот...
Спи Каменград. Навред е мрак и тишина.
И само някъде, като из срутина,
се екот провлече, или пък безответно
пролае татък псе в просъница. Несетно
загаснаха свещи в Дойчиновия пруст:
в дрезгавината се таинствен, глух и пуст
тъмней високий дом, широките си стряхи
като крила прострял над нощни сенки плахи,
и самотията под стълбения свод
откъква стъпките от мерний бавен ход
на бодрий страж, завит в клашника си широки –
ту там се мерно той под зидове високи,
ту застои се пак на каменния двор,
на пушката опрян, и вперя орлов взор
в небесни висини, където в път уречен
потихом месечко към чужди край далечен,
усмихнат, е повел звездици плах керван;
и дълго в него той се вглежда замечтан,
на устни стиснати со недомълвно слово –
и мудно мерен ход подзема пак изново.

Песен втора НА ОБОРИЩЕ

Легендата на Балкана. – На двора у поп Матееви. – Вела. – В пролетната нощ. – Дружината на път. – Из светата библия на дните. – Балкана. – Тилилейски усои. – Сараите на змея. – Събора на Оборище. – Първа реч на Войводата. – Неразбория. – Брадестил за помощи отвън. – Поп Матей против Сърбия и Русия. – Втора реч на Войводата. – Младен поема дума против него. – Врява и свада. – Сбогом! – Сокола. – Подписват пълномощията. – Младена отстраняват. – Той се връща към Каменград. – Събора се разтуря. – Стар спомен за Оборище.

С навъсено чело, загърнат в плащ мъглив,
възправя се Балкана горделив,
в хайдушкия си блян унесен и забравен,
като че воин стар на стража там поставен
над младо воинство, в безкрайни далнини
разтурено на стан.

От пръвни още дни
сърцето ми е той омайвал и унисъл;
и днес ме носи пак към него волна мисъл
далеч от чуждий край, от чужди брегове...
Не роден ли ме глас отново там зове
и шепне на душа детинский блян чаровен,
наминалите дни во тъмний склеп заровен,
забравен – и за час възбленуван пак сега?
Или по бащин край надвластинца тъга,
с негодите в сърце измъчено сдружена,
и в тоя горди лик таинствено вплътена,
въстава – за да ме отново пак замай?
Сърце ми черни дни и дни честити знай,
полгано подир невредите световни.
Една ли загуба е то с сълзи отровни
оплаквало? Веднъж ли гордо в радостта
възнасяло е то в безумен химн света
и най-високия световен дар – живота?
Орисницата зла, по свой каприз и сгода,

ме е отгласвала от тоз към онзи бряг,
самотен, отчужден, за никого недраг,
днес тука, утре там неволник да се скитам
и от промяна пак в промяна да налитам,
без отдих, без зафир... Но в тия тъжни дни
на пагубен въртеж, един се съхрани,
все същ ненакърнен от никакви промяни,
величествений лик на гордите балкани,
на моята душа там во Света светих.
И както стръвен вълк, или пък вепер лих,
когато се куршум в месата му забие,
лети с несвесен бяг в усое да се скрие
и търси билъе там, за свойте рани лек –
така и аз летя към онзи край далек,
со който от дете сърце ми е сродено:
и горд и дивен химн това сърце ранено
омайва, милува – и властно то се рве
при снежноглавите шеметни върхове,
що греят на възбог в тържественост върховна...
Това е песен на промяната световна,
която отпредвек Балкана тъмен пей. –
Ей пада ведра нощ; вълшебно месец грей
и плаха гмеж звезди обсипват свод небесен –
като че тъмний текст на тая дивна песен
пред моя смаян взор се открии завчас –
и явствени слова зачух тогава аз.
А в пролетната нощ, горите и полята
Ослушваха се в тях, като в легенда свята.

– „Тъй както облаци по моите върхове,
минуваха един по други векове,
ту мудро, ту в бесът на прихотливост лиха –
и сепваха ме те за миг от дрямка тиха.
Неволен зрител на преходни съдбини
аз колчем стрелвах глед – из тъмни далнини
ту жъртвения плам съзирах да догаря,
ту чувах песента поволна на овчаря,
низ дебри някъде зареян по стада...
Под някой клонест дъб, с разрошена брада

гадател виждах аз и чувах го прилуки
 световни да вещай – несгоди, я сполуки –
 посред стареите, събрани на съвет. –

Летяха векове; менят се вихрен ред
 дни – светлина и мрак – и тъй от памтивека...

И виждах пълчища към чужбина далека,
 кой знае от каква полъгвани мечта,
 отивайки... Дома остана челядта,
 во жалби зарад тях денете си прокллина.
 И гледах ги назад да идват от чужбина –
 от хиляди един... Юнашките дела
 възпяваха певци – но смръщени чела
 не разведряваха хвалебни, дивни песни...
 И рядко жъртвен чад, към глъбини небесни
 на стълпи да се вий, опази моя глед. –

Летяха векове; менят се вихрен ред
 дни – светлина и мрак – и тъй от памтивека...

До моя сепнат слух достига само ека
 от мечове. И щом да метнех поглед аз
 през вихри-облаци, разместяни зачас,
 съзирах, настървен как с пяна на устата,
 като на кръвен враг се хвърля брат на брата
 и остро копие ръката на синът
 насочва во несвяс към бащината гръд.
 И падат труп на труп и в кървите си тънат –
 за някакъв си бог, на дървен кръст разпънат...
 В села и градове се пустошта всели...
 А в моите хралупи и пещерни скали
 възгъмжаха тъмен рой пустинници-аскети,
 презиращи светът, от никакви завети
 подсторени – за друг живот, отвъд света,
 живот неподсладен от земна суета –
 духовни постници, от всичко отчуждени,
 и само от смъртта на подвиг вдъхновени!
 При мен – а чужд им бе самия мой привет! –

Летяха векове; менят се вихрен ред
дни – светлина и мрак – и тъй от памтивека...

Ей непозната сган нахълта отдалеко
и никой я не спре в злокобния й път.
И скоро целий край подложи си вратът –
от своята собствена постигнат проклетия –
под чуждия хомот, за смърт и за робия.
Полята росни дим пожарен замъгли.
По мойте висини разнасяха орли
разръфани меса, а долу през мъглите,
аз виждах труп до труп на колове набити,
с изюздени от стон и гърчене лица...
И чувах писък на кърмачета деца,
от майчини гърди изтръгнати. – А гракът
на гарвани далеч зловещо татък в мракът
ехтеше, дето се над грозни съсипни
те виеха – и там, отдето в висини
се дигаха и смрад от лешове и пари
от локви кръв, като от жертвени олтари.

Не спряха векове шеметния си ход...
Но края, дето бе мъртвилото живот,
отминаха го те, тъй както пътник скърша
от прекий път, съзрял там повалена мърша.“

Замлъкна тъмний глас в незнайни далнини,
и само екот глух в надзвездни висини,
като въздишка, се болезнено пронесе...
Но ей че бурен рой от сенки се възнесе
из дебри и усой потънали во мрак;
и други глас сега слова подхвана пак –
и вслушаха се в тях, като в легенда свята,
сред пролетната нощ, горите и полята:

– „Бащице, стар Балкан, жестоко съдиш ти!
Вековний грях и срам на нашите бащи,
сълзите майчини – най-скъпа земна жертва –

не ги л' изкупиха? Една ли само мъртва
 робия виждаш ти през низ от векове?
 От робско мляко ли сме ние синове
 вкърмени? Рабски дух ли нази ни отхрани?
 Виж, взри се в нашта гръд покрита с люти рани
 и, ако мож, сметни безбройния ни брой –
 по твоите върхове и дебри и усои
 наидоха сладка смърт на робите чедата...
 Не всуе с нашта кръв поена е земята –
 изгре зорницата на бъдащите дни
 из нея. Бащински ти поглед обърни
 към Среднята гора, царица на горите,
 чуй звън от мечове, чуй песен на песните:
 летят дружини по дружини там на път –
 летим и ний сами към онзи славен кът,
 където сетен път отсъждат съдба свята
 юнашките сърца на наште живи братя...“

Замлъкна гордий глас в незнайни далнини.
 И само екот глух в надзвездни висини
 Като въздишка се болезнено пронесе...
 И своя поглед горд Балкана стар унесе
 на сенките подир метежний волен рой –
 и в блян пророчески чело наведе той.

* * *

Грей на юнаците, ти месечинко драга!
 Полето минали, извиха те веднага
 по лъкатушния планински стръмен път.
 Припреените коне се кършат и пръхтят,
 по воля мятайки разкошните си гриви –
 като че с младите яздачи горделиви,
 като че с охолни е охолно и тям.
 Юнаци млади млад Войвода води сам
 и, сякаш по орел орлета рой, се трупат
 наоколо му те; на воля волно тупат
 юнашките сърца, и смях и буйна реч
 в заглъхналата нощ отйекват се далеч.
 Между това Младен при своята изгора

се още бавеше в градът. Сами на двора
се бяха спрели те, до niskия стобор
под сянката, и тих, поволен разговор
повели. Трети път те сбогом за раздяла
си вземаха, а пък, все в него поглед взряла
и сложила ръка на рамото му, тя
го спираше.

„Тъмней – промълви той – нощта
и чака ме другар. Прощавай, свидно дете!
Довиждане... Беда че щяла да ме слете?! –
От малък спътници били са ми беда...“

– „Нима е също днес, що е било преди?
Нима сърце ти днес по-иначе не говори –
Младене!“

„Към това лъжа не ме подстори,
ни скрита някаква и недостойна цел...
На моята любов нима ще се предел
постави – и какво ще да дели в душа ми?
Тя дойде не да ме от пътя ми отмами,
а с мене заедно да тръгне в моя път...“
И той притисна я на своята млада гърд,
и думи галени потихом в мрачината
се заромониха. – В зори, през ведрината,
когато утринник тополи залюлей
високо в небеса възмогатите върши –
сбере ги заедно и милва ги и кърши,
и те прегърнати с трепереци листа
си излеком мълвят... за свидна ли мечта,
или несвършени нощешни разговори –
кой знай!

Обади се отнейде и повтори
по-близо ясен зов и стъпки отдалеч
се счуха... Сетен стиск – невнятна сетня реч,
и плаха сянка се из тъмната градина
изви, прошумоля и скри. Младен отмина

нагоре, дето го присрещна насред път
 другар, оставен там да чака. По брегът
 на Луда Яна те нататък се извиха,
 и ето ги че пак отново се вестиха
 в полето, яхнали на вихрени коне.
 Завеси спуснати от прозорец огне,
 разтвори го, и там застана мълком Вела –
 и на ръка така челото си принела
 стоя до късно тя загледана в нощта,
 като че галена от някаква мечта –
 и както сутринта над облаци надвластно
 изстъпва слънцето от миг на миг по-ясно,
 така в душата й, по-ясно миг от миг,
 изстъпва гордия и свиден негов лик,
 докато надделя най-после неусетно
 над всичко и един остана всеприветно
 да грей. Пред нейния далеч унесен глед
 минаваха един по други пъстър ред
 мечти и радости самотно преживени –
 и как нечакано се всичко измени...
 Изстъпи из редът на миналите дни
 денят, за първи път когато той с другари
 на гости дойде тук, на нейний татко стари
 на празника... Сърце в замая как примре,
 со сребърний поднос когато тя се спре
 пред него – чашата подигнал за наздраве,
 как тъмен поглед той нечаквано изправи
 към нея, та едвам подносят из ръце
 тя не изпусна... Как, извърнал в миг лице,
 баща й отстрана я с гневен поглед смери –
 как майка след това самотна я намери
 во пруста... Милвайки челото й с ръка –
 дали не сетила сърдечна й тъга? –
 какво й дума тя... Сърцето пази още
 тез грижни думи. Рой безсънни, дълги нощи
 една по друга се изнизваха – и все
 по него мисъл я неволно унесе,
 а погледа му мил, и свиден и приветен
 с такава обич грей. –

Зад тъмния заплетен
заслон от дървеса, надзре от висини
самотний месечко и белите стени
на къщицата в миг усмихнато огрея –
а на разтворений прозорец там и нея,
все тъй унесена, на устни с пръст допрян...
Възправен в небесата, намръщени Балкан
като видение се в далнини тъмнее;
загълхналата нощ таинствено немее,
и само кликът на невидими в нощта
ята от жерави, вестци на пролетта,
сегиз-тогиз се счуи – и сякаш отвейн
се нейде унесе, за да се ненадеян
пак счуе, като скрип от пътнишки коли.
Полъхне ветрец тих и тъмно сшумоли
градинските листа и нейде се отвее,
залюшнал и така сама да се люлее
оставил вейка тук, а татък някой лист
извърнал опаком, безмълвен и лучист
на месечинката да трепка и се мята.
И чак до късна нощ, загледана в тъмата
замислено стоя там Вела, в самота
към преживяното с гальовница мечта
пренесена.

А веч другарите отдавно
настигнал, навъзбряг Младен вървеше бавно,
кон за юзда повел. През валог пътя сви;
по него с топот глух дружината изви
нататък, дето ги, през криволици тъмни
залутан, пътят сам отвождаше, по стръмни
превали и бърда – и ту с възпиран ход
провираха се те през гъстолистий свод
на буките, едни през други сплели грани,
ту скупом някъде по завални поляни
на месечина, в миг вестяваха се пак –
кат нощни духове примамени из мрак
на придебни места, и кънваха простори,

събудени от смях и буйни разговори...
 Пустинната гора тъмней от миг на миг,
 и на водачите прегракналия вик
 се чува сам-таме, ту глухо, ту високо
 извит – на пътници залутана насока
 подавайки. От тях мнозина първи път
 отблизо виждаха Балкана – от градът
 на него гледали до днеска възхитени,
 загърнат зиме в сняг, а лете со зелени
 премени, – как е той могъщи рамена
 изпречил и извил, като че ли стена
 чак кой знай до кои предели недогледни –
 нали отвъде тях са царства заповедни
 на волност, на честит живот световен там...
 Младежкото сърце, на идеали храм,
 то всякога мечта на вяра ще обърне!

Тоз, който би за миг поискал да разгърне
 светата библия на миналите дни,
 в която вписани са злите съдбини
 на моя роден край, ще наиде назовани
 на всяка страница там гордите балкани.
 Споделяли са те с тегловния народ
 беди и тържества, и в мъчний му живот –
 такъв уречен от орисница свирепа –
 едни са му били утеха и подкрепа:
 ту като с ромонът на горските листа
 са уталожвали в сърцето му скръбта,
 ту пък поддъмайки от болки унесвестни
 упадналий му дух с хайдушките си песни
 Народе-Прометей, великия твой брат,
 в кавказките гори пред векове разпнат,
 е нямал радостта да види споделени
 бедите си от тях, и на гърди язвени
 да сети техния врачовен, ведър лъх; –
 наместо отзив благ, на тежкий му въздъх
 те от вършините, възмогнати в небето,
 изпращали орли да му ръват сърцето!
 А вслушай се в гласът из дебри и усой

що иде – българин, во песни най-отбрани,
възпява своите побратими-балкани!

Надмощний Люботрън, вироглав Ай-Гидик
и върлий Мусаллах – вий, чийто горди лик
изстъпва в небеса тъй дивен и омаен:
стоите вие там подобно символ таен,
поставен от творца на земните тъми
духът на гения да мами и томи
со смисъла си скрит... Ах, негли са вплътени
в вас гордите мечти и мисли вдъхновени,
сърцето българско които в блян лелей! –

Виж, как ги слънцето с зари най-първи грей
и гали, сякаш и нему да е мило,
че се е туй сърце чак тамо възвисило
с тях!... Вейне утрен лъх, и мудния керван
бухлати облаци, по върхове на стан
кондисал прязнощи, застяга се, наканен
за път. Ей облак чер, грижовен драгоманин
водач, издига се полека на възбог
и сякаше оттам простори с поглед строг
измеря, тежкия керван докле се справи,
отде най-сгода е на път да го управи; –
измери, кивна им и тръгна най-напред.
А подир него те извиха бавен след...
За миг небесна твърд, като че огледало,
се синна – и сега на нея би съзряло
опазливо око Балканът отразен
вълшебно хубав, чист, тъй както в първий ден
на мирозданъето.

Едно остава само –
недовъзмогнато, неотразено тамо
пустинно-глухите затънтени усой.
И слънцето само, когато дискът свой
на пладне спре, и то, в усилия безплодни,
не смогва вечний мрак на тия производни
балкански с своите лучи да осветли.

И вихър горд връз тях когато навали,
дървесни върхове едвам превил, той свива
и връзва се назад, видял, че да пробива
път през гъстаците е само хабимош.
В тях никое око денят от тъмна нощ
не може отличи. Народът тях ги Змейски
свърталища зове, или пък Тилилейски
усои... Тамо се мъхати канари
провалят, тъмна паст разчекват пещери,
из своите чрева изригващи зловонье
и мраз: – безпомощно на сведените клоне
от техний дъх трептят увяхнали листа;
и само укът на заврений в пустошта
слепок се нейде счуи и глъхне пак, сподавен
из буйний буренак, чак в висини възправен
и скопчил своите жиловлачни реси,
от самодивските разрошени коси,
що се от рамена дървесни там отгоре
провличат. Околовръст, туй тъмно пустогоре
обзели, дънери се хралупни редят,
изгнили, сгърчени от влага и от смрад,
прокажени ръце прострели – сухи грани –
и сякаш вещици, за ношен коб събрани,
един към други те привели са глава
и си нашепнуват таинствени слова,
фосфорни погледи вторачили в тъмите...
Тез тъмни пустоши са страшни за самите
най-диви зверове. Ако се някой път
стръвница или вълк тъдява заблудят –
като поддъмнати от нещо, в бяг несвесен
те хукват с рев и вой; такъва звяр унесен
виж, че се озовал чак в село или град
посреди божи ден, където, гост нерад,
върху му с викове и стар и млад се струпат,
кой с к'вото доловил, и тамо го притупат...
Всевластний цар на тез усои, Огнян Змей,
в сараи мряморни вдън пещери живеи
с безчетния си рой светкавични дружини.
Там, зад тинтявени и чемерик рудини,

от син-зелен мермер сарайските стени
се дигат в облачни зловещи висини –
с первази от сребро и злато обковани.
Отпред, пред портите, два сфинкса изваяни
бдят, в тъпи погледи со замъртвяла скръб;
зад тях, на потика под тежестта, са гръб
превили смръщени, месисти великани,
преграбчили в ръка чепати боздугани.
И целия сарай опасали отвред,
по тъмните стени се вият троен ред
прозорци – и на тях, на всякой, вмряморени
девойки отстриани, през рамо заловени,
со занемяла реч на зимнали уста...
Така и в приказки и песни по света
за тез таинствени сараи се разправя –
от син-зелен мермер зад жълтата тинтява.

Невидим и нечут от никого, живеј
в сараите си там всевластник Огњан змей,
и само бурјата когато в бјас разклати
земята, заедно с дружини си крилати
тој вихром се извиј крџз черните мџгли,
изврял сред дворите сарайски, животворен
поток, и којто пий от него, в миг отворен
е нему смисълът на всичките неща.
Запазени са в тез сараи, от света
на скрито, семките на билки нај-отбрани,
от самодивите в потайна доба брани.
И всяка пролет, щом повеј долњака благ;
щом по вършините затае зимниј сняг,
щом стоплената грџд на рудините равни
задиша пари, и от југ вериги бавни
извијат жерави – при първите зори,
тез скрити семена издџн от пещери
изнасят пак на свят самите самодиви
и ги разсыват по ливади мочурливи,
по својте падала и хорища... Взгџмжџт
тогава тез места от хора – бџхтјат пџт,
бог знае чак отде, недџгави и хили,

на ръце носени, или с последни сили
сами дотърпени дотамо. Тях една
надежда ги крепи: когато семена
врачовни вилите низ въздуха разсеят,
над тях да паднат – и недъзи им развоят...
Лежат те тамо в мраз и киша и мъгли –
и не един недъг надежда изцели...

Усамотено блян бленували отвика,
нестряскани до днес от глас на човека,
в почуда сепнати от своя вещи сън,
усоите сега се вслушаха: – издън
далечните гори те шум таниствен счуха
и топот непознат, като че буря глухо
от невиделица да иде срещу тях.
И те съгледници, во прязнощен уплах,
разпратиха завчас, дано да проумеят
какъв е, откъде е тоя шум. Ей змеят
поведе първи ред – на буйния поток
в вълните гурнат, той се ту от скок на скок,
през тъмни пропасти и шеметни превали
замята бясно, ту притихнал се загали
о китни брегове и вслушва се, ту пак
се втурне во несвяс и буди нощний мрак
с ревът си... Уморен, и да се върне вече
наканен, спря се той, но трясна надалече
вик и разля се ек; – полека той се сви,
между клисурите се дебнишком изви
и в миг промъкна се в провал усамотени.
Широко бряг от бряг са тамо разделени,
и сякаш някоя изкуствена ръка
поляна кръгла е отдысно во брега
вдълбала. Тъкмо сред поляната, два брата –
два бука – клони са разперили, и двата
като събудени от дълговечен сън –
от страний разговор и глух окръжен звън
на прязнощ надошли тъдез юнаци млади.

Поява утрен лъх. В гъстаци се обади

скрит дивий кос; – зора на изток се зори...
От дрямка сепнати, зашепнаха гори,
и тихо дъбу дъб, бук буки заразправя
що е през сън дозел. Низ тъмната дъбрава
по росната трева несетно се разстла
от невиделица припъплала мъгла
и клони мъхави се дигна да пристели
тя с бели плащници. По клади загаснели
запепелената жарава още тлей;
мъглявий кръг над тях недвижимо светлей,
без блясък. В тъмнини, предсетил час разсъмнен,
жребец процвили. Глух, еднообразно тъмен,
там долу някъде потокът бръз ечи...
А ей и чалове планински се в лучи
на ранната зора възйеха в небесата,
кат древни царие с короната си злата.
С зори просторите и шум и глъч за миг
изпълни. Саблен звън; – тук счуй се емнат вик,
там отзив... Хора се низ падината сбират...
През гъстий шубралак там други се провират
към бързия поток... Коня на водопой
оттатък водят... Над ронливия завой,
там на поляната, во китний бряг вдълбана,
отдавна вече е дружина шумна сбрана
и чува се оттам най-буйна глъч и смях...
Широко буките са клонища над тях
разперили; и ред сковани сръчно пейки
се вият в полукръг, с зелени крехки вейки
застлани. Маса е стъкмена там посред
и върху нея са поставени наред
евангелие, кръст и сабя... Навалява
отвсякъде народ... Заглъхна в миг и врява
и глъч. – Свещеници подзеха с мудар глас
молебен. И като пшеничен златен клас
люлян, събраната дружина непрекъсно
привождаше чела со знамение кръстно.

Слова тържествени с глух тътен пустошта
отйсква. Трясна гръм – навъзбог пропищя

куршума – тихия молебен се прекъсна.
 Ей друг, ей трети гръм. И шумно се разпръсна
 дружината, и кой където свари ред
 се настани: кой прав, кой седнал. Там посред
 Войводата сега изстъпа – в тишината
 екнаха пламенни и горди думи:

– „Братя,
 земята, радвала честития живот
 на нашите деди, днес с робски кървав пот
 поена – радват й се нашите тирани!
 И роба, врат превил, покорно тях ги храни –
 за нови теглила, за нови все беди.
 Като че ли сърце не носи той в гърди,
 а камък – камък гроб, во който са зарити
 сал рабски чувства! Той бълнува за честити,
 свободни дни и без за нещо да радей,
 зове към бога и на бога се надей,
 че той ще го спаси от злата му тегоба...
 Бог всякога е глух за жалбите на роба,
 когато той търпи, въздиша и желай,
 а сам не дига пръст за нищо и нехай
 за свойте нужди. В гнет са истина разбрали
 бащите ни и нам в слова са я предали:
 помогнеш ли си сам, помогна ще и бог!
 Борци, проникнати от тоя свят и строг
 завет, посочиха на бъдащото хода –
 и паметта за тях в сърцето си народа
 ще пази, докато пребъде век, и с тях
 ще се гордей. Смъртта те срещнаха без страх,
 смърт за свобода, смърт възвишена и свята!
 Хаджи Димитър, Левски, Кънчев, Караджата,
 со своя подвиг те възчудиха света;
 те, като ляствици дошли пред пролетта,
 ней жъртва станаха – честита нейна жъртва!...

На пролет от реки се твърди лед разкъртва
 и живи рукват те в свободния си път.
 На грозний робски гнет разкъртен е ледът –

вий забравете го, тъй както и реките
забравят своя лед, притискал тям гърдите
и сдавял техни дъх... Тоз, който се назад
озърта, ако ще в нозете си крилат
да бъде, няма той до нищо да дохвъркне –
тоз, който споменът на миналото мъкне,
кат просяк своята орфана торба,
той няма за какво на по-добра съдба
да се надей – до гроб ще влачи той все нея.
«Но ний сме слаб народ!» На мене ми додея
таз стара песен все и денем и ноше
да слушам да се пей. Един народ расте
сам с идеалите си, с задачите, що взема
на свойте плещи, и с тях се той възъема
до подвизи, зарад каквито вчера сам
не се е смятал за кадърен. Ето вам
и пример: с векове народа ни мърцина
живя в душевен мрак, и ражда се и гина
со скотовете скот. Кое го възроди?
Кое заспала мощ в юначните гърди
събуди? В подвизи кое го днеска води?
Водачът всемогъщ за мъртвите народи –
светият идеал!

Бе слово – стана днес
то живо дело веч... И нямат брой онез,
с оръжие в ръка що чакат ден уречен –
това е цял народ! И той не е далечен –
възкръсний ден – стоим ний вече на прагът!
Ще смей ли пак за нас да каже днес врагът: –
мъртвец народ, народ за своята чест достоен!?
Като в зори мъгла от някой дол усоен,
той от душата ни, откърмена в тегла,
е вече пръсната вековната мъгла
на робството. Нима, душите отгървани,
все още ще стоят ръцете оковани?...
Ей, жив е нашия бог! И той от висини
ще види бъдните честити, ясни дни
на родний край, огрян от слънце на свобода!“

„Бунт! Бунт!“ – подобно гръм разцепи небосвода
 отвсяде бурен вик, и дълго низ гори
 кънтя немълкно той по хълми, канари
 и тъмни дебри... „Бунт“ – се счуеше далеко,
 „Бунт!“ – отзовеше се отатък нейде ека, –
 „Бунт! Бунт!“ – оттук се счуй, а сякаш ответ
 обади се завчас отвъд и друг, подзет
 внезапно, – екотът един ги с други собори
 и с тях се унесе далеч из пустогоре...

Прекъснат тъй през реч, кръстоса и подпре
 Войводата ръце на сабя, горд се спре
 и, поглед устремил към буйното събрание,
 отново дигна глас: „Решено е – ще стане
 на своя ред и то. Редът е да решим
 тук друго – не едно, не две, – и отредим:
 кой, де, какво и как. Размисляйте, решете
 и казвайте – това, което щат ръцете
 да вършат, нека го навреме отсече
 умът. Не пак за нас с укор да се рече:
 на българин умът дохожда отподиря,
 когато му вратът извият под секира...

Недейте мисли вий, че лесно на глава
 се в тия работи излиза. Онова,
 което други са опитали, за нази
 да бъде пример то – ред трябва да се пази:
 успеха е в редът, това го всякой знай.
 Където цял народ въстава, опак край
 е близо – ако се не осмели навреме
 един и делото в ръцете си не вземе,
 и да го с време той отбие в онзи път,
 където никога не ще го отведат
 мнозината, макар да биха се наели...
 Аз вярвам, че сами и вие сте дозели –
 затуй сам казах го пред вази – против мен,
 зад моя гръб, какво се брътви всякой ден,
 дори и тук сега: че ази нещо тая,

че недостойно аз си с делото играя –
за бозна що си... Знам на всичкото това
де корена и скрит, и тъмната мълва
тук с тез измислици кой и защо я храни...
Повтарям го пред вас, пред всички тука сбрани,
че делото ще се изкара до желан
край, ако сал един, днес тук от вас избран,
поставите да бди и да реди. Че води
в неволи всякой път световен, че несгоди
при всяка работа се има на светът,
вий знайте; с хиляди са те по тоя път,
по който ний вървим: – когато се не чака
бедата, тя тогаз на порти ще потрака.
Щом яките юзди и в яка са ръка,
най-сприхавия кон – и той върви така,
ездача както го завръща и управля –
и най-опасний път се без беда минава.
Аз знам, че против мен мнозина за това
ще дигнат врява. Тез особно на слова
и с философии които си човъркат
умът! Високо те, там в облаците хвъркат,
общочовечески идеи все въртят
в устата си, и тях тук искат да решат,
на българския гръб... Идейно все, логично,
и главно всичко туй да бъде поетично:
да може тъй да се, тъй някак, нагласи
на песен... песента народа ще спаси!
На друга е страна тук нашият ум унесен –
ний на свободата днес кървавата песен
гласим: в ръката ни перото – острий меч,
и с него пишем ний! И няма място реч
несвясна в песента на лютите куршуми!

Аз казвам правдата тук на живота. Глуми
не брътвя, ни твърдя, ни с задня цел слова
увъртам. Задня цел! Тоз, който е глава
прежалил за народ – милее за народа,
и негова цел е смърт или свобода!“

Последните слова сред мъртва тишина
загълхнаха. Но ей полека отстрана
че глух се ропот счу: – и смръщено изгледа
наоколо си той, а сред чело му бледо
изпъкнала завчас, подобна на пияв,
се тъмна жила сви. Опрян на сабя, прав,
безмълвно той стоя, и неведнъж мнозина
опазиха за миг през устни му да мина
усмивка странна... В реч, а и кога да спре,
крадливо погледи той към Младена взре
навъсен. Погледи и усмихът му сетний
опазил и разбрал, прехапа устни бледни
и дигна се Младен.

Сега се проясни
за него всичко туй, което преди дни
в душа му будеше догадки само смътни. –
Тъй скитник закъснял в гората по безпътни
превали лута се в дълбокий нощен мрак,
ту в двоумение запре, ту тръгне пак
и вира се дано нанейде забележи
упътни знаци... В миг светкавица прореже
небесна твърд – и спре той сепнат; осветли
тя, дето тъкмо той отива, и скали
и грозна пропаст... Туй, що беше тъмно, схвана
през гневните слова сега Младен и стана
с ответна горда реч...

Но гърлест глас Боян
от Бъта бе извил – и Бошко от Бързан
по него – и, един на други да надсили,
кой знае докога те биха продължили
все тъй, ако не бе изстъпил Брадестил
и на двамината да свика. Ръст извил
като топола, тоз пратеник баташки
бе стар и побелял, а все пак вид юнашки
запазил. Спусната до пояс чак брада
поглади той, и тъй: – „Това да е беда! –
започна: – Лесно се, Войводо, дотъкмява

такова; стига то, то само да доява
на делото... Това, което, според мен,
по важи, то е за уречения ден –
кога е той? – Че виж излезе бъркотия...
Вий знаете сами че вести от Сърбия
се има повторно: на прагът е война...
Аз мисля, по-добре от наша е страна
да се потрай.“

„Ех, на дека го обърна“ –
обади се един: – по него ей завърна
и други отстрана: – „Трай, бабо, за кравай!
И бае ти Стоян такива знай да бай!“ –
„Трай, трай – когато ти не стиска! – тук и трети
подзе: – Нали се спи на турчина в ръцете
като на мек памук!“ И глъч и смях и вик...

А продължи така, прекъснат сал за миг,
пак Брадестил: „Така все повече отърва.
Да се не тюхкаме отпосле, и тепърва
да мислиме. И мен... с едина вече крак
съм в гроба, казва се... и мен ми е мерак
по-скоро да река: Амин, Христос възкресе!
С амин се някога и дявола понесе
към пропастта. Една България и две
да са готови – не, и три! – и во главе
на едного или на двацет воеводи,
пак – до желаното все няма да се доде.
Аз казвам: чакайте Сърбия да припре
отвѣд, тогаз оттук – че виж как се пере,
та турчин ли?!... И туй недейте вий забравя:
кой както му се ще, така да си разправя,
а турчинът не е ни слаб, нито изгнил;
и други той е бил и други е надвил,
не се ли притече да им помогне някой...
Самичък ли си ти, опявай го и врякай...“
„Не врякай! – сопна се тук гнявно поп Матей,
прав скокнал: – Който трай, тоз, който сам не смей,
ще бъде роб до гроб... То лесно тъй се дрънка,

че някой ще да се за наша чест отвънка
 застъпи. Кой ли пък за чуждото милей?
 Тежко му, който се на чуждо слънце грей!
 Туй да го знаете... Тоз, който ще въстава,
 той нека само се на себе си надява.
 Ни сестра Сърбия, ни дядо ти Иван
 За нази нявга щат почеса длан о длан –
 туй да го знаете... Защо сал разговори?
 Че щяла Сърбия война уж да отвори...
 Да, ще отвори тях, но тъй саде на лаф!
 Отец Паисия, що казува, е прав:
 «Това ти е народ в дела и мисли дребен,
 между народите народ най-непотребен!»
 На божий свят му е такава ориста...
 Залудо също е така и мисълта,
 че дядо ти Иван чуй наший писък кански.
 Навремето самси и Дибич Забалкански
 е казал: «Българи, недейте дига шум,
 налягайте си го... та сам да ви на ум
 не уча – пата-кют! И с нагайката по шия,
 и ще я видите вий Матушка Русия
 по пладня. Ето ви едничка, като сто! –
 Не е тя фурна за вашето тесто!
 Това е казал той, това пък аз ще кажа,
 и не току-така, очи сал да замажа
 на някого си: Ний сами да си държим,
 па... Кривия кумин и той направо дим
 изкарва».
 – «Беки тъй! Уста са прави – думи
 изкарват криви! Ти недей подмята с глуми
 тоз-онзи! Реч кажи за в работа!» Първан
 Загора, плъдински изпратник, несдържан
 му думата преби.
 Мнозина, с неопазни,
 изострени слова, тъй поп Матей раздразни,
 без да му идваше за дразнене на ум, –
 и ето че подзет, изпървом тихо, шум
 се неочаквано на врява преобърна.
 Самичък поп Матей, недоумен, извърна

очи към сбраните – от буйната мълга
ни дума не разбрал и само сви с глава,
възчуден... Тъй дете, от някоя камара
събрани камъни, се метне на дуvara,
а отподире му, като по таен знак,
се урне струпаний високо камънак –
а то, извърнато, пръст между устни гуди,
и дълго гледа го и чудом му се чуди...
Престранен попец бе светиня му, на вид
и по сърце. Кален в живота, упорит,
от тез, що има реч – замеряни с мотика
през гроб, – той беше си изострил тъй езика,
че здраве му кажи, и по-добре недей
опитва! В Каменград и днеска поп Матей
се прякоросува отец Матей Казака –
че бил на младост при Садък паша, поляка,
в казашкия алай. Светувал свят, видял
що е за виждане, а сетне се прибрал
при свои в Каменград; подвива под венчило
глава, запопя се, но черното носило
не смазва и до днес юначната душа.
Самоуправствува, подобно на паша,
той вред по своята широка енория
и на миряните, наместо псалтикия,
разправя повече за агарянский цар.
По навик носи той под расото ханджар
дори и досега... Другарин най-доверен
на Левски – святия апостол изневерен
когато падна сам в ръцете на врага,
и той, от Общия посочен, веднага
с окови на нозе в София бе откаран;
подир година чак след в ужаси прекаран
живот по затвори, с оскубана брада
се върна дома той. Но тази го беда
не стресна. Верен син застъпник на народа,
преди на Левски, днес на гордия Войвода
каменоградски той другар е най-любим.
Макар и стар и хил, а плам неугасим
все още пак гори в недъгавото тело,

и на Войводата и словом и на дело
 той дясна е ръка. Живота бедовит
 не засени со страх духът му упорит,
 нито му чувствата неволи измениха. –
 Той все си е такъв припрян и реч и сприха,
 и зарад припирня пръв дава пей. Дозел
 сега, че тоя смут и глъч се е подйел
 за него, устни свил, изви се към другари
 и зина с гнявна реч...

Но тука го превари
 от неговата реч и от глъчта Младен,
 безсмислената глъч, раздразнен, разгневен
 и сприх: – «И види се че тук да се делекат
 са някои дошли. Така ще се протакат
 и часове и дни, а няма нищо пак
 да свършим. Нямаме ний нужда от ортак
 тук в нашта работа. Тежко ни, ако ние,
 вместо на себе си, на тие и оние
 се възнадяваме. На своя мъка плод
 кога е, сладка е на кой да е народ
 свободата. Това не сме ли ний готови
 да сторим, знайте че за мъки само нови
 ще да въставаме. А твърдо вярвам аз,
 че сила имаме, че ний сами на нас
 ще си помогнем, без отвън да ни се бъркат
 и раните ни с пръст отровен да човъркат...
 Ала не станах аз пред вази за това
 да ви разправам. Не!... Подземам аз слова
 против Войводата – пред него тук изправен,
 другар до вчера, враг от днеска. Той поставен
 е вожд на делото, а ето към изход
 го тласка нежелан, и съдбоносен ход
 му дава... Та защо се бъртим денонощно,
 щом като тъй, с едно, да кажем, пълномощно,
 ще можем делото до край да изведем?
 И то до край честит! Изглеждаха съвсем
 невинни думите на нашия Войвода,
 и може би ще са на много по угода,

на много и отвън и тука между нас.
Това да е било?! Да го дадем тогаз –
и свършено!... Добра, чудесна изненада.
И жал ми е, че мен горчива чест се пада,
от неговите тъй изхитрени слова
да махна булото и всичко онова,
що се таи зад тях, наяве да изскочи.
С туй, с пълномощното – Войводата посочи
самичък, – иска се в една ръка властта
да бъде хваната – и да завързва тя,
и да отвързва тя съдбите на народа:
и тъкмо тоз народ, когото за свобода
ний призоваваме, с тиранът на борба
и му говорим все, че охолна съдба
го чака в бъдаще – не както днеска тая.
На пълномощното е своеволство края!
От своеволствата на нашите деди
бял ден не е видял народа и преди –
на всяка страница това ни все говори
историята... все измами и раздори
и кръвнини. Защо? Че жадните за власт
народни вожди са народи от напаст
в напасти тласкали за своята изгода –
и той живял е роб, лял кърви за свобода...
И винаги е бил во робство родний край!...
Ни сам Войводата, това го всякой знай,
друг път, ни другите апостоли такова
са проповядвали... То въдица е нова!
Бъхти се, отърви поробений народ
от стар, а го вмъкни отново в друг хомот!...
И кой от вази тук не знае, че делата
народни не вървят тъй както колелата
по равен път, макар тъй да се иска нам.
Ще има трудности – та именно се там
народний, истински народен вожд познава:
не за народа си капани да поставя,
а има ли таквиз – да разбурми и тях.
Тоз, що от волята народна само в страх
живей, той, само той ще се домогва нея

в железен обръч да обвърже... Поп Матей
 е тук, попитайте що Левски е твърдял:
 «С народа за народа! Тоз, който би посмял
 да тури своя кеф над неговата воля,
 народу не добро желае – а неволя!»
 велик е порива, свещена мисълта
 за делото – дори да бъде тя мечта:
 не тя ли волята към подвига подстори?
 Сами ний вождите, народът да се бори
 зовеме – и сами ний порива му свят
 с кощунствена ръка подлагаме под млат...
 Та ний? Самите ний?... От турските султани
 ще го отърваме – а нови ли тирани
 ще му натрапваме на слинавия врат?
 Че онзи турчин бил, а този наши брат –
 нам толкова по-зле.»

И скокна тука, кипнал
 върху Младена сам Войводата, пресипнал
 от гняв, към черенът на сабята с ръка
 посегнал. Но, беда дозели, веднага
 наскочиха отвед събраните – Младена
 един, Войводата пък други в цеп сгъстена
 обстъпиха. И шум и буйна реч и вик
 из тъмния Балкан се отйехя за миг...
 Сам-там отделен звук, отделна дума само
 се ясно отзвучи – и дигнати над рамо
 размахват се ръце. Завчас на две страни
 разтурени, с укор започнаха едни
 към други да се там взаимно прекоросват,
 и острите слова по-остри да кръстосват –
 докле, зашеметен от буйния раздор,
 на две се партии народния събор
 разцепи. Отстрана застанали, мнозина
 се плахо вираха в шумещата дружина;
 и тамо Брадестил, от час на час лице
 извъръщайки, пред тях разправяше, ръце
 размахал. Надалеч в гората разпилени
 там други, връвата дозели, запъхтени

се стичат. И дори ония, долу там
които готвеха, и те сами насам
в миг претърчаха, кой с каквото бе в ръката –
той и оставили огньовете край реката,
и в менците над тях чорбата да кипи,
и агнета на шиш, – та кой ще ти търпи,
шега ли е? За миг се всичко сби в грамада –
вик, крясък... сякаше душите бяс облада.
И само поп Матей, с ниет да примири
и двете партии, без да се умори,
при тез и при онез от час на час минава,
и тези и онез навиква, убеждава; –
по неговият пример и Бойчо от Бързан
между стълпените се шура. Озован
там до Войводата, Стоимен Детелина
Поибренец уста като батлан раззина,
но Влад от Попинци изви ръка в замах
и ги запуши. Вик и свади... Тоя плах
се брани; онзи там прехапал устни
и хванал ножа си, готов е да се спусне
върху му... Неведнъж подлавя реч и сам
Войводата, но се в глъчта гласът едвам
зачу, и никога го не схвана що говори –
и само врявата кънтеше из простори.

И дълго блъскотня и глъч и вик такъв
се продължи – кой знай най-сетне край какъв
би взели, поп Матей ръце да не издигна
и зинал, да не бе той като топ изригнал
що му държеше глас, – и глъчна шумний сбор.
Макар че ни един, след върлия раздор,
не схвана ясно що Матей Казака викна,
но гърлестий му глас в сърцата им проникна
тъй неочаквано – и сепна ги така,
че се пресече в миг, като че от ръка
вълшебна, и викът и врявата несвясна.
И само отстрани нататък не угасна
все още ропота, макар съдържан и тих –
и в тъмни погледи гореше пламък лих,

готов да поджежи пак разпрята отново,
миг схвана и подзе Войводата тъй слово:

«Другари, братя! Вий от първий още ден
които тръгнахте с мен заедно и с мен
вървахте досега – хиляда пъти ази
ще бъдех по-честит, да бяхте ме тогази,
при първа среща ош, предали на врага
в кръвнишките ръце, – отколкото сега
на подозрения и на нечути глуми
да съм изложен... Те, те вещи са на думи
и негли делото с тях по щат уреди –
и щат предварди вас и него от беда...
Ако е рекъл бог, на време по-честито
ний ще се срещнем пак, там на поле открито...
Прощавайте! Оттук далеч е моя път –
където по-добре от думи се ценят
делата... Сбогом!»

Без другари да погледне,
пристъпи сръчно той на коня да се метне –
приготвен отстрана, припрян юзда заял,
с копита бърхтейки земята и развял
разкошна грива. Миг – и скупом навалиха
към него всички там и път му заградиха
отвсякъде. Така из пологът си тих
излязъл, изведнъж се види вепър лих
от вълча глутница нечакано сполетен –
възпре се и възвий и поглед искрометен
озърне околум, на тях на смелостта
възчуден; ала те, озъбили уста,
налитат с рев и лай... Тъй с шум и вик нечути
обстъпиха сега Войводата – за скути,
за ръце вчепкани едни, а за юзда
пък други конят му словили, през реда
сгъстен го дръпнаха... И ето че, завърнат
на мястото си пак, и горд и блед, извърнат
към тях, Войводата подзе с треперещ глас:
«Не пускате ме вий? Добре! Ала тогаз
и туй, що ази ви предлагам, приемете.

Не искам аз на реч – на подпис! Подпишете –
вий вяра дайте ми и ази да ви дам!
Решавайте. Едно желая аз да знам:
дали ний все ще си играем на ореси,
или...»

Но тука се, бръз, запъхтян, намеси
Сокола, тъкмо що пристигнал, и едва
там на Войводата последните слова
дочул, но не разбрал защо туй всичко става.
От изненадата на тази му поява
в миг всичко се смълча.

«И аз да кажа реч.
Потрайте! Вести аз ви нося отдалеч.
Тях чуйте по-напред, че може би ша трябва...
И не на думите – че мойта реч е слаба –
такова... Тъкмо аз сега от Цариград
се връщам... Счепка ме, на Галата, Мурад
ефенди – цял се ден отпосле с мене влачи,
и казва: «Видел съм добро от вас, иначе
пред теб дори не бих отворил и уста –
това, що правите направо в пропастта
ви влачи... Видел съм доброто ви, желая
доброто ви, и туй, което ази зная
да знаехте, не би тъй вирнали глава.
Кога во Каменград си идеш, ти това
им кажи: Све то знай Мурад како се прави
по вас и за това градот ви он остави.
Не зарад себе си, за вази бе го страх. –
Аз, каже, лебот ви съм ял, добро видях –
и сърце ме боли за туй, що ви се готви...
Ни камик няма да остане от градот ви...»

– «Предателство!» – за миг Стоимен изрева.
«Предателство!» – изви и други там... «Това
що значи?» – поп Матей изблещен се обади –
и вик, и глъч... За миг одевешните свади
забравиха. Младен и поп Матей, дори

Войводата, и той, като че да смири
 гневът си, настрана се мълчалив стъписа –
 нечаканата вест дали и него слиса?
 «Но чакайте! Това...» – Сокола почна пак,
 и с дигната ръка да млъкнат даде знак –
 «Това и онова запитва той, разправя,
 и плясна най-подир: защо се още бавя,
 и колко пушки съм прикупил досега!...»
 Той всичко знай – и де и колко и кога –
 той всичко знай... Твърди, и в Цариград че знаят,
 но че мълчат, дори че всичко туй желаят
 «Еднож, па тъй до крак – за вечно да се знай
 и памти – ето към какъв отива край:
 Еднож, и тъй до крак – в рачуна туй им влиза.»
 И броеница той от факти заизнизва
 един по други – там и там, и тоз и тоз –
 дори по Влашко чак... и не едно таквоз
 що знаем тайно ний е знайно на Мурада...
 «И много здраве там носи во Каменграда
 на всички декато за тоя таватур
 са вирнали глава... – вам други е мюдюр
 завчера пратен, там аз няма да се върна...»
 И плещи, синеца – а мен ми се превърна
 душата. С пушките оставих Радоил
 да се разправя сам – не съм ни ял, ни пил,
 не видел свят, докле до тука да пристигна,
 и само в Пловдив се...»

«Предателство!» – изригна
 отново поп Матей, не могъл да дотрай
 Сокола думата да дорече докрай,
 а подир него друг и трети ревна в миг –
 и се преплетоха един през други вик:
 «Бунт!» и «Предателство!» – и ехото ги сбори
 и се замята с тях далеч из пустогоре.
 Но тук Войводата изстъпа: «Почна пак!
 Предателство! И виж пак врява: кой? и как?
 Какво «че видели», «че казали», «че знаят»...
 Та нека! Псета ли ще слушам как те лаят!

Те вършат своето – а нашето си ний.
До време тайната от хората се крий!
Предателство! И то с божата воля става –
кого ли вече днес то може да смуцава,
когато всичко е готово? Нека знай! –
И ние знаем тук какво по целий край
се готви. Знаеме и всички що се шушне...
Нима дотолкова сте вие малодушни?
Та нека! Готвят се. Нима пък ние спим?...
На ваший зов, отсам дойдохме да редим –
дванадесет борци апостоли. Готово
немалко сварихме, а не и малко ново
се оттогаз, сами вий знайте, дотъкми.
Писмата тука са, четете и сами
ще видите и де и как отсам Балкана,
а също и отвъд: дванадесет вулкана
са грозно зинали, отворили гърла.
Нощите чуваха словата ни – дела
ще чуят дните. Рев вулканен ще разтръсне
земя и небеса, и роба ще възкръсне...
Но не забравяйте което би напред
въпрос – поставям го отново пак наред:
ще ли подпишете вий мойто пълномощно –
или...»
«Кой! кой не ще!» – извика Вълчо Бошно
от Стрелча. – «Всички щем!» – подхвана поп Матей.
– Да каже кой не ще! Да видим кой ще смей!« –
избухна Стойко Ръж, изпратеник петрички...
И екнаха в захлас отвъсде: „Всички! Всички!“ –
стотина гласове – и навалиха с вик
отвред към масата...

Изстъпа, бледен лик
извърнал, тук Младен – но дума без да сvari
да каже, изведнъж самите му другари
го съдрпаха назад, от нова свада в страх –
и татък силом той биде от сами тях
отведен.

– Врявата все още там кънтеше,
около масата натрупана гъмжеше
навалищата все, като че с подновен
хъз пак за свада, а по витий път Младен
се вече спускаше из тъмната долина,
но не обърна се дори, а тъй отмина
нататък, кон повел за свилена юзда.
Завръщаше се той самичък към града,
другарите си в гняв изхокал и отпъдил,
в намръщена душа кой знае що отсъдил
и за какво решен, с приведена глава
вървеше мълком той. Замлъкна и мълва,
изчезнаха таме и огньовете буйни
во пропастта. Едвам понявга шумноструйний
поток обади се от бързей и се пак
в миг притаи, като на някого си знак
да подаде, да го предварди от неверна
превара. Глухо се в мълчанието черно
отйекват стъпките на коня. От брега
ронлив понякога, от спрепната нога
отпратен, камък се претъркули унесен
надолу... Закъснял и чак сега надвесен
зад срещни върхове, огре от небеса
и метна месецът над сънни дървеса
сребристия си плащ – по ниските поленки
в гората го простре и запреплита сенки
върху му, сенките на трепетни листа.
От пръв сън сепната, гората затрептя,
зашепна. В нощний мрак сам, насаме оставен,
далеч от врявата, Младен вървеше с бавен
ход по извития и стръмен горски път,
а тъмна буря гняв се в младата му гръд
събираше и гмеж от мисли се рояха
в умът му: пръсвани, те в миг се пак беряха –
тъй както, привечер на слънце, пъргав рой
мушици вият се пред пътника и той
замахне ли с ръка – те повече налитат,
и като мрежа се пред погледа му сплитат;
та и когато чак под сянка се закрий,

досадливия рой пред него пак се вий
и дълго в пътя го на мира не остава...

И спираше се той замаян, и в забрава
замахваше с ръка, като пред някой враг
невидим, а след миг повличаше се пак
полека, на гърди замислено оборил
глава. И всичко, що не беше договорил
там на събора, с яд избликваше сега
в умът му. Морници по цялата снага
го сепваха. Но в миг го някаква умора
налегнеше, като насъне тежка мора –
и струваше му се, че сдавен някой глас
там нейде си зове за помощ, глъхне в час,
и пак извика, – той се вслуша да го схване,
като зашеметен сред пътя там застане,
и го напъне вик за отзив, но замре
в безсилни му гърди; – и поглед впито взре
той татък надалеч унесено в тъмата.
И неведнъж така, с поджегнат яд в душата,
възвива стъпки той да иде пак назад...

Зора се сипваше, когато в Каменград
той влезе, за юзда сам водещ морна коня.
Мъгли се сбираха далеч на небосклона
И шапка облачна, обточена по край
со слънчова тъсма, нахлупваше Бунай...
А тъкмо него час съборът се разтури,
уречени дела завършил. През клисури,
през дебри глъхнали се пръснаха безред
по свой път всякой. Глъч и викове отвред
горите цепеха, нататък в далнината
заглъхвайки... Ей пак потокът тишината
изпълни с буйний шум на пенни си върви;
повеял ветрец, от усойни гълбини
понесъл поздравя към китните поляни.
В гъстежа шубрачен, затулен между грани,
подсвирна дивий кос; през клони пролети

понявга катрица, запре се и слухти,
 озъртайки се към притъпкани равнища –
 подуши острий дим, що още над огнища
 напуснати се вий, и плаха бяга пак.
 Орли, примамени от стръвен мири, с грак
 едва дочут от вис, се вият мощнокрили,
 в мракът на дебрите пронизен поглед впили...
 Отново в себе си се вслуша пустошта;
 А тез, които и за миг самотността
 смутиха, дома се завърнаха – те първи
 готови за борба! – за да изкупят с кърви
 от миналите дни на робството срамът,
 вестители свети на сетний страшен съд,
 неумолимий съд отсъден от съдбата.

Оборище! В светий венец на имената,
 венец, България що кити и докрай
 ще кити – блясъка, от тебе що сияй,
 тям той и само той величие придава.
 Без тебе бързо би световната забрава
 обеззначила тях – кат бисерний гердан
 комуто липсува ялмазът, нескован
 добре и някъде изгубен... В дни отдавни
 живели са тъдез, в гъстаците дъбравни,
 жреци пустинници. Таинствений им храм
 е бил под старите свещени буки, там
 възйети царствено сред равната поляна,
 прегърнати, един на другото ослана...
 И в книги спазени от предвековни дни
 белязано е, тук че хорски съдбини
 жреци са гаткали – по бягът лъкатушен
 на пенния поток, или пък от подслушан
 в потайна доба шум на тъмните листа,
 таинствен разговор повели там в нощта: –
 и слушал земний син през тях гласът небесен,
 пред жертвений олтар в мечтания унесен
 склонил глава. Дали гадател вдъхновен
 тогаз ще е дозел, че съдбоносен ден
 ще дойде някога и тук, над изличени

следи на тоя храм, за сетен път решени
ще бъдат съдбите на цял един народ –
че през реки от кръв той ще подири брод
и взор обезумял от господата отвърнал,
сам в ужас може би веригите прегърнал,
живот ще повлече отново пак в тъми!...

На кръстопъти ход съдбата преломи –
и литна, небеса току-що разведрени
тя с костелива длан зловещо да засени.

Песен трета КАМЕНГРАД

Каменград. – Сбор на Света Петка. – Нашите познайници на сбора. – Хъшлака води средногорския Мъдрител. – Мъдрителя за народа. – В Диарбекир. – Страница из тефтера на съдбата. – Светия гроб на гробовете. – Горчин и Дрина се вмесват. – Разговора взема опак край. – Пехливани. – Поп Матей и Дивисил при Младена. – Придумване. – Паралел между Войводата и Младена. – Младен за Войводата. – Дивисилите думи от сърце. – Младен доизказва недореченото на Оборище. – Поп Матей ядосан. – Късни пътници.

Там, в онзи дивен кът, където Луда Яна
от средногорските клисури отървана,
към равнините се затира с порив млад,
цъфти и хубавей прочутий Каменград.

Завидна, рядка чест е имал той отколя.
Когато родний край под робската неволя
въздишал и кълнал тегловните си дни,
за слава минала, за волни съдбини
унесен в блянове – свободни и честити
каменоградци под султанската защита
живели. И не смял иноплеменец враг
незван, неканен да престъпи техний праг,
да слезе на конак при тяхното огнище,
ни врания си кон в наоколно землище
на паша да отбий... Но екне ли тръба,
та правоверните извика за борба –
под свойте пряпорци се струпвали тогава
каменоградците, наравно бойна слава
те редом с гордий си властител да делят
и чуждото добро да требят и пленят...
Во летописите на Будим и Виена,
и на Унгария, накръз опустошена,
е отбелязано: вред, вълчия калпак
където се вестял, глъхвали в буренак,
подобно гробища еврейски, по години

села и градове, полета и долини...

Но с нови времена и нов настанал ред.
Каменоградците, дома и по гурбет,
сами на себе си надежда и ослана,
залягат с мирен труд за своята прехрана,
и над огнища им е божий благослов.
И в братска задруга и слога и любов,
оседнали, сега спокойно те живеят...
Напети къщици се угледно белеят
и радват погледа там с охолний си вид;
като кован гердан се вие зид до зид,
градини сенчести и равни бели двори
опасвайки, далеч до тъмното предгорие,
на Луда Яна по ронливий нисък бряг.
Под стрехи плочени прозорци с изглед драг
изничат, сякаше поставени на стража,
да чакат гост из път кога ще се покаже,
та още отдалеч да му вестят вестта –
че зарад него са отворени врата,
че домакините, с приветлива усмивка
са му приготвили трапеза и почивка.
И гости всеки ден прихождат в Каменград.
Че в средногорский край най-шумен и богат
пазар се сбира тук – и селяни стопани
за него отдалеч се стичат и граждани
на него всички си потреби за дома
купуват. През града надлъж, като тъсма,
дюгени се редят. И работата спорно
под ударни ръце насмогва. Неуморно
там заедно радят и мъже и жени –
от ранна утрин до късни тъмнини,
совалка тук дрънчи, там чуковете тракат,
тук щавят кожи, там пашкулите разтакат –
и весел говор вред при веселия труд
не сяква... през гори и през поля прочут
Каменград: навред по шумни панаири
най-вече стоката тъдвашна се дири,
стои на първи ред и горньо се цени.

Каменоградците на четири страни
 разнесли са по свят завидната му слава,
 вън от пределите на турската държава,
 чак до Саксония, Масър и Шираз.
 На лихи прадеди воинствения бяс
 го с други пориви смениха времената,
 но все е спасен пак в сърцето на чедата
 юначний, гордий дух на миналите дни.
 Под вежди рунтави, като на висини
 нависнал облак чер, се поглед мълноносен
 премята: изстъп смел и ход напет, поносен,
 издават сръчността на пъргава снага;
 а свития юмрук на жилеста ръка
 в най-коравий лоб приплюснал би на пита –
 комуто е късмет изпадвал да опита
 тоз чутовен юмрук, ще помни и ще знай,
 докато бъде жив. По околния край
 най-много тоз късмет родопските помаци
 са имали – безчет подпухнали синяци,
 по тяхната левент отхранена снага,
 това би всекиму открили веднага –
 синяците, що им и тровят и разяждат
 душата, и като че с въглени подклаждат
 и тъй от вярата подкладена вражда.

Зора зори. В зори на тумби из града
 излизат нанавън по китните полени
 каменоградците во празнични премени –
 мъже, жени, деца. С подкрехнат на чело
 калпак, мустачките завили на витло,
 там надпреварят се скарясани ергени;
 а възрастни мъже и старците, в чохени
 шалвари до земя, посред по равний път
 полека, в разговор унесени, вървят...
 Сам-там прищъпнати се панталони мернат
 и ален фес, като отнякъде запернат
 случайно, измежду калпаци червеней...
 А както призори разсвет небесен грей,
 тъй грее женска гръд, отрупана с гerdани:

и рокли, стегнати со сърмени колани,
на дипли спадат; на колан затъкнат пош,
обвиснал, се белей. Чохяний чер контош,
с лисичина обшит, обтяга се о кръста.
Разчесана на път, коса дели се гъста
над белите лица, като на вран крило,
отсянка хвърлила над бялото чело,
едвам пристегната с шамия липисканска.
От ведри образи вей свежина балканска
спокойна, охолна и милва и ласкай.
А в тъмните очи, като че в някой край
вълшебен, погледи преплитат се замайни,
и сякаш искат те да изповядат тайни,
в душевни гълбини закрити от света –
тях негли някому румяните уста
би подзагатнали с усмивка мимолетна,
но никога и с реч... По равнината цветна
се гонят надалеч разтирени деца.
Как греят пълните божурени лица!
Подхвърлят тук, а там подлавят виком топка;
на изпреварване прескачат татък копка –
тез с барабар нозе, ония с тирнат бях;
хе татък пък едно, подхвърлило калпак,
огъва се, ръце подйело, да го хване –
придябва друго в миг, през рамо го прехване,
отритне го и с смях отбягва настрани...
Ей върволицата полека стръмнини
подйема – дето са, на върхът, и граждани
и селяни с зори на празник насъбрани.

Отколя някога на света Петка храм
било на тоя връх. И пазело се там,
от нейната ръка уж, прешлен чудотворен,
увит во платънце чомяно и затворен
в кутийка сребърна. Днес зарад тоя храм
в селата оклони и в Каменград, едвам
у стари хора е запазен тъмен спомен...
От кърджалиите подпален, вероломен
пожар следите му свети е изличил,

и само тесния олтар къде е бил
 съзира се сега, и камъка престолен,
 децата бабки де изравят. Шумен сбор,
 на някогашния широк черковен двор,
 на пролет сбира се, според обичай стари...
 Подир молебствие, веден пищят цафари
 и гайди и зурли, и тъпани бумтят;
 веден сборяните се шумно веселят –
 и сякаш веселби не щат се нивга свърши.
 Ей вито се хоро и тук и тамо кърши;
 преплитат се нозе с нозе и надалек
 от тропота чевръст се чува спрепнат ек.
 Шумят и мятат се надиплени фустани;
 като божур цъфтят лица, и през засмяни
 уста, ред зъби се кат маргарит лъщят;
 ергенски погледи прехласнато блестят,
 изпод калпачета до вежди накривени...
 И вий се пъстър низ, моми с момци словени,
 ту кротко залюлян престъпва, ту с чести
 отмерни разкрачи и вихром полети
 напред, където го млад хороводник води,
 размятал ален пош. Наравно с него ходи,
 под мишца гайда сврял, оръфаний гайдар –
 по него тътри се изпъчен тъпанар
 и буха тъпана що му е сила мъжка,
 от опакото в такт пришибвайки с шубръчка.
 Ей хороводник пръв се пуша заморен;
 изстъпва друг, и той замята пош червен –
 подвиква, крак през крак преплита и се кърши,
 и витото хоро, подобно горско върше,
 от вихри веяно, далеч разгърне ред,
 извърне, свий, извий и полети напред.

Окол хорото е най-буйна глъч и врява.
 Сергии разпрострял, евреина продава
 тук свойте пръстени, мониста, обеци
 и огледалца – куп девойки и момци
 пред него трупат се: отпреде им разставя
 той стоката и с хъз за нещо им разправя,

подмигва, маха им с разперени ръце,
изюдил лунаво пипонесто лице...
До него габровец, со бозеви потури,
на голата земя е брустове, костури,
гаванки, ножчета и свирки навалил,
и сякаш да го е там някой насадил
да мъти, от место не се дори поклаща,
а купувачите посреща и изпраща
сал с „заповядайте“, „земете си“ и сам
си нещо в skutите човърка... По-натам
млад бакърджия е бакрачи и сахани
изпънал да лъщят на слънце. Замотани
юлари и въжа отвъде е настлал
прегърбен мутафчи и с клекналий гаджал
до него нещо си разправя се полека...

Цял ред сергии се нататък надалеко
повличат, и гъмжи навалица край тях,
като мравуняци на припек. Глъч и смях
отвсякъде ехти, отвсякъде припира.
Тук с табла на глава, в тълпата се провира
чер симитчия – там кърчази со шербет
понесъл, други се промъква пък напред,
тук край децата се увъртат халваджии,
там, що им глас държи, гърланят бозаджии...
И вик и блъскотня. А в ведри небеса
запряно, слънцето се като че в гласа
на шумната тълпа ослушва и засмени
лучи по техните великденски премени
преплита: претрепти по пъстрите бои
и блесне – татък се на подплес открои,
като на някой змей на гъвката ръбата
гърбина... Змей! Дори опашката чепата
се вижда – тамо де на връх се ридът вий:
преметне, сниши се, за миг един се свий,
а ето я че пак на възбог се протегне,
като че небеса да иска да посегне –
това са люлките, където се роят
деца, като пчели, когато им медът

привечер пчеловъд из кошери събира.
 А куп до куп, далеч нататък по баира,
 кат по нивя кръстци, сборяните седят,
 до сложени пред тях трапези, и пишат
 там гайди, там зурли. Ей по-отвъд, унесен
 млад песнопоец е подхванал жална песен
 и татък надалеч се кръшния му глас
 извива. В песента заслушани, в захлас
 един е на ръка подпрял чело грижливо,
 друг подловил мустак с два пръста го увива,
 а трети сепнат глед ту нейде отведе,
 ту шепотом се към съседи приведе –
 а вий се песента изтихом подловена,
 и думи, ек на скръб в душата спотаена,
 ту сякаш спрепнати от нещо зачестят,
 замятат се, ту пак се тихо повлекат
 изниско, дали не тъй нещо да прикрият? –
 и се отново пак подхванати извият,
 като вечерен шум, кога ветрец повеи:
 „Юнашка майко, за юнака не жалей –
 над него грижен бди побашим стар, Балкана,
 орел с крилата си му сени люта рана,
 и жива вода с клъв донесъл из усой
 той с нея устните хлади на брата свой...“
 О, дивна песен, ти кому ли си незнайна!
 А все те слушат пак юнаците с потайна
 наслада и тъга; окриляш ти с мечти
 тям гордото сърце, и ту сърце лети
 към бъдащите дни изпълнено с надежди,
 без и да ще да знай за тъмните премежди,
 що неотстъпно го, невидими, следят...
 Край младия певец ония, що седят,
 отвсъде с погледи следени от сборяни,
 са наште давнашни познайници, отбрани
 юнаци – а сред тях Войводата е сам.
 Но чужди погледи познали би едвам,
 под странни накит че юнак познат се крие:
 син моралия фес – пискюл се дълъг вие
 и, чак на рамо спрян, се пръска на ресни;

чохяний му чепкен, отпред и отстрани
с нашивки от гайтан, изпъкла гръд пристяга;
на ясения му лик играй усмивка блага,
и от уста трепти шеговна, тиха реч...
Към него тъкмо, през тълпата, отдалеч
навъсеней Хъшлак изстъпва горд, изпъчен;
науспоред, върви до него с изстъп сръчен
приведен нисък мъж, с наметнат на плещи
оръфан сив сюртюк – залюшнат се върти
около фесът му подкрехнат ибришимен
пискюл, подобно лист, когато вятър зимен
на гол ошмулен клон го мята и люлей; –
тук ръб шит-недошит, там цяла дупка зей
на панталони му подкърпвани с парцали,
от разношарен цвят – и биволски пустали,
на прябош хлузнати, му външният каяфет
завършват... Из градът разправят се безчет
за него всякакви истории – но тайна
е пак живота му. За истина е знайно
едно, че нявга той в Атина се учил,
в панепистимион, но че пропъден бил
кой знай защо оттам, и оттогаз се скита
по свят немил-недраг – и смята за честита
съдбата си, съдба, която на света
сал на велики се човечи на честта
уж падала: в беди живота да постигнат
и с тях над суети световни да се дигнат,
во всичко да прозрат и всичко да презрат...
Речта му, него сам преди да разберат,
мнозина в Каменград на подбив го подбраха
и прекоросаха Мъдрител сиромаша...
Той всичко знаеше, самичък непознат
освен на двоица от целий Каменград,
че другареше с тях открай: Марин Белина
и смръщений Хъшлак. Нито веднъж не зина
Хъшлака някому да каже от това,
що беше чул; затуй пък градската мълва
Белина хранеше до ситост с разправии –
Но малко вярваха на него. Дивотии

Белина пръв ли път дърдори!... И така
 макар че знаеха премного, досега
 Мъдрителя си пак за всичките остава
 незнаен, неразбран... Во Каменград оправя,
 от две годин насам, той градския сахат –
 скрит горе в кулата, високо и на хлад,
 или на припека пред вратнята изтегнат,
 или на мостът на пармаците облегнат
 и вслушан в ромонът на Луда Яна. Дни,
 недели някога минаваха – страни
 от хора, нийде се той из града не мярва,
 а там си в кулата все работа намярва
 току счуе се из полунощний мрак
 плач на цигулка там, ту глух, ту спрепнат пак,
 и плач и стон в гърди от скърби премалели
 за младост и живот и дни неотмилели,
 макар безрадостни, но все пак мили... глед
 впил во Войводата, намести се отпред
 по турски той сега и дума без да чака
 от някого, почна по свойски тъй:

– „Хъшлака
 грехът му да бере, че тука ме при вас
 докара. Спомних си миналото аз,
 и ако дойдох – той го знае – да ви видя,
 то дойдох, че, по мен, за вас ми се посвидя...
 Дошъл си с проповед ти между тоз народ –
 велики ратниче, не е за рабски сброд
 това, което вий и други проповядват.
 Облечени са те и сити – и се радват
 на тоз живот. За тях живот е онова,
 което е за тоз хайванин там, глава
 над плявата привел. Вий може би да мните,
 че кат го вкарате в бела, ще възродите
 духът му? Да е тъй! Измама то е зла –
 това не е народ, когото би тегла,
 когото би беди подйели, възродили –
 те само повече го миха унизили!
 Говеда! Идеал не е за тях храна.

И вий се мамите – такива семена
дошли да сеете в пустинята безводна
на рабските души. Дано пред вас в несгодна
минута, призрака на вашите дела
сегашни с ням укор не стане – и чела,
с вълшебний ореол на подвизи огрени,
разочарованост не сегне да засени,
тъй както моето... когато озован
се видех сам и аз в Жан д'Акърский зандан,
с вериги на нозе.“

Тук в него изненадни
се възрях сбраните... Опърпаний и гладний
Мъдрител, вечно все намръщен и сърдит –
тъй сплашен? Може би то нещо е велико
и страшно преживял – и в ужас е езика
душата свързала!? Сърдит и мълчалив –
сега какво ли го така на говор жив
подстори?... А далеч той тихо се озърна
и, спрял за миг, така отново пак завърна:

„Две зими иззимих в Жан д'Акър. А подир –
на пролет беше то, – оттам в Диарбекир.
До днес от прангите личат ми по нозете
дамги. Откакто ме таз ориса сполете,
и свят, та и живот ми беше отмилял.
Тя беше, думам си, свърши се твоя дял; –
Оттука ни дявола не може те изтръгна...
Воня и задуха – на тях сърце обръгна.
Но прангите, звънът на прангите... Насън
ме стряска и до днес все тоя същи звън
и, сякаше мора, за гърлото ме сдавя...
Аз волните си дни не можех да забравя
там в дупката заврял, с катили наедно –
където светлинка през мъничко едно
окно се вмъкваше, – за да се види само
по-ясно и мракът и жасите. Тамо
разтуха беше ми едничка – цели дни
по затъмнените изхлузгани стени

да впивам погледи... издраскани те бяха
с безчетно надписи. Едни едвам личаха,
а други сякаше от вчера и от днес
току-що писани. Разправяше се в тез
тук во занданите за мъки преживяни;
а тамо, и с игли и с гвоздеи вдълбани,
цял ред, цял поменик, все славни имена –
и отбелязано до всяко отстрана:
тоз еди-де убит, а онзи на бесило
издъхнал. По-натам – какво е дома мило
оставил жалник друг: тоз майка, тоз деца...
До тях пък някой си към бога в небеса
со псалтикия се обръща неразбрана,
и в псалтикията, за сметка на султана,
изтърсил попръжня, та здраве му кажи...
Па и тавана чак от надписи гъмжи...
Четях, пречитвах аз, а нещо ми в душата
подказва: ето на, тефтеря на съдбата!
Лъжи душата си с възвишени мечти,
недей се, вярвай, търпи и работи –
а сетне тук ела да си оплакваш дните,
и патилата си да дращиш по стените.
Там с другите наред и сам отдавна бях
аз мойто именце надраскал...

Доживях

да бъда пуснат във най-сетне да живея
на воля – в крепостта. А лесен е от нея
нататък пътя. Тъй тогава мислех аз.
И право. Една нощ, издебнал сгоден час,
незабелязано се из града измъкнах –
и, по апостолски, два месеца се мъкнах,
докато в Цариград да стигна. Първи път
тук, в столнината на султана, на умът
на всички, като мен безумци, се почудих –
че видех Турция що значи. И си гудих
на омисъл тогаз: навред да обредя
по нашенско – да се с очи си убедя,
дали все още там бълнуват за свобода...

Година цяла тъй все ръщих из народа,
бях в сума градове, обходих и села –
къде не! И навред все същите тегла
аз виждах. Виждах как со същата надежда
към бога, погледи клетника роб възвежда,
а как, во името на същия бог, врагът
беснее и скверни домашния му кът –
и като тъпан му гърбината налага.
Бог люби слабий, но на силния помага.
И както по-напред, апостоли видях
да проповядват. Чух туй същото от тях,
което знаех, на което знаех края.
Година цяла тъй се лутах аз в замая;
малцина от онез, с които другарях,
с които в прежни дни една съдба делях,
аз между живите заварих – мъртви-живи;
с плах поглед виждах ги и мрачни, мълчаливи –
те още отдалеч избягваха от мен.
Горките, мислеха, че аз съм заразен
все още с шугата на миналото – скъпо
избавени сами от нея. С поглед тъпо
към миналото взрян, с въздишка ублажих
загиналите аз, преминалите в тих
мир гробен. Те пред мен извиха тъмен ред –
аз почнах да броя, но скоро техний чет
изгубих... Гроб до гроб се трупаха в душа ми,
печални жертви на възвишени измами.
Свесът ми се зави – желание ме с бях
обзе: светия гроб над гробовете аз
да видя... там заспа злочестий – а ония
които будеше, те спят и днес в робия!...
Един ден в София се ази озовах.“
– „На Левски гроба!“ – там намръщения Влах
извика, отстрана досега мълчаливо
седещ, сегиз-тогиз изглеждайки изкриво
Мъдрителя. – „Нима?“ – додаде същия час
и Дрина, но пребил самичък своя глас,
се той наоколо възчудено огледа.

„На Левски гроба! Да“ – подзе пак в своя реда
 Мъдрителя: – „Видях... И да не бях видял,
 кой знае дали би, като сега, презрял
 светът и хората с бедите им световни...
 На Левски името едвам-едвам се помни,
 а пък на неговият заглъхнал гроб растат
 татарски тръни... Туй очаква на светът
 тоз, който за народ живота си прежали.“

И всичко около там бяха се смълчали –
 кой взрян нанейде, кой умислено глава
 оборил. Повторно последните слова:
 „тоз, който за народ живота си прежалил!“ –
 промълви той, и пак: – „Мърцина смърт! Едва ли
 с това на роба се помогва нещо. Той
 кога не може сам да си помогне, кой
 би могъл друг? Народ за своята чест достоен! –
 Народ комуто е душата цирей гноен...
 Корана казува: навири ли глава
 роб – вири я за нож! И пак подир това
 прибавя тутакси: че роба няма право,
 за нищо на света, ни да се възмушава,
 ни да въстава. Да! И да се добере
 той до свобода – пак едва ли на добре
 ще я подкара. Роб родений – бог да чува –
 той и в свободата пак само ще робува.
 Свобода, правдини народни! Ази бях
 во Влашко, в Сърбия и чух и сам видях,
 що значат правдини народни и свобода:
 под власт на своите, не му е на народа
 по-леко ей оттук, под турския султан!
 И по-жесток е свой от чуждия тиран.
 Свобода, правдини... Робска е во жилите кръвта!
 За тях свободата дохожда... со смъртта:
 свобода за раби – тя хидра е зъбата.
 Така е писано в тефтеря на съдбата.
 Защо?“

– „Да си трошат глупаците глава

да се запитват! Чуй, с нахалосни слова
кой на живота тук задачите решава?
Не питай – работи, и в работата дава
живота отговор на всякой свой въпрос.
Кой, като теб, не би можал така насвос
да го опява, след като е срефил в дело?“ –
извика тук Горчин, високо вирнал чело,
в съзнание, че е на място казал реч...

„Хе, от ония дни ний твърде сме далече!
Не разсъждаваме, а действуваме вече“ –
изви глава сега и Дрина, та дорече.
– „Аз виждам, знам това. Било то на слова
било на дело, знам. Нима се от това
живота... Вие на живота тук насила
задачи туряте, и на подпорка гнила
строите здание, що утричка над вас,
над вашите глави ще да се срине. Глас
народен – божи глас! Нито ви е народа
народ – ни богът бог... Вий дирите свобода –
освободете се от вас-си по-напред!
Ще да избърши бог и сетния ви след
и с топлата ви кръв ще напои земята,
която други ще засеят с семената
на свойте плевели и тръне за живот...“

„Къде си тръгнал ти и цапаш тъй без брод
по божето море?... – Отвори си устата
пак Дрина: – Виж го ти! Тефтера на съдбата –
това е то тефтер на слабите, на тез,
чиято е душа от рода текнефес,
които в работа за нищо ги не бива...
И на живота тям я чашата вгорчивя
най-малката беда... Там вярата за миг
невяра ражда“...

„В теб съмненето е вик
на слабост!“ – скъса го Захари Влайко: – „Смятка
на пясъка държи тоз, който си ги батка

такива мъдрости, кой знай с какъв ниет...
 Мъдрителю, не е голям то мурафет
 да се дърдори тъй. Да псува и отрича
 е всякога готов тоз, който не обича,
 ни тачи, ни милей за свои, за народ.
 За колко е пари кюляфа там! Без род
 човек, без свяс слова.“

А скокнал, като жегнат
 от острите слова, за рамото досегнат
 на Дрина, гордо се Мъдрителя изви
 и зина – но с ръка замахна, вежди сви
 и, веч закрачил, гръб към сбраните извърна...
 – „Тоз брат е, вижда се...“ – тепърва се обърна
 и сам Войводата: – „Разбурмен е сахат!
 По крива пътя е запършил тоя брат,
 и в Каменград дошъл по кривата пътека...
 Тук, не са сахатя му, е скъсан зембелека,
 и с философии не ще го той слови...“

„Нашъл си ти кому да казваш“ – се изви
 сега Сокола към Хъшлака, смръщен гнявно,
 но този някъде очистил бе отдавно,
 видял Мъдрителя как почна чепрашик...

А вече слънцето клонеше към заник –
 отдето зад гори, като шпион, полека
 бухлато облаче надниква, отдалеко
 рат облачна за бой повело може би,
 и гледа дали тук тя може се отби
 и има ли мегдан къде да се прошета.
 Наситени на сбор, надолу низ полето
 се спущаха тълпи, отивайки си веч.
 А за Мъдрителя и неговата реч
 повели разговор и нашите познати
 завиха към градът.

То бяха чудновати
 слова: душата им той с тях слова смути,

и почна сепнато сърце им да тупти,
като че остър бод до него се досегна –
и то се в болка сви. И тежко ги наблегна –
мълчание, така несетно, като нощ
есенна над поля преди да дойде ощ,
мъглата с тежко ги мълчание набляга...
В миг нещо трясна се, изпляска, и веднага
спре, и зачу се вик, току под самия хълм
там на поляната – като че трясна гръм
и се отнесе пак нанейде. Насъбрана
тъпна гъмжеше там и врява неразбрана
ехтеше. Свърнал път нататък, впери глед
и сам Войводата. Сред струпана отворед
навалица, борци двамина заловени
се там увъртваха – но вече у опрени
с разперени ръце в земята гол помак
се беше впил превит широкоплещ юнак
(известний в Каменград Долномахленски Търне),
напрегнат на гръбът помака да превърне.
Огват се с зехтин намазани тела
на слънце; едър пот набърчени чела
и черни вратове обръснати облива;
като пиявица, издута се извива
тук жила, мишци там изпъкват на ръце
изпънати... И с яд извърща тоз лице,
а онзи, вежди свил, накървен поглед мята...

Ей гръмна екот пак: превърнат на земята
на гръб, подйе ръце надвития помак:
на победителя че се предава, знак –
а той изстъпи се, чевръсто в миг изправен,
и горд се около огледа. Обезславен,
и победения увесен след това
се дигна. Гъстата навалица с мълва
и шум полека се разижда... А бумтяха
все още тъпани на върхът и пищяха
зурли – там още все не бе се разпилял
събора: още все допиват своя дял
мнозина тамо на моравата зелена.

Между това, дошли отдавна при Младена
и разположени посред широкият двор,
под гъстата лоза, в спокоен разговор
седяха поп Матей и Дивисил – желани
и драги гостени. От шумният сбор прибрани
тѣй рано, омисль ги беше тук довел;
но с забикалки те от своята прека цел
се все отплясваха неволно – ту за сбора,
ту що се из градът разправя разговора
въртяха, като че да бе ги нещо страх,
и често все току, от сложенит пред тях
стол, към ракията присягвайки. А също
смути ги някак тях, че пред самата къща
Сокола срещнаха, а в двора вътре чак
изскокна бързишком насреща им Хъшлак –
и тѣй лукаво се усмихна той... Подмята
веднѣж и дважд, като случайно, през словата
случайни, Дивисил, додето поп Матей
най-сетне не стърпя:

– „Тя тази ме не греи!
Все празни приказки! Чуй, да ти кажа пряко,
защо сме ний дошли. На скарвание всяко
помежду хората е сявга краят мир.
Било какво било, вий трябва най-подир
да не забравяте, че с вашта разправия
и неразбранщина към явна съсияпия
ведете делото, което сте до днес
тѣй вещо водили. За общий интерес –
пооставете се от дервовете частни!“

Но скокна тук Младен: „Не, отче, не! Несвясни
на вятър хвърлени не бяха тез слова,
що на Оборище аз казах – и това
що казах, днеска го поддържам пак отново:
Ще дойде ден и вий, помнете мойто слово,
ще видите, че вас за нос ви е повел
Войводата; – че той съвсем към друга цел

повежда делото в увреда за народа
и за желаната от всинца ни свобода!“
Но тук пресече го през дума поп Матей:
– „Йок стрижено! Момче, теб думам аз, недей,
едвам обистрена, водата пак размътя.
Току-що делото довели сме сред пътя –
ти йок, такава... Туй е грях и срамота!
И кой го прави, кой? Аз, казва се, баща
съм твой, и нека мен е просто да ти кажа:
от някое време в теб сякаш сила вража
е влязла! Все така, все онака било,
тоз крив и онзи крив, навсякъде все зло...
Да кажем, че е тъй. Добре. Но с гюрултия
има се някаква постигва управия?
Ба! С Левски, бог да го прости, така веднъж
Се счепкахме. И днес все помня. Ази дръж,
той дръж – и няма край, какво и как да бъде,
когато дойде ден и нам ни се отсъди
свобода. Ази все налягах: цар, та цар...
Народа стадо е и трябва му овчар,
да го реди, да знай защо и где го води...
А той напираше: Цар? Своите изгоди
царете гледат... – Ний сме имали царе;
народът и тогаз не е бил по-добре
от днес. Защо ми е свобода? За царете?
И таз добра! Я виж: ти хората с овците
сбарабаряваш. Бог на хората е дал
ум – те сами да си оправят своя хал.
Царете са добри, но в приказките само –
и с добрините си те нека плъзнат тамо!
Той дръж и ази дръж, а Ружина Първан
(дошел бе с мен и той на Какринския хан,
където бяхме се за среща спогодили
там с Левски), отстрана ни гледа и се хили,
па току изведнъж: – «Аз да ви кажа вам,
като ви слушам тъй одеде нанасам
да се делекате, на памет що ми падна:
отколя имало два циганина – гладна
и жьдна братия, петите имот глад

се пукат: – «Ех, сега, подзел едина брат,
 да има топъл хляб, па бучица и друга
 и сиренце, таквоз... А? Както сме се тука
 излегнали така... Какво ще кажеш, а?»
 Преглътнал другия на сухо слюнка: «Ба!
 Та то се знай – за кеф би станало попара.»
 «Ха, та демек на теб, таз и онази вяра,
 сал сирене и хляб не стига? Ти демек...»
 «Ц! – онзи на това: нали според човек –
 таквоз се теб яде, а мене пък такова.»
 Така на приказка, тоз слово, онзи слово –
 че до лобут... Тоз дръж и онзи дръж – пердах
 до бога! Най-подир един ги сиремах,
 случайно татъка минавайки, разгърва.
 «Попара – сирене и топъл хляб» – тепърва
 едина се от тях обажда: – «На колай
 дали ще видим ний, туй само господ знай –
 а днеска, види се, че само тъй с лобутя
 ще си останеме.» И вашта ура-гута
 е за попарата на циганина. Хляб
 вий още нямате... Вам, вижда се, че слаб
 е господа, затуй така... Потрайте, хора!»
 И Левски се засмя и аз. И на раздора
 се тури край. – А прав, ей прав си е Първан.
 Ти на Оборище се дърля кат разпран –
 защо? Знам, знам, потрай... че ти си имал право,
 не значи още то, че ти си прав. Наздраво,
 не значи! Ние тук си гърлото дерем,
 залягаме как-как народът да сберем,
 и да му вдъхнеме в светото дело вяра –
 а на Оборище такава ти попара
 забърка, и сега тук в къщи си се сврял
 и махнал си с ръка на туй, що си радял
 с години. И какъв ний пример ще дадеме
 на тез, които ще днес-утре поведеме
 в борбата – един друг когато се така
 ядем? Ти помисли.“

– „Не съм дигнал ръка

нито от делото, нито пък от народа...
Но, да прощавате, на някакъв Войвода
за кефът, аз не ща да мигам, като псе
на лапавица. Знам, той иска вся и все
да бъде. Виждам аз какво го него блазни –
а вий сте седнали, на с приказници празни
за цигани да си залъгвате ума.“

Тук скочи поп Матей, закашлян от дима
на новопалната цигара, и замаха
с ръка отпреде му: „Я гледай, сиромаха,
какво го жегнало! Тогава друго чуй:
любезния за теб и мен народ, за туй,
което правите, е казал хората:
най-първом риба се вмирисва от главата!
Или и туй е лаф-бошлаф? Ти мислиш, ний
спим, другите кога говорят. Не се крий
бодил в торба...Къде Войводата замера
ний не знаем, виждаме – не сме хемен от вчера...
Ала защо, защо подигаш само шум?
Ще дойде време, той и сам от тоя ум
Ще се остави... Не? – Та ний щем го принуди...
Но днес? Сега! Ти сам го виждаш как се труди,
заляга, делото да доведе докрай,
каквото ти и аз и всякой го желай!
Дойди на себе си, Младене. Само мъртвий
е без кусур. До днес ти дал си сума жертви,
и тази направи – обиди забрави
(ако душа ти крий такива), остави
и разпри настрана. На делото душата
си ти, и пак ти – той на него е крилата!
Нито без тебе той, нито без него ти.
Орелът в небесата кой знай дали ще лети,
ако крилата му душата не засили:
крилата може сал дух силен да окрили!
Един без други вий не можете – без вас
не може делото! Почакай, до ще час
за разправи... Тук без него се не може:
и ако той от нас се махне, не дай боже,

тогаз я зарежи – тя беше... Няма кой да го замести. Знам, и ази знам, че той понякога съвсем през просото я кара, и прекалява го; но имат сляпа вяра тук в него всички – а това е то, това, което липсува на всинца ни. С словата ний убеждаваме, разправяме, кроиме, а реже само той. С едничкото си име, ний що не можем с дни да стори, той за час извършва. Ето на и в Мечка: ти и аз и други как се не напъвахме? – Мърцина! И убеждавахме, и псувахме: година се мина, не можа все пак да залови там корен делото... Той само се яви и – беше! Пред Васил в четвъртъка се тамо изтърсихме... Къде с усуквания! Само една-две думи – на, готово на тава! Во черква вечерта се сбраха до глава и клетва сториха пред сабята и кръста... Това се казува – да си помахаш пръста и мъртвците да събудиш за борба. Той отреден е от самичката съдба, това, което ний не можем, той да може.“

В миг, сякаш сепнат, сам речта си уталожи оратора, брада поглаждайки с ръка. Неопитен аргат на сприхав кон така понесен, оглавник опъва и извива, а пъргавия кон, размятал буйна грива, пръхти, стъписва се, възправя се, играй поволно и върви, където си желай, а не където го аргатинът управля – додето сам запре. Озърне се тогава яздачът, оглавник опънал, но не знай да го подкара ли, или така да трай, докле сприхавостта на коня се развърне.

„Не ще ни хората“ – тук Дивисил завърна, като изтърси от чибука пепелта

и дига да допий ракията. В речта
на поп Матей той май много не внимава,
но щом бървивий поп почна да възхвалява
Войводата, от страх че той ще прекали,
а че и най-подир съвсем ще развали
това, което те си имаха на ума,
подзе –

Но тук Младен превари го през дума:
– „Добре е, отче, туй що казваш ти, добре.
Разбирам. Ала мен, мен кой ще разбере?
Аз виждам ясно той каква игра играе –
и зорът му що е... Че нему се желае
да вземе делото всецяло сам в ръце;
той има само туй най-вече на сърце:
той да нарежда, той да дига и да слага,
той тук, той там, той вред – където той наляга,
там да върви! И вий му дадохте в ръка
власт за това! Или, или не е така?...”

За свойте работи народът дотогава
заляга, докато за свои ги съзнава,
докато юкът им сам носи ги на плещи.
А днес? Той отстрана ще гледа и сумти
отпъден – отреден на някакъв войвода,
насила волята да върши... За свобода
ако въстава, той въстава не че аз,
ти, той и някой друг му дрънка во захлас
таквиз и онаквиз идеи неразбрани,
а че boleжът на развредените рани
на туй го нуди. Знай и вярва той това,
не що му бъртим ний в коравата глава,
а що душата му, сърцето му що трови.

Ний ново здание градиме, а основи
му туряме гнилеж – и то ще се срути
при първий вихър... Но защо ли са хорти!
Нали Войводата един ще разпорежда?
Во всичко, казвате, едничката надежда

че той е, делото че само той докрай
ще да изкара?... Но там, сабя де играй
и пей куршум, кому е сигурен живота?
А случи ли се пръв самичкия Войвода
да падне в бой – тогаз? Отново под хомот –
и двойно по-жесток, безпомощний народ
ще да превие врат... Желаш ли свобода
народу, ти не се поставяй над народа –
а с него заедно върви, дели беда,
дели и тържества. Клон от дъбът бъди!
Откърши ли те гръм – смъртта ти да не сети
могъщия дъб: един падна от клоновете,
но все са читави пак другите, и с тях
пред бурите се горд изправя той без страх.
Така разбирам аз и за това се боря.
Мълчах и траях – но пред вази ще разтворя
днес картите си, та“...

Но бързо Дивисил
сега подзе: – „Така, така е, синко мил.
Ти мислиш може би и хубаво и здраво;
но мене позволи да ти го кажа право –
ти млад си! Откак свят светува, на света
прибързана всякога била е младостта:
че тя ни хората, ни живота знае
тъй, както трябва – и повече мечтае,
по-малко мисли. Тя с идеи и мечти,
като топола се издига в висоти –
но затова пък тъй и слаба сянка сени!
И не под нея се отбива заморений
от жегата пътник. Аз не първи път сега
те слушам да роптайш, и слушам те с тъга
против Войводата светкавица да мяташ,
като че ли против измамник – а не смяташ,
че като теб и мен е българин и той...
Ако за делото той има възглед свой,
нима това е грех? Грехът е, че и двама
сте вироглави вий и в сляпа се измама
безсмислено един вий хвърляте на друг!

За оран впрегнати в един и същи плуг,
по свой кеф всякому се иска да го тегли,
и чупите му сал вий жилавите жегли.
Тежко на нивата оставена на вас
да я орете! Днес такъва ли е час –
за препирни няма сега е тъкмо сгода?
Да сте се по-напред препирали! Народа
от вази чака днес, на вас се е предал,
а вий? – Едина се нацупен в къщи сврял,
кат млада булка по Великден без премяна,
а друг се разфучал, кат хала во Балкана,
та и насреща му не се стои биле!
И то защо? Ей тъй, нахалос, нафиле –
за онзи, дето вей... И двамата сте прави.
Но кой е крив, кога и двама сте с корави
глави!... Ти прав си, да, но прав си на слова,
а той на дело – прав во всичко онова,
що върши. Ето как – защо така зачуден
ме гледаш, сякаш че току от сън събуден? –
За други времена е твоя идеал –
За други хора. Туй и ти го би разбрал,
да щеше. Времето каквито идеали
изтъкне, само тях еднички би можали
да се надеем да постигнем ний. В тъма
народу робството вековно е ума
изпило, като смок от кравешко виме
млекото – и какво ний мислим и кроиме
за бъдните му дни далечни, той нехай:
ни можа да разбере, нито пък ще да знай!
Жаднее за едно той само – за свобода!
Войводата по-знай от теб и мен народа
и гъделите му. На мечкенски овчар
на буховски орач и бельовски дървар
той не разправя за презморски идеали,
които и без туй не биха те разбрали,
а псува турчина и заповядва тям –
и тъй в сърцата им възбужда гняв и плам
за отмъщение на тези, що са им пили
кръвта и с татула на робството поили

душа им. С заповед е Лазаря из гроб
 Исус извел – така и петвековний роб
 ще бъде за живот изведен из мъртвило!
 Комуто благото е на народа мило,
 той нека по-добре народа проумей;
 от роб за работа тогава се надей,
 кога на работа насила го принудиш,
 Войводата така и прави... Ти се чудиш,
 не си очаквал ти от мен таквиз слова? –
 Когато побелей и твоята глава
 помежду българи, кат моята, тогава
 самичък песен ти ще да запейш такава.
 Да, като тебе бях и аз на младини!
 Но както пътника, по върли стръмнини
 възйет на връх висок, оглежда там отгоре
 под себе си далеч разгърнати простори
 и вижда кривите пътеки, запъхтян
 през дето е вървял – и ази, озован
 така на върхът на живота, с закъсняла
 тъга оглеждам се към младостта минала,
 към преживените во лутания дни...
 И късно разум ми душата осени. –
 Когато хляб от теб поиска сиромаша,
 хляб дай му, а не му записувай стомаха
 ти с идеали. Да, соколе мой, потрай;
 да дойде може би и зарад тях колай
 донякога... Сега да преобърнем листа.
 Че всяка работа е хубава и чиста,
 когато в чисти е ръце, сам знаш и ти –
 като е тъй, тогаз ти можеш ли твърди
 по съвест, че не са на нашия Войвода
 ръцете чисти? Че към пропаст той народа
 желай да поведе и веч го е повел?
 Не го ли води той все към онази цел,
 която ти и аз и всички ний желяем?
 Един противно друг защо тогаз да лаем?
 От теб да разбере доколкото можах,
 ти зарад бъдаще най-вече имаш страх –
 да не обърне той свободата в увреда

на самия народ. Тъй може сал да гледа
тоз, който днешното не е добре съзнал.
Един блян на сърце сега ни й оживял –
Свободата! А що отпосле ще да бъде,
Той, който доживей до тях дни, нека съди!
Аз твърдо вярвам, че кога един народ
свободата си сам спечели – с нейний плод
ще знай подир това как и какво да прави.
Свободата, ти знаш как дума даскал Слави
от Бъта, млада е невяста: най-напреж,
ти в къщи гледай как и как да я введеш –
отпосле тя сама как се урежда къща
ще те научи... Тук е работата съща –
ще дойде време и за уред, и тогаз
за разпри може би ще бъде сгоден час!
Или не е така? Онези, що милеят
за общото добро, те трябва да радаят
задружно, в слога. Туй, що правите вий, днес
наежени един на други, като пес
на песа – същото и нему казах вчера,
и тебе ще да го повторя – изневера
е към народа то, към туй, на що е дал
сърце си. В тъмний сън на робството заспал,
събудихте го вий – дали за да ви гледа
гневът и разприте безумни, за увреда
и вам и нему?... Да, теб харно поп Матей
ти казваше напред, и ти го проумей
тъй, както трябва: Орел е нашто дело.
Ти си душата, той крилата на орела –
орела в небеса с крилата си лети,
но на полетът му придаваш сила ти!
Един без други вий не можете – без вази
не може делото!... Това, що имах ази
да кажа, казах го. Сърцето си открий
за думи от сърце, и нека да забий
то пак отново за народната неволя.“
Задним накръст ръце извил и свил, отколя
насам-натам Младен с приведено чело
кръстосваше. Брада ту свиващ на витло,

ту, пак да я развий, заровил в нея пръсти,
 следеше поп Матей напрегнато през гъстия
 дим от цигарата, Младена – и извит
 към стареца сегиз-тогива с дяволи
 бръз усмех кихваше. Пред стареца се спира,
 и неведнъж, Младен, възчудено се визира
 в ликът му оживен, но не посмя речта
 да му пребий, макар на трепетни уста
 едвам да съдържаше избликнала неволно
 ответна реч – че той засегна го на болно
 и слабо място. Чак когато Дивисил,
 завършил дума, спре, в земята поглед впил,
 реч подлови Младен чевръста и ядовна:

– „Да, нямам като теб, аз опитност световна!
 Но туй, което знам, да би ти знал това –
 из твоите уста по-други би слова
 излезли. Та нима вий мислите, че ази
 бих гърлото си драл току-така, че нази,
 Войводата и мен, сал мнения делят
 по делото? Така да беше, на умът
 едва ми би дошло да му натяквам, свади
 да дигам! Мен се на Оборище не даде
 да кажа всичко, що сърце ми гори –
 но има други път, и да бих знал дори,
 че в крайност води той – и в крайност ще отида.
 Авантюрист! На кол, на въже да го видя,
 не ще го съжаля!“

И, смаяни за миг
 се тука втренчиха те в гневния му лик
 и двама, Дивисил и поп Матей – и прави
 пред него скочиха. Забравил да остави
 на столът чашата, захласнат, поп Матей
 не виждаше как се по расото му лей
 ракията, дори на ум, без да му хрумне,
 какво да възрази на думите безумни.
 Сврял в пояса ръка, изправил бе се ням
 и Дивисил.

„Какво ви стряска, виждам, знам! –
все с първий гняв Младен подхвана пак отново: –
И не мислете вий, че тъй случайно слово
се от устата ми отплесна. В онзи ден,
когато първи път го слушах как пред мен
за своите планове той зина да говори –
че за свобода той не мисли да се бори,
да дига само бунт, па щото ще тогаз
да става... В онзи ден имах наивността аз
да мисля, че това той скоро ще забрави,
между народа щом започне да борави...
Ще дига само бунт... Авантюрист! Дигни
бунт и при първий гръм се в Влашко измъкни,
и краставици там продавай по мехните...
А пък народа? Той да си оплаква дните
и нази да кълне – с измама в кръвнини,
че сме го тикнали. Когато преди дни
се от Оборище отмахнах, ще се стресне,
си мислех; може би в душата му да блесне
искрица съвест... Не! Той старото все пей.
На плановете му покрити да не смей
да бърка някой, той добре си я оплете.
И вий, от много ум, му дадохте в ръцете
власт: всичко той да прави, да реди,
и сам по своя кеф, каквото усмърди,
не той да му търпи смърдежа, а народа.
Патриотизмът на Тотя Воевода
и Панайота... Ха но тука той греши!
Не, брайно, по-напред ти сам помириши
камата! Бунт му дай... Тогаз Европа щяла,
кат види кръвнини, да се смили за хала
на българина! Виж ти сметка, виж ти ум!
И на такъв един халосник скудоум
вий можете в ръце да давате съдбите
народни?... Давайте! Но тез ръце пребити
ще бъдат, преди с тях той даже да посмей
да сегне!“

Тук, веч опомнен, поп Матей
за рамото с ръка в миг хвана Дивисил
и сдръпа го навън: – „Усойница е свила
отровен полог под езика ти. Помни
какво и за кого говориш! Остани
со здраве! Работа с дертлии, луди хора,
аз нямам.“ И отвън, излязъл веч из двора,
пред пътните врата, извърна се и пак:
– „И да не е посмял да стъпи твоя крак
во мойта къща! Знай, ти, изневерник злобен –
аз нямам дъщеря за паламник подобен
на теб...“

Застанал там сред двора, поразен
от острите слова на стареца, Младен
за дълго тъй стоя и ням и неподвижен...
А веч излезнали там на мегдания ближен,
пред църквата, и тих повели разговор,
се спряха стариците. Отнийде из прозор
ни трепва свещ, ни глас отнякъде се чува –
загърнат от нощта, заспалий град кротува
и сит, и уморен от днешний празник лих,
като да е крило над него ангел тих
разперил. Дървеса безмълвно са привели
широко клонища и сенки разпрострели,
тъй в нещо сякаш че ослушани – и тях
от тихи небеса с безмълвния си смях
ги милва месечко и поздрави им шепне
от тях – но ни листец, ни тъмна вейка трепне
за отзив на привет.

Далеч внезапен шум
се чу и бързо се из закривений друм
задвижи някаква неясна сянка черна...
Бръз конски тропот – и край старците се мерна
кочия, но докле те сварят да се взрат,
тя сви зад ъгъла отсреща и в мракът
потъна – а и куп низами подир нея
претрополяха там нататък. Поп Матей

тук сдърпа Дивисил, и бързо в нощний мрак
те литнаха след тях...

И всичко глъхна пак.

И чут бе само туй в безкрайните простори,
сама на себе си що си нощта говори.

Песен четвърта ПЪРВИ ДЕН

В шемет. – Пролетни призори. – Нападение. – Младен гърми. – В двора на поп Матей. – Войводата почва. – Води ни! – Ранни гости. – „На отвъдния бряг“. – Изповед на Младена. – Из града. – При трупът на убития. – Превземането на Конака. – Грах. – Зеленгора. – Реч за първия ден и светия гняв. – На мегданя. – Напред! И все напред! – Поет. – Дивисил, Смил и Белина се счепкват. – Каменоградския Плутарх на работа.

Не мигна нея нощ и шеметен из двора
Младен се луташе самотно. Разговора
на старците, така нечакан бурен край
взел, изненада го и сепна. Без той да знай,
без да се сети сам, в гневът си той разтвори
на своите помисли ковчега: наговори
с онуй, което бе избистрено в умът
отдавна, и това, което първи път
сега избликна тъй през чувствата му лихи.
Така, възпрян от яз посред ливади лихи,
поток през вадата се бистроструен лей,
покрай нависнали къпини, сляз и брей,
и воденицата подкарва равношумно,
там долу под брега. Но буря свий – безшумно
вълни се през вълни потирят и летят,
и яз и брегове прелели, къртят, рват
и влачат, що им се попадне, мътнопенни,
бог знай защо и де...

Отдавна, възмутени,
отидоха си тез, които с благ ниет
при него дойдоха, а без да щат, с подзет
несгодно разговор, съвсем си преградиха
път към сърцето му; – отдавна лъхна с тиха
милувка челото Младену на нощта
прохладний кротък лъх, през цветните листа
градински – а все пак у него не сподави

туй бурята. За миг той сякаше забрави,
и други мисли му обхванаха умът.
А ей на паметта из таен някой кът,
като че облаци на небеса разсъмни,
примъкнат се за миг, един по други тъмни
слова и засенят душата му. Той спре,
смутено поглед тъп в нощта нанейде взре,
и тръгне пак...

„Така! Те право ми натякват... –
За тях е всичко той. От него те очакват
и виждат в него ключ за всичките врати –
вълшебен ключ! Иди, та им разправяй ти!
Кому? По вятъра и гняв и думи прави...
За истината тез кратуни са корави...
Да ги строша? С какво? Защо ли?“ И възпрян
таме до стълбата и пак в тъмата взрян,
той дълго тъй стоя, като че ли замаян
от вихъра кипещ в душата му. Спотаян
зад тоя вихър нов, налетя го сега
рой други размисли – и остра сви тъга
сърцето му. Миг, друг – и всичко му се стори
така безсмислено, безумно: да се бори
и надделей – така безцелно... че и сам
се сепна той и дъх да проведе едвам
можа, за гърлото от стон неволно сдавен.
И пак отново той под дървесата с бавен
ход тръгна, все така с оборена глава,
извил ръце отзад – и спре се пак, едва
закрачил, като в миг да си припомня нещо.
А мъката му все по-остро, по-зловещо
сърцето свиваше... Съмнението вби
нечакано стрела в душата му и впи
острилото си тя дълбоко, и разтвори
пролука за онуй, което той затвори
на миналите дни зад тъмните врата...

„Що дия ази тук? Аз сам гася свещта,
която бях призван да паля. Дали има

в туй смисъл някакъв, бог знае. Двама-трим
 насам го дърпаме, два-трима пък натам,
 а онзи, врявата за който става, сам
 безсмислено стои и чуди се с умът ни.
 Но само той ли е, що има мисли смътни
 за... Е, та враг го взел!...“ И в миг из паметта
 цял вихър образи и мисли излетя –
 и той възчуден се наоколо огледа:
 като че давни дни завесата си бледа
 откриха и се те един по друг оттам
 извиха... „Откъде? Защо?“ Доде едвам
 да се попита той, те в мрака беззаветно
 изчезнаха назад, пред други рой несетно
 стъписани... На, ей самия му баща,
 съсухрен старец, блед, с замряла на уста
 молба: – „По крив си път ти, синко мой, ударил.
 Родители и дом забравил, занемарил!
 Безумна е мечта това, що гониш ти:
 а малко ще да знай живота за мечти –
 огледай се и виж...“ – „Отде? Защо?“ – И гнявно
 отърси той глава, тез образи, отдавно
 забравени, дано да ги прокуди пак,
 които бозна що из нощний полумрак
 привика, и без туй душата му смутена
 да давят и гнетят. И заведнъж Младена
 обхвана с трепет... Ей невръстния му брат
 сред стаята прострян, и други непознат
 до него – зинали две черни грозни рани...
 Случайно наред друм от пътници приборани,
 донесени дома... Над чедо с пронизлив
 плач бий се майка му, а мрачен, мълчалив,
 впил поглед, отстрана бащата е застанал...
 Роб! Крив ли, прав ли път – на скърби път си хванал
 и на живота твой са спътници беда...
 Баща и майка... Тъй съдбата отреди –
 и нейний удар жесток бе и нечакан.
 Но кой знай дали скръб за мъртвия, оплакан,
 им дните покоси, или за живий син,
 опора останал в живота им един –

и сам той запилян безвестно по чужбина...
Той върна се дома; но не прегърна сина
клетница майка веч, ни сневолен баща
не го посрещна тук на пътните врата –
глух беше бащин двор, разкъртени прозори,
в трева и буренак обрасли равни двори...
И сви пестници той и тръгна бавно пак
там през градината, в таинствен полумрак,
където беше се безмълвно спотаила
нощта, под завета на клоните. Насила
той стъпваше едвам, като че на плещи
бог знай какъв товар подйел да го гнети
към сурата земя. А ето, бавни, глухо
се стъпките му там по стълбата зачуха
нагоре. Но и там, и в стаята прибран,
все пак не превървя безкрайния керван
мечти и образи, из паметта избили –
като да бяха се отнякъде сроили
цял орляк гарвани пред бурни небеса –
и ту зад облак те потънат, на часа
ту появят се пак и тръпен претреперка
грак. През прозорците огрени той се мерка
далеч зад полунощ, и вече призори,
оставил в стаята свещта да догори,
излезе мълком той, решил да го не свари
денят во Каменград – дори без на другари
да се обади.

В миг неволно той се спре
отвън на тъмний трем и няма поглед взре
в насрещний двор... „Кой знай. Те може би и право
да имат. Може би от мен и вироглаво
да... И Сокола, на, дошел от Цариград
завчера, сам и той обърна се назад;
той, от когото най очаквах аз поддръжка,
плете и той сега – че само сила мъжка,
не истина, светът в ръката си държи!
И той захитри сам – за него не важи
това, което е от по-напред говорил...

Най-твърдия – и той! С когото съм се борил –
на друга аз скала да зидам искам зид –
напусто!“ И подйе глава и поглед впит
в нощта, неволно се от шемета си сепна
той, че в душата му, и драг и ясен, трепна
зад вихри-спомени тъй дълго в нощний мрак
затулен свидний лик: сега отново пак
усети близост в миг душата на Младена,
помежду своите самотна, отчуждена.
Тъй пътник, из гори залутан, в полумрак
върви и около нито най-малък знак
че в небесата е ден слънчев, не показва
и нийде в околний гъстеж не забелязва
той да се през листа промъква светлинка;
но ето, при завой, се мерне из мрака
като видение и после светне цяла
бреза, на отблеска от слънцето замряла.
И сепнат взре се той.

В тъмата на нощта,
веднъж ли само той очаквал е свещта
на срещний прозорец – уречен знак! Тъмнее
сега високий дом – глух, пуст. Не се виднее
там нищо. Клонища прострели в белоцвят,
като видения от други някой свят,
стоят таинствено безмълвни дървесата,
и пранос сякаше минава в небесата –
тъй в ранната зора са тихнали и те.
Чуй! Гак на патица отнейде долете,
повтори – близо се и друга ей обади
отвъд; жребец далеч процвили из ливади;
и някой излека, като по таен знак,
прибра под стрехите разведрения мрак,
от нощни рамена отметнат. Изумруден
се мигом въздуха избистри. И възчуден
и сепнат, чу Младен как избухтя разлян
там долу шум, и пак нанякъде отвян
заглъхна: подранил там горе е Балкана,
туй утренник довя шумът на Луда Яна

и пак отнесе го со себе си. Едни
тополи върхове во ведрѝ висини
едвам прививаха, и там, по техниѝ тръпен
шум, ясно всякоѝ би досетил лекостъпен
де тихиѝ утреник отмина в своя път.
Прерано сепнати от заветниѝ си кът,
две врани мудро се пронесоха и свиха
нататък: профуча през ведрината тиха
шум от крилата им и се изгуби глух...
Но близо рязък звук му сепна бодрѝ слух,
и на градината през утрениѝ шопот
ослушан, счу Младен чевръсти стъпки, тропот
и шум зад нискиѝ зид таме в отвѝдниѝ двор.
И тоѝ зачудено впи татък остър взор,
приведен тихо се промъкна край стената,
и през градината, нечуто в мрачината
дошел до ѝгъла на каменниѝ зид,
се хепна и възѝе... Но поразен от вид
нечакан, дѝх запре и смаян тѝѝ заста̀на. –
Широко портите, насреща до сайвана,
разтворени – висок низамин ги е с крак
притиснал и, назад обърнат, дава знак
нататък някому. Пред къщи до самата
врата се трупат рой низами – и в тѝмата
опрели гърбове, канатите едни
напъват, други, лост подврели отстрани,
наблягат...

Трясна грѝм – и дим и огѝн блѝвна –
ей пак, ей трети път. И утринта безмѝлвна
подхвана ги и с тях нататък проехтя.
В ням ужас свренѝте при яките врата
наскочиха. И сам на своята засада,
от своя грѝм Младен се сепна в изненада;
а веч низамите, ударили на бяг,
в несвяс се прѝснаха, пред тѝмниѝ къщен праг
в крѝв повален другар оставили... Еѝ светна
грѝм из прозореца... Обади се и метна
Младен в отвѝдниѝ двор, където вече с вик,

през джаснати врати отвътре, подир миг
се урна рой мъже – събраните во къщи
среднощи на съвет. И най-напред могъщият
ръст на Войводата изстъпи – до прагът
на поваления низамин на трупът
се спрепна... С шум и вик се тамо навалиха
и другите, трупът в почуда обградиха,
с гърч що се мяташе и стенеше пред тях.

С див рев се изведнъж намръщения Влах
върху му хвърли, в миг му дрехата разкъса
и в раната му впи устата си. В погнъса
го срита Дивисил, а буховеца Влад
го скепса за врата и гнявно го назад
отметна. Но уста все пак да впие свари
намръщения Влах в кръвта, тъй като стари
обичай беше му от вехтий хайдутлук –
и без да сети сам кога и как, и тук
в миг нещо към кръвта го тласна. Той в Балкана
с хайдути заедно от пора още ранна
отрасъл, виждал бе самичък неведнъж
на първий враг в кръвта и най-юначен мъж
да се кръщава тъй – юнащина да кръсти...
И от устата си кръвта избърсал с пръсти,
засрамен и все пак доволен, отстрана
се той изправи там до бялата стена
облегнат.

Между туй, Младен и Делибана,
Дойчин и поп Матей, претърсили сайвана
и плевнята отвъд, се през широкият двор
завръщаха назад, надали вик, топор,
нож, пушка грабнали – каквото който сварил;
и спряха... Като труп левент снага стоварил
насред самия двор, лежеше Борован
(тоз, дето Чиф-и-тек бе в Каменград зован
на подбив), за нозе обвързан и ръце
с въжа, с затъпкани уста, издул лице –
и не помръдва се, пъхти и тежко диша.

Над него струпани, тоз дърпа му каиша,
въжата онзи му прерязва с остър нож,
а из устата му измъкнал шарен пош,
Матей разглежда го и някому се кани
с глава. Пред мъртвия низам оттатък сбрани,
сега се урнаха и другите насам,
и ечна нова глъч. Развързан, но едвам
на себе си дошел, се на нозе изправи
и зина и с ръце замаха да разправи
как го извардили, свалили – но пелтек,
каквото беше си от рода Чиф-и-тек,
така се в думите забързал, запелтечи,
че пръхнали от смях, и проумели вече
сами, събраните наоколо му пак
се пръснаха. За страж поставен в нощний мрак,
ще има той защо в живота си бездомни
и тая тъмна нощ и своя хал да помни.

Докле се лутаха и глъчкаха така,
тоз тука, онзи там, из двора се мрака
народ събра, един по други неусетно,
ухилен този тук, а онзи, неприветно
намръщен, дига глъч, а трети, хе отвъд,
се дърли – ту извий, ту сниши си гласът
и току вири пръст и тика към вратата.
А из градината, където дървесата
в премяна пролетна от бурен пъстър цвят,
пояха утрото с бои и аромат,
там други пръснати се шурат и навеждат
над рохките лехи и стъпките оглеждат,
като че бозна що им могат обясни
те зарад гостите среднощни. Отстрани –
на старий поп Матей и Вела изподтихо
разправяше Младен; и снощната си лиха
закана и сръдня забравил, старий поп
го мирно слушаше, що ли не на вързоп
брадата си заплел от свиване с два пръста.

А от минута на минута все по-гъста

по двора стича се навалица отворед –
 най-шумна, дето бе Войводата посред
 застанал – дивния сега и за познати,
 и за ония, що го виждат днес – в позлати
 цял, и оръжие, и дрехи. Горд блести
 смел поглед – горда реч на устни му трепти;
 и слушаха речта те смаяни, в забрава.
 То беше горда реч за вечно жива слава
 на тез, които са обкичили чела
 с венец на подвизи, и чиито дела
 са на скрижалите на съдбите народни,
 со златни писмена написани. Свободни,
 които са били в живота и смъртта...
 И вдъхновено тъй завърна той речта,
 десница с горд замах тържествено издигнал:
 „И своя идеал чрез техния постигнал,
 не е днес роба роб – тоз, който за борба
 меч дигна – да реши сам своята съдба.
 От прежните борци което бе мечтано,
 днес виждаме го ний на дело оживяно!...
 Ден дойде. Ден велик! От него в бъднини
 ще се броят онез свободни, ясни дни,
 които слънцето честито ще огрее,
 зарад честит живот. Че пак ще оживее,
 чрез нови подвизи, отново роден край...
 Свобода или смърт! Пет века вече трай
 и за възкръсен ден народа се очаква,
 и в мрак на неживот живота си оплаква.
 И ето дойде ден – и с тоя ден живот!
 Възкръсна днеска пак един умрял народ.
 Напред! Честити са, които паднат първи!“

– „Води ни ти напред, Войводо! Нека в кърви
 се кръстим за живот. Напред ни ти води!“ –
 там през безброй гърла изтласкан из гърди
 се емна вик, далеч во утрината тиха
 разнасян... Буйна реч отвъсде подловиха
 сега един през друг; но час не бе за реч –
 един едвам подзел, прелавя други веч,

ръце замахнал, а тъй, само за да вика,
там трети зинал е... и сякаше налика
на свада някаква, – и врява, вик и шум
до бога. Не един нахалосен куршум
проряза въздуха и с писък се залута
кой знае де. И сам, Войводата за скута
прихванал, поп Матей надвикваше се пръв.
Кънтеше въздуха там: „Бунт! Свобода! Кръв!
Смърт! Да живеј!“ – нема нито на вик насита,
ни на прегръщане. И, в буйната възхита,
цял рой се урнаха из пътните врата.
И дълго след това по улици ехтя
рев: „На оръжие!“ – и кряскаха несвясни
слова.

Между това, на небосвода ясни
отдавна слънцето отскочило, навред
обля и дървеса, и зидове с привет,
като че ли и то свободний ден, на слава
и подвизи пръв ден, с лучи да поздравява.
Самичък поп Матей, стопанина, и той
се дяна някъде, с крикливий пъстър рой
които из града се татък разпиляха.
Едни с Войводата на двора останаха
Захарий Влайко, Влад Батачанина, Влах,
Диманина Дойчин, Младен, дебелий Грах,
що беше тия дни из Анадол пристигнал,
и дядо Дивисил. Реч беше вече дигнал
сега Войводата – през пътните врата
ей гости влязоха, тъй рано сутринта
друг път невиджани на поп Матея в двора.
То бяха царските и комитетски хора,
в съвета небили ношеска: пръв Гошан,
Смил Царя и Върбан подире му. Припрян
се дигна говор: „Кой? защо? И как?“ – и слово
пребива словото – тоз спира, тоз отново
подзема, и не би имало в думи край,
сам ако Дивисил, подхванал на колай,
високо и така отмерено не дигна

глас:

„Доста препирни! Вулкана веч изригна.
 При дело свършено – нахалос препирни.
 Гръм трясна – небеса сега ще проясни
 днес бурята, що се с години вече кани!
 Нощеска с препирни, уж на съвет събрани,
 ний пак се лутахме в словесната мъгла,
 до делото нито на връхчец на игла
 да дойдем – ето на, че дойде то самичко
 при нази! С онзи труп реши се тука всичко.
 Реши се, както се решава на света
 тук всяка работа: напъпи ли цвета,
 без наша воля той самси се разцъфтява!
 Каквото трябва тук – когато трябва става.
 От снощи видехме ний, аз и поп Матей,
 на край началото – когато Казим-бей
 край нази префуча с низамската си свита.
 И казахме, но кой тук иска да ти пита!
 Аз виждам божий пръст, в което вий беда
 съглеждате. Така е всичко си в реда –
 и става онова, що трябваше да стане.
 Зора в зори изгре! Народното въстане
 е дело свършено. Поставената бръв
 над бързия поток на времето, и с кръв
 размътен и сълзи – потокът я отвлече.
 И няма връщане назад – и няма вече
 Да види тоя бряг преминалий отвъд...“

Затихна. Също тъй, когато отнесат
 мъртвец на гробища и в къщи се завърнат
 род и познайници – ръце безмълвно сгърнат
 и дума никому не смейва на уста.
 Но влетя поп Матей през пътните врата
 с вик, махайки с ръце, джубето си размятал:
 „Амин! Въврели се в Конака! Кой е смятал,
 че тез поплковци... Какво се вие тук
 все още джавкате – на правдата напук...
 Поръчах вече аз камбаните да бият...“

– „Защо? Но чакайте! Та нас ще ни избият като говеда!... Как? Та може ли така? Войводо! Та и ти, Младене, – на тлъка да не отивате?“ – подзеха пак отново дошлите отнапред. – „Как беше твоето слово, Младене? Вий сте си изгубили умът! Що правите?...“

Младен издигна над шумът глас и подхвана тъй: „Не е това превара! – Не съм аз изменил на прежната си вяра... И не проляната пред вази тука кръв ме кара... Ако аз издигнах дума пръв против Войводата, не беше мойта дума и против делото!... Не първи път и сума ще бъдат между нас пак разпри занаяпред. Не е роден Младен, когато дойде ред за дума, да мълчи, ни да отстъпя в дело... Тук, днес, пред всички ви аз изповядвам смело – и вчера и нощес на друго бях решен – и видях образа на родний край... пред мен, през моята душа премина цял и сепна там в нея чувства той незнайни... И не трепна ръката, дигнала револвера... Това, зарад което ний кръстосваме слова и ще кръстосваме о меча меч: решава това в душата ни тоз, който осветлява душите и ръка, издигната в купнеж за дело, хласва той... Реши един гърмеж две работи – една, която беше в мене, и другата, до днес която в нерешене държеше делото – и може би до край, какъвто никой тук от нази не желай, довело би... Това, което съм говорил: пак ще се боря аз, тъй както съм се борил – за него... Но кога се готви върху нас напаст – не пита се дали е сгоден час, нито пък дали сме приготвени, се пита! Ръцете сгърнати – това не е защита,

страх от бедите не спасява от беда!
 Превари ни врагът – сега е нам реда
 да го превариме... Съратници! Другари!
 Достойни за това, което ни завари,
 да бъдем – за денят, во кърви осветен!
 Победен ли е той, или на пропаст ден –
 велик и свят е ден! Това едничко зная; –
 и в него е за нас началото на края!
 Готви се, но бъди и с малкото готов!
 Когато позове живота – първи зов
 в юнашкото сърце пръв отзив да намери.
 И свят успех крила над нази ще разпери.
 И дълг и свят завет ни вика да вървим
 на смърт или живот – и ний ще победим!
 Че силата ни е во вярата ни свята –
 победно в битвите оръжъе на земята...
 Приготвили сме ний, каквото сме могли –
 и вяра в делото дух смел ще окрили
 за подвиг. Може би то малко да се види
 на тия, що им се живот за подвиг свиди –
 но в малкото личи великата душа!
 И казано е: Аз тогоз ще възвиша,
 духът си който сам е възвисил чрез вяра!
 Бог с нази е, че бог на подвиг ни накара.
 Напред!...“

И спусна се Войводата сега
 пръв и Младена той целуна, през снага
 прегърнал. Другите подире му. И екна
 вик, неразбрана глъч. Широко паст разчекна
 Грах с вик да иска реч, но в тая врява кой
 чу, и да чуй ти ще!... И целия си рой
 в миг с крясъци навън на улицата узна.

Загълхна. Сякаше на устни пръст да турна
 и умърлуши се преди минута шумний
 двор. Само две гугувки сладкодумни
 се надпреваряха да гукат, без да щат
 да знаят що ги е подзело, та крещят

и накъде се тъй изметоха из двора
невиждани друг път, и по туй време, хора.
Но ето ги и те, че пръпнаха – по тях
из ведрината шум претрепка... Ето смях
се счу нанякъде оттатък през дувари,
и се смълча, като прерязан в миг. Две стари
жени надникнаха през пътните врата
и млад един левент, но плахо се озърна,
и връцна... Тласна се о вратнята, завърна
и в двора вътре чак затири се дете,
бог знае откъде, бог знае за къде
и дали не така случайно тук се втурна:
ей спре, изправи се, на устни палец турна –
но зиналата паст на мъртвия низам
и погледа му тъп съгледало едвам,
през потите назад то духти изведнъжка...

Из къщи гърлест смях и препирня се мъжка
счу и по стълбите заслязваха Върбан
и Граха, стария Братое и Китан,
а ето най-подир и Райко Самохода –
и всички, слезли там, прилекнаха при входа
пред още топлий труп – донесли куп листа
в ръце, и топнат пръст, кръстосвайки с кръвта
отдолу всякой лист – печат. И мълчаливо
печат подир печат те слагаха, грижливо
готовите листа на голата земя
около себе си отмахвайки – писма,
с кръв подпечатани, с които се народа
привикваше на бой, вестеше се, свобода
че е изгряла веч – великата борба
че е подзета, – сам на своята съдба
че той е господар... А мъртвий труп, разгърнат
пред тях, раззинал паст, бе надалеч извърнат
изцъклен поглед впил; но никому от тях
не идваше на ум да го погледне. Грах
един тесака му да откачи протегна
ръка – но дръпна я в миг още щом посегна,
и белите листа, на десния си крак

върху коляното, закръсти с кървав знак.
И глуха тишина – и мъртвина, би казал
човек, владееше, отдето бе излязъл
живота преди миг и с гръм и викове
полетя живите на подвиг да зове...

А из града, кой знай къде, са разпилени
заряха онез, които възхитени
и с вик и с гръм оттук излязоха. Един
с Войводата назад остана само Дрин,
и с форма спретнати набързо Смил и Влаха,
и до ушите чак ухилени. Вървяха
те бавно. В глухата зловеща тишина
гльхнее техник вик – стена го о стена
отблъсне, през дувар отметне го двори
и тамо спотаи; отнейде се отвори
прозорец – рошава глава се подаде,
и бързо дръпне пак. Изпънат, нададе
вик Смил – подземе го и Влаха: и отново,
като потиснато, без отзив буйно слово
замре. По викове и гръм ей проехти –
но никой се на гръм, нито на зов вести
при тях. Сегиз-тогиз далеч се някой мерне
през улиците бръз, и силуети черни
потъват татъка. Измрял е сякаш град!
И сенки някакви таинствено назад –
напред се щурат там. Като че непознати,
в незнаен някой град, те бяха чудновати
со своя гърлест вик и пъстро облекло:
чер и висок калпак, подкривнат на чело,
со златен лев отпред и стрък зелен, забоден
до него – здравец, с дъх и сладък и угоден
на младите сърца, во който са живот
и смърт у простия и верещи народ
осимволени: бял, напет сюртук, обтегнат,
обшит с зелен гайтан, на кръста долу стегнат
со сабя змеица на чер мешин колан.
А над юнаците се дипло кадифян
червен байрак, обшит с ресни от жълто злато;

и двете му лица извезани богато –
отсам е разярен, изправен гордо лев,
като да е на враг раззинал грозно зев,
и стъпил со нозе на месеца двуроги;
отвъд са думите тържествени и строги –
свобода или смърт... Ни стар, ни някой млад
е виждал някога да ходят в Каменград
подобни хора, вик подобен не е чувал,
ни гръм. Че Каменград ще се е разбунтувал
днес, никому не би дори и на ума
дошло – и всякой се спотайваше дома,
или по работа, нанякъде излязъл
отрано, ни нощес, ни вчера забелязал
да става нещо тук...

Но ето – гръм е! Чуй!

Там някъде отвъд... Къде? Какво е туй? –
Ей друг... И трепетно юнашките забиха
сърца. По гръмът гръм – и ето зачестиха
из целий град, таме най-чувани отвъд
през Луда Яна. Път по-прав да пресекат
се бързо спуснаха юнаците, смутени
до преди миг, сега отново ободрени.
А ето и Горчин, ей Ворчо сам, стъкмен
за бой, насреща им излязоха с зелен
на чело здравец. Чуй! Бучаща, неразбрана
глъч, залпен гръм – тътнеж – навалица насбрана...
А ето стичат се и други там отвред.

В миг, като сепнати, един по други ред
отвъсде ревноха черковните камбани –
и клепала след тях, като че разиграни
рой палави деца около стар баща,
се запреваряха – и трепна пустошта,
събудена завчас от своя тих и смътен
сън, и понесе се далеч тържествен тътен
над пламналий во вик, въстанал вече град.

Около знамето и бледноликий млад

Войвода буйна се дружина бе веч сбрала –
и втурнаха се те надолу като хала.
во други тамо бе отдавна настанен,
те дето бързаха. Преварил бе Младен –
и камений Конак со своята дружина
обстрелваше: заслон където двайсетина
низами свариха да найдат, същи тез,
които по градът се лутаха ношес
и дебнешком на път и кръстопът ловяха
кого де сварят... Там един през друг пицяха
куршуми – пляскаха о яките стени
и се отмятаха на подплес настрани...

Отвътре скритите мълчаха... Замълчаха
и вънка. – Край стени промъкнаха се Влага,
Китан Загореца, Хъшлака, Влад и Смил,
понесли брадви. Пръв Загореца, извил,
халоса с брадвата вратата, с лост подпряна
отвътре. И гърмеж и емнат вик престана,
като по заповед – и само как пращи
дебелата врата бе чут, и как ехти
отвътре в пустий двори удар подир удара.
А брадвите една по друга се в превара
върху й сваляха, додето изскриптя,
на дългите резии увисна, изпращя,
навътре в двора се тя навали и урна –
през нея шумно се навалицата втурна,
таме по стълбата претрополя за миг,
и да троши врати и прозорци се с вик
нахвърля. Изведнъж, тъй както беше бясно
полетяла напред, се урна пак несвясно
назад по стълбите: през джаснати врата,
вдън тъмний коридор, внезапно изехтя
отвътре дружен залп и дим и огън блъвна –
и с вик из стаята низамите се стръвно
изсипаха навън. Нахалос профуча
нечакания залп и татък изеча
високо пролетял над глъхналите двори.
Един и друг куршум, отплеснати в простори,

просвириха далеч, а срещните стени
пък други тук и там разкъртили – вълни
прах от мазилката по тях избиха само.
И на Хъшлака там над схълменото рамо
изписка лют куршум витий му мустак
опърли. Сепнат се намръщени Хъшлак
извърна, тъкмо там чаушина когато,
полетял на навън, се беше на вратата
изправил – сви, изви и с тежкия топор
го сврасна в челото... И чак на равний двор
се пръсна мозъка отхвъркнал през чардака.
Да беше мерил, пак едва ли би Хъшлака
можал улучи тъй – и грохна подкосен
назад юначния низам. А разярен
се втурна в стаята Хъшлака, ей и Влаха,
а ето и Китан – и с брадвите косяха
де кой попаднеше. Едина само Смил,
и поразен и ням, се беше тамо свил
край бялата стена, когато префучаха
низамите навън и в двора полетяха
да бягат – и тогаз остана си той пак
недвижен. Храбър бе и угледен юнак,
но го за първи път гърмеж залпен слиса.
Пръв път що е барут юнака помириса.

През двора между туй ударили на бяг,
летяха плахите низами – едни чак
високия дувар наети да прескачат:
и строполясват се назад и пак се качат,
а други – ето го един едвам възйет,
и тъкмо горе се изправяше с ниет
да скокне – изотзад куршумът го превари
и, както беше се изправил, се стовари
той възнак долу. Веч на никъде изход
не виждайки, и вред сградени от народ,
налитащ върху тях, оръжие хвърлиха –
и дигнаха ръце... На стръвната и лиха
тълпа, един от тях, настръхнал, се опре,
и към налитащия върху му Грах се взре

и зъби стиснати изскърца, пушка дигна,
изви – дебелий Грах не хъкна и не мигна
и грохна по очи, от тежкия кондак
халосан в темето – и десния му крак
отзад се дигна, сви и дигнат затрепера...

А вече с брадвата налетя Чер-Чемера
и сврасна през ръце низама – в кръста Смил
го смушка с ножа си касапски... Както вил
той беше пушка пак, за нов удар померил,
се възнак сгръмоля, пречупени разперил
ръце, превърна се, изблещени изви
очи, и пръсти вби и впи и улови
пръстта – а вече там върху му навалиха
отвред и почнаха над трупът мъртъв лиха
разправа: сбъхтаха нещастника, и с див
рев го замачкаха с крака... Едничък жив,
от нарастналата подир това разправа,
остана – в дивата гонитба, вик и врява,
едничкий между тях млад изръстен низам,
подгонен и в несвяс от ужасът едвам
успял да се закрий и свие на Младена
зад плещестия гръб. Ей литна разярена
навалица и тук върху му, но, ръце
издигнал, я Младен възпре едвам, лице
извърна, за ръка треперещия хвана
и го поведе сам, през буйната насбрана
тълпа...

А там отвън бе целия мегдан
от хора почернял, и екот неразбран
бучеше. Блъскотня и вик. Мъже се сбират
там въоръжени, там нещо се препират,
размахвайки ръце, момци. Отвън жени
се врат, промъкват се – и ето там едни
оръжия, чела и гръд юнашка кичат,
оттатъка цветя понесли, други тичат,
към двора тирнати, ала оттамо пак
отпъдени, деца крещат и върволяк

разкъсали, ту тук, ту там се мушкат, тикат,
и сбрани нейде пак, кой знае де, извикат
и рукнат... Отстрани там старци, насаме
застанали, мълчат и гледат... Ей таме,
Тръндафил, иначе наричан Зеленгора,
се при Войводата, разблъскал сума хора,
промъкна и така високо подлови:

– „Войводо, век живот живея аз, уви,
живот, дедите ни какъвто проживяха –
и род отгледах аз под ниска тиха стряха,
но не зарадва ме ни род, нито живот...
И ето съмна ден... Над клетника народ
най-сетне слънце за свобода да изгрее.
То значи – имало защо да се живее, –
И Зеленгора днес спокойно ще умре,
видял...“ Дотука, реч недоизрекъл, спре
залипан в рукнали сълзи орача стари;
и сведе той глава, но не можа да свари
да му десницата целуне – на бинек
изправен, почна реч Войводата. Далек
затихна и тътнеж и крясъци и врява,
като че даден знак да беше.

„Вечна слава,
другари-братия, ще кити тоя ден –
така започна той и смели вдъхновен,
во горделив замах с издигната десница: –
И на далечната свободна върволица
дни – днешний славен ден начало ще даде.
Тоз ден на бъдни дни каквото предаде,
отвъд, зад синура висок на времената,
ще се приказва то, като легенда свята,
из рода в род. И в таз легенда Каменград
ще бъде името, което стар и млад
с възторг в душата си навеки ще повтаря.
Той жертвеника е изправен пред олтаря
на родний край; и тук, от него, първи път
свободни ще да се молитви възнесат

там към защитника на робите, към бога.
През дни на тих живот, единствена подмога
бил на бащите ни, на нас ще бъде бог
в борбите крепост – той, величествен и строг
водач в победите за волност и свобода...“

Белина и Дойчин, помислили, че сгода
е тъкмо, и че е Войводата свършил
речта си, викнаха; а подир тях и Смил
нададе вик – отвъд и други подловиха.
Но скоро се смълча. – И пак, с усмивка тиха,
тъй рядко виждана на сприхите уста,
подзе Войводата:

„Живяхме под гнета
на кръволочен враг пет дълги грозни века.
Убили волен дух, убиха и човека
бедите в гъстий мрак на робските души.
За наште погледи небето се сниши –
скръбта го тъй сниши и от скръбта невяра
в живота! Изпитни ни робството докара
и воля висша бе в тез грозни изпитни –
а воля съща е – при нази, в наши дни
да бъде техний край. И с тая воля свята
днес ний на бъдаще отваряме вратата,
през дето всичкото призвано за живот
ще мине. Робството и робски ни имот
и в разум и в души измъчени остави –
честит е, който го в свобода забрави!
Тъй както уредна стопанка сбрана смет
во къщи не търпи – събраното под гнет
на робство хвърляйте от себе си, метете!
От миналите дни едничко запазете –
светия гняв: гневът на скръбните души!
Дано го радостта у вас не заглуши!
Че тъй е писано: въстанал ще посегне
роб към потисника, и няма да убегне
гневът тоз, който е душите хранил с гняв!
Светия гняв и в нас опази оня здрав

дух, който вихъра на днешний ден раздуха.
И в родните поля, до днеска дето глухо
и мъртво е било, той робския народ
на битви въззова към слънце и живот.
Светия гняв! Кърма на всяка земна буря –
той всичко ще развей, той всичко ще разтуря,
което нам до днес запречвало е път,
за да излезем там и ние, де вървят
и други, дето сме ний някога вървяли –
към волен свой живот, към свои идеали.
Нима ще служиме на чужди все за бръв!
В живота волята последний прави пръв!
Напред! Ще подкрепи бог нашата десница!
И ще пробием ний с меч пътя из тъмница
към въздух, ведрини, свобода и живот!...“

И гръмна изведнъж, подзет от цял народ,
отвъзде: „С нас е бог! Води ни ти, Войводо!
Напред! Води ни ти на смърт или свобода!...“

И дълго тоя вик не млъква. Тук едвам
пресякнал, ето пак се някъде оттам
подземе, урне се; ей татък се преметне,
а ето, че разлян до редовете сетни,
се пренесе далеч – и глъхнал уж, за миг
отново емне се засилен двойно вик –
и всичко сякаше потъне там заляно
от него.

Слънцето, отдавна вече спряно,
като че вгледано и то самичко в тях,
се бави и трепти му златний топъл смях
над глъхналия град и таз хилядоглава
тълпа, що от зори с гърмеж и вик и врява
гъмжеше около високия Конак,
там на мегданя. Ей и пладня мина. Пак,
бог знае за кой път, камбани зареваха,
на служба като че тържествена зовяха
народа и без туй на тържество събран –

и служба служеха призван и непризван,
 на кървавия бог на земната тревога.
 И в служба хвалещи над боговете бога,
 те бяха времето забравили, макар
 десети път да би сахатя, вече стар
 и свикнал времето без грешка да отмеря.

Чуй! Единадесет удари! И вечеря
 ще да забравят те, тъй както и обяд.
 Свободата смири там всякой жъд и глад.
 Но не нахрани тя еднички сал децата,
 и те, тържествено захапали комата,
 подскачаха насам-нататък. На съвет
 около младия Войвода, там насред
 мегданя, сбраха се юнаци най-отбрани,
 и дълго с общ съвет къде, какво да стане,
 решаваха. Ту глъч се дигне между тях,
 ту някому речта пребие буен смях,
 ту се издигне строг на гордия Войвода
 гласът – и млъкне там, кой знай в каква несгода
 вещаещ паметен, но неразумлив мъж.
 И тъкмо взетото решение изведнъж
 Влад Снопа вписваше, гологлав, строги бледен,
 со пачето перо, над масата приведен,
 на бял хартиен лист. Макар от прежни дни
 да бе решавано – но сума празници
 се в тях решения показваха наяве;
 и право помена от Бъта даскал Славе:
 какво ще повреди, че имало повтора –
 ще го тъй повече запомнят всички хора...

Захожда слънце. Ей решили тоя ред
 пак у Дойчинови довечера съвет,
 те станаха... От тях се най-напред подйемна
 там първата вълна, и блъска се и стремна
 нататък целий ден бучащото море
 от хора – и далеч, додето се озре
 би могъл погледа, вълна вълната тласка
 и шири се далеч и по-далеч. Пребляска

таме оръжие, там дигнати ръце
се люшнат в въздуха; а отстрани, лице
извърнал, дигне вик там някой и подзето
го емнат около – и забучи морето
от хора, вече път все към една страна
подзело, и вълна по друга се вълна
натам преливаха, и както из вълните
кораба белокрыл изстъпя и се хити –
така сега над тях сърменодрехий млад
Войвода, яхнал горд зеления си ат
арабски, начело на буйната дружина,
пред знаменосеца, изстъпи там и мина
напред. Ей млад певец издигна си гласа
подзе дружината – и гръмна в небесата:

Напред! И все напред! Към подвизи и слава!
На робство и на гнет последний час настава!
И слънцето изгре – свободни да ни грей!
Тоз, който в бой умре, в смъртта ще оживей!

Напред! И все напред! Да няма пръв и сетен!
Сплътени в строен ред към идеал заветен,
към който е лице обърнал цял народ –
и всяко сърце, жаднеещо живот!

Напред! И все напред! Реки от кръв пред нази
и трупове безчет – ний тях щем ги прегази!
И на желаний бряг ще минеме отвъд –
над петвековний враг ний носим божий съд!

Напред! И все напред! Десница да не слабне!
Юнашки е завет – победата ще грабне,
когото обичта на подвиг вдъхнови
со мечът на смъртта живот да обнови!
Напред! И все напред! Към подвизи и слава!
В сърцата най-напред свободата изгрива!
В сърцата тя изгре – делата да огрей!
Тоз, който в бой умре, той вечно ще живей!

– „В сърцата най-напред свободата изгрява!“ –
 пошепна Дивисил, сред общий вик и врява,
 най-ясно тез слова от песента дозел;
 и бодро стъпвайки, макар глава привел
 и на живот и на години под товара,
 той за безчетен път на памет ги повтаря:
 милувка майчина на първенче дете –
 така погалиха сърце старешко те,
 тъй дивно казани словата вдъхновени...
 И сбърза той напред, през редове сгъстени,
 там, де на младите начело млад юнак
 вървеше, под самий развеея горд байрак:
 „Юначе, никога не съм аз чул такава,
 тъй дивна песен! Да, свободата изгрява
 в сърцата най-напред! Ний носим божий съд!
 Юначе, твоего сърце е злат съсъд,
 и златни са слова словата на поета...“

Но посред общий вик и песента подзета
 отново там, не чу въстаника-поет
 словата хубави на старческият привет,
 и махна той с ръка и с буйната дружина
 подзела песента, и той самичък зина
 да пей възторжено – и сам на песента
 во буйния възторг изгубил смисълта...
 И виде Дивисил възторга му, усмихнат
 след него тръгна той, в надежда да затихнат,
 да спрат – привета си и своите слова
 да му изкаже пак; но вирналият глава
 поет, во песента и себе си забравил
 и свят, що му е мощ гърланеше. Оставил
 най-сетне и поет и песен, Дивисил
 се настрана отби там до чешмата, Свил
 където беше се на постава изправил,
 и той юнаците отдавна сам оставил.

Като змия се вий из улицата там
 сгъстения народ; ей вижда се едвам
 отпред Войводата и знамето развяно

до него, и гърми все още буйно пяна
нататък песента; – но ето, че изви
далеч край ъгъла дружината и сви
нататък из града. И песента далеко
загълхна подир тях... И тръгнаха полека
назад към дома си и Смил и Дивисил.
Но дълго и след туй, обръщаше се Смил
вървещата тълпа, и все неизвървяна,
да гледа – как се там, ту пръсната, ту сбрана
на тумби, мъкне тя: или от две страни
по улицата как натрупани жени,
деца по прозорци и порти и дувари
с цветя, кой както веч и во когото свари,
замеря, или пък тъй само пошове
развяват – и крещят детински гласове
и рязко в общий шум прорязани се вбиват.

Едни по други се полека разотиват
тез тук, ония там. И в вечерния тих
зрач счуе се далеч в града нататък лих
вик и загълхне пак – там буйната дружина
все още шествува... Ей запъхтян Белина
настигна двамата другари и се с тях
потътра сам и той:

„Ех, видех, доживях
да видя и това. И нека бог да дава
да видим самия край и неговата слава.
Сам Платон казува: началото е край!
Почни и продължи – о те се вече знай
нататък.“

Тука Смил му думата превари:
– „Свободата ни днес тъй безнадезин свари,
че...“

„Безнадезин ли! – го сонна Дивисил –
Ти в своята охлювска черупка си се свил,
в дюкянчето, и там си времето прозяпал; –

ти, брайно, цял живот все глупости си цапал,
и ако друго що не знаеш, то мълчи
по-харно – и върви в дюкяна си влачи
дребът за черги... Пфю!“

Спогледа го Белина
зачуден, а и Смил уста за нещо зина,
но спре, усмихна се – и видел Дивисил,
че го олющи, без да ще да знай, извил
нататък – сам и той възви и го отмина,
не рекъл нищо... Спрян, избърза там Белина
и Дивисила пак настигнал, смеешком
започна: „Нейсе! То, Смил малко си е тром,
но ти пристори го на другия, на Царя.
За онзи няма тоз какво да отговаря
за глупостите!... Но това не е беда...
Чуй как са викнали ония из града,
и кой знай докога така ще обикалят
из улиците... Да. С какво да се похвалят
ще има младите. История кога
ще пишат, всичкото, което досега
е станало, ще го претупат с две-три думи:
плюгавци хората, делата им за глуми...
Започна се от днес историята! Млад
и стар – Войводата ти сам чу: Каменград
далеч зад синура висок на времената...“

Тук Дивисил: – „Да, да! Най-паче през устата
на словодрислювци!“

„Отдето първи знак
се даде първий ден... – не чул Белина пак
подхвана – волний дух убиха у човека
неволи патени пет дълги грозни века –
пет века... Робството душите сниши...“

„Свобода глупавий не ще да възвиши!
Бърборко! – Дивисил отново пак му свика: –
На истинския мъж това не е прилика,

кога му падне чест да види и да чуї
дела и подвизи велики – всичко туй
да го току така, нахалос, издърдори,
во своята душа той нека ги затвори,
и там, в беседа с тях и в тях да се вживей –
тогава правдата духът му ще огрей...“

Сега, на своя ред, запре се и Белина:
– „Бре, невидяло се! Какъв си опачина
пък днеска! Виде се, отсутра ще си ти
на крив крак стъпил. Пхе! По цели дни сумти,
и току изръмжи и сджавка на човека.“
И хванал бравата на портата, полека
отви и влезе си (те бяха тъкмо там,
дошли до къщата на стареца). А сам
нагоре Дивисил отмина в мрачината.
Звезди се сипнаха с тих трепет в небесата.
И в пролетната нощ, тъй кротка други път,
до късно глъч и шум, подзети през денят,
не млъкнаха. И чак зад късни полунощи,
по път и кръстопът залутани все още,
се сенки мяркаха. Но ето тихна вред,
и Каменград заспа юнашка съня, след
юнашки минат ден... Един не си почина,
приведен все така на масата, Белина
и с пачето перо в дебелия тефтер
редеше ред по ред полека и в отмер,
какво е станало, какво е забелязал
сам, или някой друг отсетне му е казал;
а име дойде ли: Войвода, Дрина, Влад,
Младен и Зеленгор, Матей и Каменград,
според цената, сам която той му дава,
с една и с две, дори и с три го подчертава
черти отдолу. Миг понякога запре,
остави настрана перото и въвре
во табакерката два пръста и засмърка
емфе, слушан как, отвътре в пруста, хърка
стопанката му. Тъй понявга настрана
перо оставил, той в насрещната стена

се вгледа – дето ту се свие, ту разстила
на лоената свещ отсенен там фитила
и като гъба се разпери в миг издут.
Емфени пръсти свий и в сукнений си скут
обърше, сегне с тях и хване симистира –
осекне сдутия фитил и, без да спира
за дълго време, пак зарежда ред по ред
какво е днес било и би ще занаяпред.

Песен пета В ЧЕРКВА

*Младен на оглед. – Някогашина неизпяна песен. – В черква. – Майка божия
слиза от иконата. – Речта на поп Матей за България. – Осветяване знамето. –
Благословия на хляба. – Мъдрителя и клисаря в черква. – Цар Иван и домочадие.
– Тайна вечеря. – Езерото на ледът. – Гробовете на двора. – След трапеза. –
Наздравица. – „Един и общи вик!“ – Изпрацат Войводата. – Назад към гра-
дът. – Младен и Вела. – Белина, жена му и Ралка. – Пророкувания.*

Зората подрани. Настана втори ден.
Рани и Каменград, и пак се подновен
заглъхналия шум отвсякъде подхвана –
шум и гърмежи. Чуй! Ей първата камбана,
ей друга... И нощта, което умири,
събуди го денят – широко му откри
прегръдките си той и ведролик и весел,
от тихи небеса на ранина понесъл
над майката земя благ празничен привет.
А вече плъпнали по улици, отвред
се стичаха мъже, жени и неотспали
деца, които сън чак в късна нощ погали,
и скорна утрото отново пак навън.
Като да чакали да чуят първи звън,
те бързаха сега, все същи път подзели
нагоре, дето се на храма божий бели
оградните стени издигат – и над тях
сахатя островрѣх. И ведър утрен смях
се ту оттука счуй, ту някъде се песен
извий и тихне пак: из въздуха пронесен,
и бозна накъде отплеснат, пропищи
куршум: ей конник млад таме претропоти;
ей други – сабята в бедрото му се тресне,
и пушката на грѣб прищѣпната преблесне...
А ето в строен ред, юнака до юнак,
задава се далеч дружина – горд байрак
понесли – на чела со росни китки вити...

Изстъпват бодро те и горди и честити,
 че тям е паднал дял байрак да отнесат
 во храма божий – там, където из градът
 народ на множество невидено се стича.
 Ей през мегдания там дружината пресича –
 изви през тесните черковни порти в миг
 и спре. Из дворите насбран народа с вик
 се урна срещу тях насам – и шуми врява.
 Тоз тласка се напред, там онзи си проправя
 в навалищата път, там трети се провре
 едвам, но сблъскан пак, огледва се и спре
 и се отново с яд в тълпата запровира –
 като че ли гора се блъска и припира,
 когато вихър я забий и вършини
 залюшка. И едвам, отпреди отстрани
 притискани, си път юнаците пробиха
 там в черква. Винаги заглъхнала и тиха,
 сега, натъпкана и тя с мрака народ
 бучи – и рядко кой си там пробива ход.
 Открай живот, открай Христова свята вяра
 днес вижда първи път и черквицата стара
 такова тържество под своя нисък свод.
 За първи път сега е толкова народ
 насбран – и, непобран, разтуря се по двора
 и вън по улици. Нито на храм по сбора,
 нито на празник друг кога да е напреж,
 не се е струпвало, тъй както днеска, гмеж
 народ – на празника на празниците святи.
 И майка божия, отънала в позлати
 и сърма, майката скърбяща, благ привет
 с усмивка пращаше на тия, що завет
 Христов изпълняха – за други да са жертва,
 които за живот възкръсваха из мъртво
 небитие – борци, които любовта
 на подвиг вдъхнови за висшето в света.
 И свидния привет на майката скърбяща
 народа чувствуваш, молитви ней изпраща
 и от свещеника възгласяни слова
 повтаря шепотом, навеждайки глава

с благоговение и поклон към земята.

Не сварил овреме един на служба свята
и ускорил вървеж, се спущаше сега
Младен към Каменград, надолу по брега
на Каменишкий хълм. Обходи и прегледа
той всичко – виде, сам дал снощи разпореда,
как работата вред кипи... Оттука веч
е видет дългий ред извити надалеч
окопи, а над тях и покрай тях възйти,
нататък мяркат се рой тъмен силуети
на ведрината. Тук един в замах извил
високо търнокопа – до него друг, превил
снага, лопатата в земята с крак набляга:
ей трети отстарна, като че нещо слага
и дига, ту се свий, ту се изправи пак;
там някой отдалеч, ръка размахал, знак
подава някому, и вик се глух проточи. –
Чуй! Сякаш песен е... Ей татък друг отскочи,
и като стълб се прав изправи застоян.

Но поглед другаде отвърна, и възпрян
на валогът, Младен се застоя унесен –
пред него изгледът на някогашна песен
му смътните слова зашепна в паметта –
слова заглъхнали отдавна зад глъчта
на дните – и сега, избили пак отново:
преваряха се те, едно през друго слово,
повели дълъг ред забравени мечти
и мисли – оттогаз, в безсънните нощи,
когато пишеше той Песни за хомота.
Недоизпени те останаха. Живота –
на песните му днес той пише други край...
В ръката не перо, а меч е. И чертай
днес хладно разума не планове за песни...
И все пак зарад тях сърцето често чезне
и спомня си ги то: – „Когато пролетта
со топлия си дъх примами из гръдта
на майката земя, от плуга разорана,

посевите... “ И той се вижда пак, пред ранна
 зора, застанал тъй в полето: в далнини,
 като сега, вълни се дилпят след вълни
 по буйнали нивя, вървят и се преливат
 към ясни небосклон – и сякаше отиват
 към бога: в росните зори да отнесат
 те нему бодрата молитва на трудът.
 Как всичко бе тогаз тъй хубаво и ясно!
 И все пак ясен ум се биеше несвясно –
 че нему гения с усмивка не огре
 трудът за песента – и тъмна тя умре,
 едвам докосната до думите. Съдбата
 на ратника народ той в Песен на земята
 поиска да възпей – еднакви две съдби
 той виждаше во тях, еднакво, и в борби
 за плод на своя труд, с неволите вживени.
 Земята тоз народ научи и в промени
 да знай да съхрани на свойте земни дни
 единството – все тя в живот-горчивини
 му болките цели с великото търпенье, –
 показва му все тя как в мъките свещени
 да ражда и кърми живтоносний плод
 на своята душа – и неговия ход
 насочи в бъднини през времената тъмни.
 На дни на рожбата ден за живот ще съмне!
 Така в живота бе, така и в песента
 той искаше... Нима то само бе мечта?
 Чуй как се хлебний шум над нивите вълнува!
 И в тоя шум нима сърцето му не чува
 гласът на онова, що спотаено зрей
 за жътва? – жътвата, с която ще живеи
 тоз, който в днешното не мисли само днешно!...
 Трудът за песента... дали тъй безуспешно
 ще бъде и трудът, заради който меч
 в ръка му е сега? И взре се той далеч,
 като да види край на онова, което
 в сърце купней за край... Върлува се полето,
 трепти, прелива се подобно изумруд
 в лучите слънчеви, и надалеч е чут

викът на пъдпъдък, като вардач поставен
там някъде на слог; изви в небото бавен
орел и в висини потъна. Сивий път,
като ремик прострян, се мълком преко рът
прегъва; конник се премярна и изчезна
оттатък в нивите...

Край ридът сви и влезна

Младен в града. А все мечтите го и там
пак не оставяха – дори и в божий храм
той не можа да ги прокуди и забрави.

Промъкнат в черкова, той тихо се изправи
посред дружината и мълком поглед взре
там през кадилний дим в шумещото море
от хора. И лица и погледи засмени –
и в нова светлина като че ли огрени...

Нима свободата за ден ги прероди?

Какво трепти сега в свободните гърди?...

И сам Войводата, до знамето развито
възправен – никога не е така открито
той гледал! Дивисил, Белина и Дойчин –
как те изглеждат там – и всички до един
около знамето борците насъбрани!

Самата черкова! Светците увенчани –
те – само гъстата навалица светци,
за днешно празненство окичени с венци,
те само смръщено са тъмен поглед впили...

Светоотстъпници! Не за живот кърмили
в живота идеал – те сякаш грозен съд
над сбращения сега народ да изрекат
се готвят. Другаде намерили оплота,
светци на вярата, светците на живота –
как ги изглеждат те, извили поглед строг!

Дали, служители на друга вяра, бог,
за тях е всичко туй греховност и невреда?

Но над юнаците юнашки господ гледа!

И майка божия, за благослов ръка
издигнала... и в миг Младену се така
превърна пред очи, и ясно му се стори,
че се черковний свод издигна и разтвори

през тъмния дим – таинствен се простре
и с небосвода сля... Той дъх неволно спре –
и майка божия видя как се надвеси
там от иконата – и тихо се понесе,
и благославяйки молитвения народ,
изви, издигна се и към небесний свод
потъна... Изведнъж, съсетен, се извърна
Младен и с ням въпрос се околум озърна
и вгледа – всичко бе тъй тихо в храма стар!...
И свършил службата, на тъмния олтар
на прага поп Матей се спре, издигна кръста
в ръка, благослови навалищата гъста
и почна:

„Братия! Ний мислехме, че спре
живота зарад нас, а ето че изгре
той. Дни на робството не бяха дни безплодни! –
Морето на скръбта и сълзите народни
из своите недра живота пак роди.
Тъй в своята обич ни съдбата отреди
сам бог – и обнови той с нея нашта сила:
да защитим това, което най е мило
човеку на света – светия бащин кът,
земята прадедна! Към слава я ведат,
които в нея са за слава възмъжали!
Свето е името, свети са идеали,
то на които е символ. Не само тук
сърцата радва то с възшебния си звук
ту име – името, що носят милиони
под наши небеса и чужди небосклони.
Имота ние то над всеки друг имот,
живеца съкровен на земния живот
и днес и в споменът наминалото време.
Това, което ний България зове!
за нас най-свидното е сбрано в тая реч:
луч, слово, помисъл, въздишка, плуг и меч –
и всичко, корени в земята що е вбило,
и с ръста си могъщ и нас е възвисило.
Тя на светът ни е едничък наши свят!

Тя е во зърното, с което благодат
на бедний труженик расте по ниви златни –
и в чийто хлебен шум са божи думи внятни.
Тя в радостний е вик на пролетния дрозд.
Во сладкий сок е тя на есенния грозд,
прикътан в завета на лозовата шума.
България, това е най-светата глума
на нашите врази в нечистите уста –
като Христа на кръст, глумена по света!
Това е росний дъх на злаците в полето.
България, това Балкана е, в небето
издигнат песента на песните да пей –
за туй, в душа ни що тъмнее и купней
за светлина. Това е въздуха, що дишем!
И в словото е тя, с което ние пишем
на земния живот во книгата света
делата, що ги е родила любовта,
и правда божия зарад живот кърмила.
България, това е извора на сила,
кипец в Света светих на нашите души –
когото земна власт не може пресуши.
В струите му тече самата божа воля –
и възпой ни тя туй в робската неволя,
в свободата сега, което ще цъфти...
Трудът на нашите сърца го освети
сам бог – под знамето и в жива братска слога,
и ний да осветим днес волята на бога!...
Бог и България – единство в двойна плът!
Бог и България на клетва ни зоват,
и тая клетва ний пред кръста да дадеме –
за нея да живейм, за нея да умреме!“

– „Я виж го, дъртия! Осука издалеч,
а... бога ми, това не бе тъй само реч.
Като кога Матей така да заговори?
Или така ми се на мене само стори,
или... – пошепна тук Войводата, глава
към стария Белин извърнал: – тез слова
съм чувал?“ А Белин усмихнат го спогледа

и смигна: „Туй не е неправа договедата:
туй не е негово. Тук има пръст Младен.
Той...“

Но зачу се вик, и спре се удивен
и сепнат стареца. Навалят се, натискат
и блъскат се навън: що им е гърло, пискат
притиснати деца отвъд, мъже, жени
развикани се там отбранят отстрани,
а други, качени по троновете, прави
гърланят... Искаше Белина да добави,
но сблъскан с другите, повлече се навън
и той. Бучеше там камбанний вече звън
и клепалата се подире му преварят,
като че ли едно през друго се надварят,
подбрани бозна де. На равний двор посред
запрели бяха веч юнаците, наред
таме до масата и знамето пред нея
побито. Заедно за служба с поп Матей
цял сонм свещеници набраха се и там –
и дълго поп Матей изтритий требник, сам
и с други заедно, прелистя, преобръща,
додето требника захвърли най-подир
и велегласно сам той изгърлани: „Мир
вам!“ И тържествено и гръмко подловиха
свещениците в миг възгласът и на тиха
молитва свърнали, тъй както си е ред,
занаизреждаха: изтежко най-напред
подхвана поп Матей и, сякаше подмама
подхвърли с думи, в миг подире му се двама
по двама с думите чевръсто заловят
ту тез свещеници, ту срещу извият
ония, мудно ги възсучат и завърнат –
и пак... А ето че наопаки обвърнат:
те почнат – и от тях подхване поп Матей,
и възглас надалеч се чуй: „Царю царей“,
„Владико господи“ и „паки“ и „щедроти“. –
Един изтънко вий, а други избуботи,
като изпод земя, и нещо зареди

през нос, и час по час отмеря на гърди
кръст... Извие се дим; кандилница претрака...
И „вонмем!“ – поп Матей започна да протака –
„От Иоанна...“, и иди дочаквай край!
Къде би отишло, самичък господ знай,
ако Войводата не залови за скута
Матей най-подир и нещо му нечуто
пошепна... А, извит, самичък даде знак –
в миг из юнаците изстъпи млад юнак,
прихвана знамето и го на вис издигна
и до Войводата застана – залп изригна,
друг, трети... гръмнаха камбани пак, и вик
разцепи небеса. Приведе ясен лик
Войводата и пръв целуна мълком кръста,
а после знамето... Навалицата гъста
се урна изведнъж отвсякъде, напре
и завълнува се, като в вълни море
към бряг, към знамето: един се друг преварят,
и в блъскотията един за друг немарят,
а бързат кой да се примъкне по-напред
и с клетва да даде пред знамето обет,
обет и на живот и смърт с вразите в битва.
Неволно поп Матей, и треби и молитва,
прекъснал, зина пак да каже нещо реч;
но видел врявата, и че едва ли веч
ще иска някой там да слуша, се извърна
с яд: „Дявол! Всичко се наопаки превърна!
Започна както бях стъкмил, а на, не би –
Хърцои!“...

Тук през реч Белина го преби:
– „Не се коси! Върви то вече, както може...
Народ е то, не е молитва: Свети боже –
и прочая докрай. Народ е, неразбран!
Той малко ще да знай, че поп Матей план
си имал, знамето как да свети, за слава –
на който му отзад и план и речи дава...“

Но тук Белина тъй изгледа поп Матей

и дигна кръст: „Дъртак! На друго ти пей
 таквиз... че като те в главата сврасна с кръста!“
 И връцна се и през навалищата гъста
 изви за в черкова, а подир него там
 свещениците. Тук опомни се и сам
 Белина и, с шега да може да заглади
 словата си, литна подире му... Нададе
 рев и заблъска се навалищата в миг,
 и сблъска го и пак повлече татък с вик
 навън, където сви байрака там развений.

А две старици там, до портата възпрени,
 из свилени сита пшеничени зърна
 разхвърлят. Обичай от веhti времена
 е то. И поп Матей бе за това поръки
 особни дал. Зърна пшеничени, от стръки
 най-отборни, бере най-отборен жътвар
 и ги по Коледа пред божия олтар
 донася – там над тях молитва се отчита
 особна... и сеяч на пролет, за честита
 сеитба, нивата най-първом ще засей
 с тях. Младоженците кумът под полилей
 посипва с тях зърна, след свършване обряда
 венчален; радостна свекърва двойка млада
 посреща дома с тях, отвън при къщний праг:
 тях и през люлката на рожба първенак
 прехвърлят: тъй се е от памтивек познало –
 с благословията на хляба отначало,
 което почва, то с добър завършва край –
 и чест и благодат в живота ще познай
 тоз, който с хляба е съдбата си захранил –
 и с вяра в хляба е живота си забранил.

На подвиг младите борци благослови
 и тука хляба. С тях през улици изви
 нататък из града и пръсна се народа.
 А с знамето напред и младия Войвода
 начело, свърнаха, съзвани на съвет,
 отбраните мъже и целий комитет

за у Дойчинови, където ги причака
приветния стопан, трапеза на чердака
приготвил зарад тях.

Заглъхна, запустя
черковний двор широк, и волно затрептя
отново слънцето на плочите мермерни:
и цяла черквата, со стрехите си черни
и мъхав покрив, в миг на пладнешки смях
в лучите се смълча. През двора тамо Влах,
кой знае закъде опытен, бавно мина
замислен, свел глава, огледа се, отмина
към горните врата и някъде се скри
нататък: погнати, претрополяха три
деца... Прегънато, едното се изправи
и тръгна по ръце, преви се и направи
тъкла... Из черквата излезе поп Матей
сърдит и бърз и сприх, а подир него ей
и двата попа се потътриха: разправя
все още нещо той, ту пуща, ту залавя
брада – и слушат го и клатят без ответ
глава и двамата. А ето, тъкмо сред
широкий двор, Младен нечакано застана
пред тях, за лакета Матея излек хвана
и го поведе вън:

– „Доволно, остави.

Ти видиш ги и сам: замаяни глави!
Да вършат, щото щат, на нищо туй не пречи.
Понявга крясъкът и глупавите речи
са по-намясто... Тук не трябва сметка, ум,
тук може и без тях... Далеч от тоя шум
ний друго имаме и друго нас ни чака.“
И, разговаряйки, извиха те в сокака
нататък.

Тишина. Остана само тя –
ослушана в шумът на тъмните листа
на гъстия бръшлян, покрай стените бели
на черквата извит, тих разговор подзели

сами со себе си. И стария клисар,
от давни времена тям знайник и другар,
в шумът им вслуша се, до прага сам приклезнал,
нехаен за викът подзет и буйно екнал
надолу из градът. Но ето че се пак
той дигна, вслуша се, и в глухий полумрак
отвътре в черквата там някой му се стори,
че ходи. Както се присегнал да затвори
вратата, връцна се учудений клисар
и влезе. Трепка там пред светия олтар
неугасеното кандилце, лучезарен
свят свило в себе си, а пред прага олтарен
Мъдрителя видя там като стълп възпрян,
нагоре някъде глава издигнал, взрян
към свода. И не се дори нито обърна
Мъдрителя, а все зазяпан, той завърна
изниско, сякаше да си говори сам
на себе:

„В Каменград нехаят, а че тям
и толкоз чини, да, таз черковица стара.“
И както беше той застанал, на клисаря
оттатък дверите, отляво му с ръка
посочи: „В надписа е казано така:
Во тияща тристо и шестдесето лето,
по рату с гръками, егда от них отнето
бист Средногорие, созидах сии храм
аз Александър цар – и прочая... Отсам
е образа му, тоз с навъсените вежди –
отвѣд царицата, виж – в сърмени одежди.
Ти вгледай се добре: носът широк и прав
и вежди опнати! То опърничав нрав
показва. Погледни образа й кръгъл...
А ето, по-отсам, до него в онзи ъгъл
се мъдри Иоан (Шишман, демек) царя
син, а до нея пък Тамара дъщеря –
и Кира дъщеря, и дъщеря Девора.
Да, в българската кръв отрова Теодора
приви – и пропаде прочутий царски род,
а с него заедно и царство и народ...“

Ти знаеш песента на цар Мурад и Мара?
На, таз е тя, ей там онази-е, Тамара...
Еврейката роди на турчина жена.“

– „И бил си и пребил в ония времена,
та знайш!“ – усмихнато обади се клисаря.

„В историята тъй се пише. Отговаря
тя, не аз. Този е последий цар живял
во благоденствие и мир – и завещал
на синовете си държава всемогъща –
но подир него тя се дармадан обръща...
Пиши го свършено и там го остави!
Но тая черкова, когато подлови
бил кой бил нашата история да пише,
ще трябва тука той да доде да подпиша,
да види за какво по тия се стени
разправя. Черква е от тъмни старини –
и българска е тя. Не чужди, не изроди –
светиите са тук: виж – Кирил и Методий,
и Климент, и Горазд и прочая. На ум
това го запиши, – а ето тук Наум,
тук Рилский Иоан, там патриарх Евтимий,
а ето пък оттук царете почват – ими
числа нест... Ти това на ум си запиши:
таз малка черквица донявга ще реши
великия въпрос: които са живели,
отколя, те не са на вятъра радели,
създали са живот, създали са народ –
и техните дела не са били без плод.
Не са вървелите тъй само слепишката
и заловени все за пеш на гърчолята.
Тук няма ни един светия грък, за цар!
Светия ли било, апостол или зар,
били какви били – все българи са тия.
Свой грешник по е свят от чуждия светия!
И майка божия, Христос и Саваот
самичък, ето, виж... Живял е тук народ –
и си е сътворил храм истински народен.

Такъва само храм и богу е угоден –
 такъва само храм: с светии за народ,
 не отрицатели на свят що са живели,
 тропари не за смърт, а на живо пели.“

– „Такива санким, де, каквито пееш ти.“

„Не гледай мене! Туй, що Стою хорати,
 той знае на кого и за какво го казва.
 Той не за глупости от кулата си слязва...
 Разбираш?“

– „А бе, то, разбирането тук
 е лесно... Ако съм на книгата неук,
 все поразбирвам пак. Но тая псалтикия
 ти дето пееш, май таквиз... На, ето тия
 ти дето за царе разправяш, май таквоз...“

„Какви: таквиз-таквоз? Не дрънка ти насвос
 тоз, който е пред теб. И ще ти кажа ази:
 такава черкова не само тук, по нази,
 а нийде няма. Да, прочут е и богат
 от всички градове тъдешни Каменград,
 но други хиляди таквиз да ти намеря.
 На тая черкова с пари се не измеря
 богатството, така да знаеш ти от мен.
 Добре че никой я не знай до днешен ден –
 тъй ще утрае тя. Че биха я с земята
 сравнили, ако би угадили турчата
 какво е писано по нейните стени,
 какво съкровище е тя на старини...“
 Тук спре Мъдрителя и дума не дорече
 изгледа дъртия клисар и го повлече
 за рамото таме на черквата насред:
 „Тук гледай! – и му с пръст посочи: – Тук отпред
 владишкият трон, току на върха му изтесан –
 трапеза видиш ли? На нея ряпа, чесън,
 пиперки... Вгледай се в ония, що седят
 там: седнали са те, но не за да ядат –

шушукат нещо си... То Тайна е вечеря!
И гледай как Христос ги изпод вежди смеря,
с протегнатата ръка, към тях издигнал пръст.
И тоя е Христос, и него тежък кръст
очаква: но не кръст за вярата в задгробен
живот, а вярата, че на народ поробен
да се помогне все и тука би могло.
Тежко на тоя, що от земното тегло
спасение отвъд во небесата дири!
Носът си тоз Христос не в небесата вири.
Това е Тайната вечеря на борци –
това е заговор... това са то светци,
които с идеал сами си готвят въже...
Един се в небеса, друг во земята лъже...
Блазе им!“

Дълго ощ Мъдрителя така
разправя, ту отсам показвайки с ръка,
ту тамо, и така я сплете и подкара,
и в думите му тъй се вяра и невяра
боричкаха, а че и присмех... сиромаш
клисаря се съвсем замая и го плах
току поглеждаше, едвам разбрал тук-тамо
по някой думица, и зяпаше го само.
От тридесет годин той тука бе клисар,
от тридесет годин пред божия олтар
свещи и кандила реди, гаси и пали –
и хора всякакви са в черкова идвали
и са я гледали, и все по нещо реч
е чувал той от тях, но тоя тука веч
удари я съвсем през суровото гръсте.
И стария клисар се неведнъж прекръсти,
и без да гледа де Мъдрителя с ръка
му сочеше и що разправяше, така
безсмислено вървя подире му и само
се сепна чак кога усети, че за рамо
го яко залови Мъдрителя и пак,
до устни пръст допрял за нещо негли в знак,
посочи горе там, на изхода отляво,
над вратнята: „Виж тук. Икона ей такава

съм виждал в нашенско, во Охрид, е, дете
когато още бях. Две бяха тамо те –
една во черквата на свети Климент, друга,
все същата, съвсем, во черквата на Струга.

Това е езеро. Скали от лед брегът
окръжат – Езеро го викат на ледът:
за него писано е в книгата, ти дете
четеш За камъка що падна от небето.
Там казва се, че то било на онзи свят
най на дълбокото, – не в огнения ад,
а в ледения, там да стенат и въздишат
онез, които тук говорят или пишат,
не вярвайки сами на своите слова.
Натъпкани са там глава те до глава.
Над тях дебел е лед, а през ледът пробили
езици и ръце, виж те как са ги свили
в boleж: окапва се по тях смразена кръв...
Че сатаната, виж, език извил на стръв
как тъпче върху тях с копита подковани
с игли... Окапват се из иглените рани
гной, кърви... Не се чуй ни стон, ни плач, ни вик,
че е дебел над тях на цял аршин ледник.
Натъпкани са там попове, вестникари –
и разни книжници и юдодушни твари,
родени за бела... например, като тез,
да би ги търтил бяс, домъкнати тъдез
на сиромасите да бъркотят акъла –
за тях без тескере отворен е пъкъла!
Това е българска картина, и е тя
същинска българска – не халосна мечта
и не измислица! Тоз, който я е писал,
той во душата си е имал ясна мисъл:
прозрял в това, що е същинския живец
на българаните – и би ще до конец:
невяра – другите в което уверява!
Да, и при второто пришествие, и тогава
не ще се размрази заради тях ледът,
не ще премине там на господа дъхът –

самоневърците забрави той отдавна!...“
Тъй заговорени, излязоха те бавно
из черквата навън. На тежките врата
черковни стария клисарин извъртя
ключът и бързо се за към дома опъти,
като Мъдрителя изгледа: „Що ли мъти
таз спитена глава? И само той ако знай
какво дърдори! Ха! И все пак, комахай
че...“ И така си той остана там не че-то;
зави на портите черковни зад кюшето,
извърнат и оттам Мъдрителя все пак
да види как се той, през гъстий буренак,
отвъд зад черквата, отби из гробовете
и знайни надписи по плочите зачете...

– Хаджи Евтимия – с софийския зандан
отровен; Рад Белиш – ограбен и заклан
до Стрелча в осем стои петдесет и пето:
да му изсъхнеха на турчина ръцето!
Братоя Черновежд, дошел от Анадол
и от черкезите во Дейовския дол
посечен и обран; Радойкин Влад, джелера –
Давурма Онбаши в Конака го претрепа
бой; Тихо Кривия и Бойчо Бичемер –
обесени... „И тук – прошепна той – тефтер
си е отворила съдбата... Робски жертви...
От божията смърт на двама-трима мъртви –
пет на робията...“ Ей нов, новосграден
гръб, плоча мряморна и надпис: Тук Младен
Загореца лежи, на двадесет години.
Било му писано в чужбина да загине,
на Гарибалдия во битката при Рим.
Бащата костите на син незабравим
пренесе в роден град, но го скръбта събори
и него – гроб един за двама се отвори
в хиляда осем сто седемдесет и три,
пръв мая. Господи, и мене прибери,
защо ти съм сама на тая земя грешна?
Сопруга плачуца и майка безутешна.

„Бог да прости юнак юнашки паднал в бой! –
изниско промълви Мъдрителя: – На, той,
поне едничък той е знал защо умира...“
Оставил мъртвите той най-подир на мира,
към горните врата пресече равний двор,
край ниския дувар обърна само взор
там, дето гробове безименни три реда
чернееха, и тях Мъдрителя изгледа –
незнайни жертви на от всички знаен враг.
И възкриви и се през ниския татък праг
изгуби.

Вече се и късно пладне мина.

Ей и трапезата се свършва у Дойчина,
а с нея препирни и буен разговор,
подзети още там на равний долу двор,
където на съвет, на сянка под лозата,
бе воля дадено отново на словата –
с дни все те същите. Стопанката сама,
пред гости, други път невиджани дома,
стенеше – и цял сонм чевръсти ратайкини,
и свои и за днес събрани по роднини,
се надпреварваха от кой кой по-напред
да й по волята направи, само с глед
дори което тя им смернеше. С покана
при всеки гостенин тя спираше, стопана
там укорявайки шеговно, че не знай
той с гости как да се обхожда и нехай
ядат ли, или не, какво им се харесва –
къде е приказка, той само там се вмесва:
за друго нищичко не го биле дири...
А сякаше от туй, че тя го тъй кори,
доволен, се Дойчин изпод мустак подсмива
и одобрително с глава към нея кива...
Разтребят. С нов месал аджемския килим
прислаха. Тук и там се дигна тънък дим
от вече палнати цигари, че мнозина
помислиха, с това се свърши и ще мине
сега кафе. А ей отново съдове
принасят и редят, и, вече редове

разместили, се пак отново настаниха
там гостите. Отвъд по стълбите извиха
нагоре спретнати слугини пъстър ред,
понесли на ръце тави – и най-напред
върви стъкмената девойка на стопана,
с атласен бял фишан, с пет реда мереджана
огърлица, за днес, за именний й ден
дарена: купи я в стамболски безистен
нарочно за това баща й есенеска
и скрита я държа, да я зарадва днеска
той с нея. Излеком пристъпя кръшна тя,
ресници спуснала свенливо и уста
прибрала – шести ред най-скъпи мереджани.
Изви, обиколи тя гостите отбрани
и пред Войводата на сребърен съсед
положи бялата погача. А отвъд
и ратайкините напети и чевърсти
наслагаха тави. По стар обичай, с пръсти
погача се яде. И всякой резен взел
в ръка, оглежда го – на резена дебел
как се отделят там набръчканите пити
една от друга, как яйцата са разбити
помежду питите, и на дамги белей
извътре сирене и пред окото грей –
московски кехлибар с белизневи дебели
петна. И гостите погачата заели,
надварят се един през другото с хвалби –
отсреща я току, прехласнат, подоби
един на нещо си „такова...“ а да каже
какво и сам не знай – „такова, що се маже,
такова...“ и подйел погачата в ръка,
с език си устните приблизна, и така
я схрусна – на какво подобна недорекъл...
Отхапал крайчеца и с кутлето зачекъл,
друг превъзнася я: шекер, що се топял
в уста самичък – тъй едвам току допрял
до връх езика; там кората й разваля
и трети: някак си особено хрущяла,
и гъделичкала небцето с захарта

върху ѝ сипната, а в малките уста,
 току пред гърлото, събирала уж мльзга –
 погачата сама да се нататък хлъзга.
 А на стопанката е цялото лице
 усмивка: на колан сърмоошит ръце
 подпряла, весело тя гледа, поласкана
 от техните хвалби – от младост още ранна
 прочута майсторка погачи, баклави
 и разни млинове да прави, и в тави
 да ги реди така по начин най-изкусни,
 че и най-сития, подмамен, ще си кусне,
 а кусне ли веднъж, или дори допре
 до устни – чакай го подир това да спре!
 Но като майсторка, това, що ѝ се пада
 за майсторлък – хвалби тя чака за награда,
 и грях му на душа тоз, който сал яде
 и на изкуството хвала не въздаде!...

Докато грижната стопанка там станеше
 и гости канеше, Дойчин се вече беше
 заплеснал в разговор и сребърний съсъд
 отпред Войводата, комуто трепи път
 поднасяха кафе, обръща и изправя
 и му предългата история разправя:
 как дядо му, в Масър кога отколя бил
 по търговия, там живота бил спасил
 на някой си прочут и богаташ кадия,
 та той му подарил това, с една кутия
 от злато за тютюн. – „Наоколо това,
 що е написано с арабските слова,
 това е де, кога и как е всичко било –
 тук на кадията е образа... Случило
 се е това...“ Но тук прекъсна го с ръка
 подигнал чашата, прав станал, и така,
 и трепетен и блед, подзел Стоимен Брадски,
 учител и поет, оратор каменградски:

„Пия наздравица за всички, младостта
 които окрили на подвиг и света

любов към родний край им възвиси душите –
които вписаха во книгата на дните,
е денят на славата, и своите имена –
да ги запази тя на вечни времена!
Наздраве, ратници за слава и свобода –
за първия от тях – за нашия Войвода!“

И гръмнаха отвред: „Наздраве! Да живеј!“

„Пия наздравица... О, нека вечно греј
в свободни дни това, и в робство што е грјало
в душите бащини – на щастие начало:
духът на волност, дух на пориви свети!
Пия за нашите и майки и бащи!
Юнаци раждали на робството в тъмата –
те няма да родят рами и в свободата!“

И гръмнаха отвред: „Наздраве! Да живеј!“

А щом да тресне вик и буйно закънтей,
пронесен надалеч там горе от чердака,
събрания народ, кој знај какво да чака
на двора, емне го – и дълго след това
не млџква: „Да живеј!“ – и с трясък и мџлва
през двори из града повтаря се и носи.
И пак подхвана реч поета кџдрокоси,
и мигом тишина и близо и далеч
настана: угоди с наздравната си реч
на всички, и дори на самия Войвода,
и нему тя дойде по сърце и угода,
макар... и кивна му усмихнат той с глава.
"Другари! Прости са великите слова,
с които истини в света живота ражда;
сърцето свят завет в таквиз слова обажда,
възторг и свят завет най-свиден на света.
Стџкмена е в таквиз слова и песента,
която ще запей, когато заминава
дружината на бой за подвизи и слава:

"Към нази цял народ обърнал е очи!
През гръм на пушките отвсякъде ечи
един и общи вик: на смърт или свобода!
Юнаци отборни в бой води млад Войвода.

Словата с подвизи ний днес ще осветим.
На бой! Последен бой! И ний ще победим!
Един е общий вик: на смърт или свобода!
Юнаци отборни в бой води млад Войвода.

Живота е живот за онзи, който знай
свободен да умре за родния си край,
слял своя с общий вик: на смърт или свобода!
Юнаци отборни в бой води млад Войвода.

От днеска се за нас започва пак живот.
От хора и раби днес ставаме народ,
с един и общи вик: на смърт или свобода!
Юнаци отборни в бой води млад Войвода.

Горд пред юнаците развява се байрак!
И горди с него са юнака до юнак –
чуй общия им вик: на смърт или свобода!
Юнаци отборни в бой води млад Войвода.

Върви до брата брат и до бащата син.
Заместят хиляди в бой падналии един –
чуй гордия им вик: на смърт или свобода!
Юнаци отборни в бой води млад Войвода.

Разцепи въздуха отново: „Да живеи!“ –
и не замръкна той за дълго там. А ей
отвън се други ек и друга врява дигна,
и в двора втурна се навалица: пристигна
дружина конници пред пътните врата –
пригответа за път, според заповедта
войводска, заповед, зарад която взета
бе воля, както той го искаше в съвета...
Разтуря се за миг трапезата. И сам

пръв стана най-напред Войводата, едвам
дотраял ядене, съвет и разговори
да свършат – сабите по стълби и през двори
претракаха. Навън се урна шумно пак
тълпата – младите юнаци под байрак
там, дето дълъг ред се стройно наредиха,
и дето път едвам насила си пробиха
през двори гостите с Войводата напред.
На кон се метна той и гордо стройний ред
поведе, начело излязъл пред байрака –
до коня пърха кон и до юнак юнака
изстъпя, както се во стари песни пей,
и гордо се пред тях байрак юнашки вей,
ту се нататък скрий, ту мерне се и метне
наново; и тълпи и пъстри и безчетни
се стичат: урнати от всичките страни,
като реки в море – вълни върху вълни,
бог знае откъде подзети. Ей стълпени
сгъстиха редове юнаците, възпрени
неволно – че напред запречиха им ход.

Там беше, край града, излязъл цял народ,
и без глашатаи известен за похода
на млади воини с юначния Войвода
начело – както бе завчерашний съвет
решил: да идат те и да обредят навред,
където вече е свобода прогласено,
и там, където е все още нерешено,
на нерешителни духът да ободрят,
къде, какво и как сами да настанят...
Там и свещеници в служебни патрахили,
начело с поп Матей, се бяха наредили
и градски първенци с загрижени лица,
и от училища насбраните деца,
от две страни надлъж край пътя настанени
на ред, с цветя в ръце, и с празнични премени
мъже, жени, моми – и казал би човек,
че всичко живо тук, от близо и далек,
се беше струпало, и кой знай дали дома

е някой устоял... освен тъй някой хрома
 старица бабичка, която и дори
 да се превърне свят, да пламне и гори
 и дом, не би могла от място да се мръдне.
 Сам цигуларина, слепеца дядо Гръдне
 Василчин, сам и той, опрян на своя шап
 и от внучето си поведен – макар и сляп,
 и той излязъл бе юнаците да види.
 По прозорци, врати, дувари, керемиди
 и плочни стрехи там наоколо, навред,
 са хора струпани – и хвърлил да би глед,
 той няма никъде на празнина да падне.
 И тоя живи мрак от хора, тука жадни
 да види надошли юнаците, при пръв
 вик: „Идат!“ – урна се – и мигом се такъв
 нададе крясък, шум, и блъсък див настана,
 и неразбранщина такава се подхвана,
 че би й завидял дори самият ад.
 За дълго врачките ще има в Каменград
 извяхнати нозе да вържат и обтягат,
 подпухнали мяса со билки да налагат,
 по къщи и кръчми с подкачки и псувни
 ще има за какво да се разправя с дни...

Само юнаците, притиснати, запряха.
 И пред Войводата сега изстъпа Влаха:
 „Войводо! Отборни юнаци! Добър час!
 Надеждата сте вий на цял народ. На вас
 лежи великата задача за изхода
 на делото. И днес, когато ви народа
 изпраща – своята душа изпраща той!
 Бог нека ви крепи десницата и в бой –
 отдето пак дави с венците на победа
 посрещнем. Цял народ на вази днеска гледа!
 Сбран на изпращане, един издига глас –
 Войводо! Отборни юнаци! Добър час!“

И емна се отвред и проехтя въздуха
 от хиляди гърла там: „Добър час!“... А глухо

сред тоя бурен вик се чу: – „Сторете път!
Сторете път!“ Но тъй остана си викът
нечут, и никой се от място не помръдна.
Сега обади се и Дрина, там отвъдна
страна: „Носете вий и много здраве там,
където идете“ – но сварил туй едвам
да викне, ето че Хъшлака изгърлани:
„Юнаци! Да живеј народното встане!“
И пак: – „България свободно да живеј!“
„Смърт на тирана!“ – подхвана поп Матей...
И „Смърт!“ и „Да живеј!“ размесом проехтяха
като че сборени – за миг се ту смълчаха
нататък някъде, ту емваха се пак
и бурно екваха. И сам подава знак
Войводата с ръка, но нито вик престана,
нито отвори път наоколо насбрана
тълпата. Тоя се изпънал там далеч
и вика, що му глас държи, а друг за реч
размахал е ръце, зове и настоява,
и посред общата безредица и врява
едни се блъскат там издигнали в ръце
цветя – тук с рукнало в червенина лице
мома, там угледна невяста се провира,
а там старица – виж, че нищо ги не спира,
додето всякоя до своя сив сокол
не сегне – и макар че вече е забол
на чело китка – пак и друга му забожда:
и младия сокол от коня се привожда
и жадно впиват се устата во уста...
А други отдалеч, неспособали цветя
да подадат сами, ги хвърлят, и градушка
от китки заваля. Лови ги тоз и пушка
с тях кити, онзи ги на пазвата боде,
а трети излека от кон се приведе
и кити челото на вран кон, там с копита
земята бѣхтеш. Пак да викне се опита
Войводата, но пак задави му викът
наокол врявата – и крјсна тоя път
самичък поп Матей, след него Беламоре

и Влаха и Дойчин, и с лакъти нагоре
 пак запроправяха, и сбута коня сам
 Войводата – и път отвори се едвам
 и тръгна, с викове изпращана, и мина
 по равний полски път юначната дружина.

Край пътя поп Матей, изпратен на бинек,
 юнаци ръсеше и „Славою во век
 благословен бъди во битвами прославен“
 гърланеше – тропар от него си съставен
 нарочно засега, и с дружен глас подзет
 там и от другите свещеници. Напред
 тук пред юнаците излязъл, знак подаде
 левент юнак, и в миг изви се и раздаде: –
 „Към нази цял народ обърнал е очи!“
 И кръмна дружен клик, далеко да ечи
 пронесен: „С нас е бог! На смърт или свобода!“
 И вик и крясъци заглъхнаха в народа,
 като че сила ги вълшебна там скова
 и, притаили дъх, те дивните слова,
 нечувани слова, на песента ловяха
 безмълвни. И съвзет, изви се сръчно Влаха
 да викне пръв, но го спревари поп Матей,
 издигнал вече кръст, и крясна: „Да живеј!“ –
 от хиляди гърла изтласкан се раздаде
 вик, сякаш земетръс просторите разклати,
 и през полето той нататък проехтя
 подир дружината... А ето вече тя
 зад ридът там далеч завива, отминува,
 и песента им се едвам-едвам дочува,
 отделни думи сал: „Свобода!“ и „На бой!“
 „Войвода!“... Ето веч децата пъстър рой,
 затирени след тях, се връщат там по ръта
 надолу. Сетния юнак зави из пътя...
 А дълго още все стоя извън градът
 навалищата там по път и кръстопът,
 по прозорци, врати, и стрехи, сякаш чака
 все още нещо тя, и в говор се разтака
 насам-натат. Но ей най-сетне се назад

те заразиждаха полека в Каменград.

Захожда слънце. Мрак се спуска над полята.
Дойчин и Дивисил, а с тях и двама брата,
поп Смил и поп Витан от Горнята махла,
загледани таме към тънката мъгла,
що се примъкваше полето да обгърне,
се запрепираха дали ще се обърне
времето, и дали ще провърви на дъжд –
на Пенча Радова, велемудрейший мъж,
во вечний календар какво за туй се казва,
и въобще какво оназ мъгла показва,
без време дето се по нивите влече
надвечер. Дивисил какво ще да рече,
за туй те чакаха, а той и без да чува
около него там каквото се хортува,
вървеше, гледайки начесто, отделен
там, дето настрана изстъпваше Младен
и Вела, а след тях се мъкнеше Белина
с каносаната си дражайша половина.

От два дни, в залиси и работа в града
и вън, не бе Младен на своята севда
продумвал, освен тъй случайно, мимоходно –
и на изпращане сега събрани, сгодно
и дойде тъй да му натекне тя с укор
шеговен затова, и в модрия му взор
да се загледа, пак като в самотни срещи.
– „И днес и вчера – да? И утре? Дни горещи:
в тях всичко прегоре... За мене ли Младен
ще мисли!... Но това за после. А на мен
неясно пак и днес и досега, остава
и все от час на час ме повече смущава...
Не беше ли против? Как, за какво тогаз
сам ти...“

„И мене то... Това, що сторих аз –
ти мислиш само теб? И мене то смущава...
Душата ми ответ на разума не дава –

мълчи тя! Моята познавам аз в това
съдба. Намерил бих да кажа со слова
едни и две, дори и хиляди причини –
и казвах. И лъжа не казвах. Мен се чини,
че право казани са думи: – на лъжи
и истини ключът в душата ни държи
закритата зад тях дълбока сляпа воля...
На раздвоение – и днес като отколя –
съм аз играчка...“

– „Ти?“

„Да, аз. И мене то...“

На сляпа воля аз в ръцете съм тесто –
и както тя си ще, за своя цел, ме мачка...
На тъмна воля съм в ръцете аз играчка!...
Над истините тя и над лъжите в мен
е истината...“

– „Туй говори го Младен?

Неколебимия и твърдий като камък
Младен?“

„Из камъка, ударен, блясва пламък
и истината му е той – не твърдостта:
той колкото по-твърд – по истина е тя!
Кой тласна камъка – когато аз го тласнах?
Един ден – него ден аз много дни пораснах
за истината в мен, и видех и познах...“
Но тук ги поп Матей настигна, и до тях
вървещ, обърна се засмян и шеговито:

„Позна? Какво позна? От мене нещо скрито?“

„От тебе може би че не, но... но от мен! –
извърнат тутакси обади се Младен: –
Тя пита: Туй, което аз съм предизвикал,
не е ли... инак че съм действувал и викал.“

„Намерила какво да пита пък и тя...
Изпълни онова, което сам не щя
ти, на Оборище каквото бе решено:

където се даде повод – и прогласено
да бъде... Все едно кога и как и де...
На орехът ти, знаш, тоз ядката яде,
комуто на ръка се падне да го счупи.
Въпроси лишни. Тях ги подвига похлупи.“

„Похлупи лиги той и в моята душа?
Въпроса искам аз за мен да си реша.
А той а: по-напред бе друга мойта воля...“

„А още по-напред пък друга – а отколя
пак друга... А, нали? – преби го поп Матей: –
Или“...

„Човеку е тъй лесно да се смей!...
Понявга... Може би на тебе ще се стори
неразумно това, което ти говори
млад разум. Искаш ти така да извъртиш –
че в неразумното е нашия разум висш!
И неразумното, то само подвиг върши
в живота! Тъй ли, не – но то се вече свърши...
Не исках, верно е. Но моята съдба
поиска... Лудост е да тръгна по ръба
сам на живота. В мен той себе си изпита.
Поиска... и не ме дори нито попита –
и с разумът му аз на подвиг съм готов:
и мойта воля е тук моята любов
към туй, в което ме живота призовава.
Поиска... нека той нататък да решава!
Аз на живота съм служител – и в слова
и в дело...“

„Остави най-сетне ти това,
тез философии, – такива не разбирам.
Ти като българин постъпа, и намирам,
че ти не можеше постъпи по-добре, –
не е ли разума там, дето избере
път здраво чувство?“

Тъй завършил, поп Матея
 към дъщеря си се приведе, нещо нея
 да пита пък сега. Но видел, че Младен
 да се сбогува е с ниет: – „О, ти си в плен!
 Де беше завчера и вчера? Де се бавиш
 ти днеска? У дома ти прага ще забравиш...
 Таз вечер ти ответ ще даваш у дома...
 Ти да не мислиш пък – годил съм аз мома
 да се рече така, че само е годена!“
 И под мустак засмян, изгледа той Младена,
 а после Вела, там оборила очи,
 усмихната сама...

Започна да мрачи.

Високо в небеса притрепнаха ранили
 звезди. А там далеч, цял хоризонт покрили,
 червени облаци все греят на заход.
 И пролетната нощ като че бави ход
 и нещо чака. Ей народа се разижда
 на групи, тук-таме по улици се вижда
 как спрени нещо си разправят; буйна реч
 се чуе – песни се разнасят, и далеч
 детински крясъци избухват и перперкат
 задълго в въздуха. Понякога се меркат
 юнаци татъка чевръсти и през път
 преминат... Тишина вечерна. И звучат
 най-малък шум и ек тъй ясно в тишината,
 и тъй е въздуха изведрен, в небесата
 и долу в сенките на Каменград – човек
 би казал, че в стъкло се удря всякой ек
 и шум, и затова тъй ясно те звучаха.

След поп Матей там, приведени, вървяха
 Белина с своята къщовница, Кира,
 тъй както всички я по Среднята гора
 зовяха, всички тез, които са за нещо
 при нея идвали, и как тя пипа вещо
 познали. Идваха при нея за съвет –
 било от болести, било за нещо гнет,

що на душата им ни ден, ни нощ, не дава
мир... Не един дори на нея поверява
най-скрити тайни, туй, от свои що се тай –
Белиница и знай и всякога колай
ще найде на дошлий какво и как да каже,
и рани на душа и по снага намаже,
со сладки приказки и подсладен мехлем; –
цереше всякакви неволи и верем,
и всички бяха тъй от нея предоволни,
и здрави, както и оздравелите болни.
Това го имаше от своята баба тя,
а и Белина сам отсетне по света
де що се знаеше, че има нещо книги
за тия работи, домъкна – че с талиги,
с товари, с кошници отвъзде дар по дар
принасяха – и лек бе неговий товар
в живота, с помощта на женската печала...

Пред портите сега Кира се беше спряла,
и на мъжа си там и Ралка, татък с пръст
показваше, лице току все околвръст
обръщайки, Младен, където бе и Вела:
„Вий само гледайте какъв е ръст извела,
как стъпа и глава нагоре как държи –
и той. Един на друг приличат си, кажи,
що казват: един за другиго родени –
един от другиго да бъдат разделени!
Тъй казват за туй и сам Мартин Зедек:
не трябва прилика да дири человек,
а разлика, кога късметя се избира –
не ръб до ръб! – че тъй не влиза, а допира,
то трябва вдлъбнато!“

„Това Мартин Зедек
го казва! Ха-ха, ръб до вдлъбнато – демек –
и тикна в пръсти пръст Белина, – тъй се ръби
такова...“ – и засмян той процеди през зъби
зла дума бързешком, и в къщи се прибра.
А тя, съгледала, че Ралка не разбра

какво подметна той, отново си подхвана:
 „Ний друго сме. На, ей и вие сте с Ивана...
 А виж ги: гледай го, върви изпънат, прав,
 а като ходът му е и самия нрав
 и прек и упорит – такъва и на нея:
 и то уж женско, а одрало поп Матей –
 во теглила роден да ражда за тегло...“

„Тъй! – тук обади се и Ралка: – На чело
 личи им ясно там дамгата на късметя.“

„Нали? Дано не е... Дано не я сполетя –
 но тая бенка там над веждата... и знай
 и казва се: то ней е къс отсечен край,
 и няма да умре от своя смърт, горката.
 Ех, то на господата е всичкото в ръката –
 дано... Бял къдърец където се е свил
 над челото му, то, и той не е избил
 тъй току – чака го и него зла тегоба:
 на тъй белязани не из се знае гроба...“

И дълго тамо се съседките така
 разправяха, и уж бе турила ръка
 на портна дръжка там Белиница отдавно,
 а все не влизаше – и реч по реч се бавно
 изниско нижеха и бозна докога
 се биха низали. Но ето на прага
 изскочи изведнъж слугинчето, Белина
 което схока, ней да каже, че изстина
 ястето, дето го не беше още тя
 ни топлила – и те, съседките, речта
 не свършили, дома набързо се прибраха.

Цял град се бе прибрал. Ей вече изгасняха
 свещи. Светулкаше над тихналия град
 фенера само, там на тъмния сахат
 като видение възправен неприветно.
 А ето го за миг и той високо светна,
 сви пламък, замижа, избухна ясно пак

и скри се, изгасен. Мъдрителя во мрак
остана, изгасил на кулата фенера,
и в мрачината, сам, той дълго поглед вперя
нататък, във града, в жеравения плам
по пепелищата, които сам и там
все още тлееха далеко по окопи –
като че някакви чудовища из ропи
подземни втренчаха през мрака там очи
зловещо греещи без блясък, без лучи.

Песен шеста ОТВЪН ГРАДА

Пригответена защита. – Три парки на съдбата. – Кошмар. – Младен и Влаха. – На засада. – Врагът настъпва. – Първа среща. – Съвет на Висок: Младен, Сокола и Хъшлака. – Боят по трите първи позиции. – Врагът отново настъпва. – Надвечер. – На Спасовден. – Дивисил и Беламоре. – Чер-Чемер. – Истини с бял косъм. – Творец народ. – За предтеча и твореца. – От погребението на Вита. – Как говори чешмата на мегданя.

Зората подрани. Настана шести ден.
 От три дни вееше горняка пак студен
 и с облаци покрит се мръщеше Балкана,
 изпращайки с тътнеж към пролетта закана –
 че на земята тя тъй много обеща
 и даде, и сгъсти замислено листа
 в блян на обилие за лятото да чака.
 В градът между това претегляше се всяка
 минута – работа с нечута бързина
 вървеше нощ и ден, по свят и мрачина,
 и всякой, що да е за работа пригоден,
 труд не пожали, пред олтаря всенароден
 принесе своя труд, спокойствие и сън.
 В пет дни се Каменград тъй укрепил, отвън
 и вътре, и така приготви за защита,
 че всякой видел би в туй залог за честита
 борба и още по-честит в борбата край:
 тъй който почва, той, не иска реч, ще знай
 не само туй, що е започнал да изкара!
 На думи смятано, прекъсвано, и с вяра,
 след дълги размисли, подлавяно все пак –
 сега, като че ли по даден някой знак
 вълшебен, образ взе определен и чуден,
 и в дело въплатен бе мисления труден,
 неизпълним почти от плановете план;
 като монистен скъп и угледен гердан
 около шията моминска, се извиха

окопи дълъг низ по хълми и обвиха
градът – оттук един, оттатък двоен ред,
дори и троен, тук изпъкваха напред
извити таби, люнети и редути,
с прикрития надлъж, вдълбани и издути,
на север и на юг, на изток, и далеч
пред тях и на Висок, и горе на Просеч,
на Каменец – и чак на връх Свети Никола...
Изкуството си тук показа пан Вриола,
поляка инженер от Плъдин, посветен
во делото от сам Сокола – онзи ден
дохаждал в Каменград и сам да наблюдава
как планът му се тук на дело изпълнява.
Макар че се Младен опре из най-напред
против причудите на желтий „шанцовец“
(самичък както се зовеше пан Вриола),
но сетне измени самичък своята воля,
видял, че тъй ще е подкрепа за духът
на ратниците, че навсъде из градът
за тия таби е само разговора,
че всички смятат тях голямата опора
за сигурен успех на делото, – и той
пристана, и дори сам дял приложи свой
по-скоро пан Вриол да си изпълни плана.
Кой знай, Войводата да беше тука, с пана
какво би станало и с неговия план,
сега обаче, вещ на книга начертан,
растеше бързо той и в дело величаво,
изпод мотиката и мишцата корава
на изпраксените работници безчет...

Между това в градът, което по-напред,
от месеци насам, вървеше скрито, бавно,
с стократна бързина сега потръгна явно –
и трупаше се то от ударни ръце,
през пролетната нощ на клони цветовец,
тъй както трупат се невидени, несетно:
по къщи виеха фишеци, и несметно
куршуми лееха ковачници цял ред,

и фурни хвърляха изпечен пексимет,
 по равни дворища на угледни грамади –
 като купни подир коситба по ливади.
 Не би се в Каменград нашли през тия дни
 без работа ръце дори нито едни,
 и всичко ставаше поред и разпоред,
 под денонощната и бодрата нагледа
 на самия Младен, на пъргавий Хъшлак
 и Дивисил, а след тях на цял рояк
 и други – от Тумбал, та чак от Станча Кола,
 поставен тержуман при желтий пан Вриола,
 разбиращ мовата на шанцоведий пан
 и тержуманещ я на наш език разбран.

Не спеше и врагът, известен още с време
 какво се в Каменград крои; и да не вземе
 сам мерки против туй, бог знае то каква
 бе сметка – знаеше той също и това,
 каквото в Каменград през тия дни се върши,
 и дебнещ може би на дело да се свърши –
 развързва делото ръцете! Че това
 ще е причината, в народа бе мълва –
 мълвата докато наяве правда стана.
 От вестници, дошли нарочно, най-напред
 узна се, а подир и бягащи отвред
 наоколо села донасяха все също –
 че сила иде тук безчетна и могъща,
 че и с железници войски се влачат чак
 от Анадола – рат за седемте района,
 де знамето се вей и цепят небосклона
 юнашки викове: „Свобода!“ Тъмна рат
 войски настъпваше напреко в Каменград,
 настървена за кръв и грозна и зловеща –
 и знаеше го той, и готвеше им среща...
 Преди до Каменград да беше и дошел,
 там знаеше се веч каква е рат повел
 Хафъз паша – познат изпраскан кръвопия,
 кален в жестокости, от кръвна разправия
 несепван. Жива твар от неговия меч

не е убягвала. Скъп на човешка реч,
на безчовешчини тъй щедър! И едва ли,
онез, що бяха го за Каменград избрали,
нашли би по-добър служител на смъртта –
бе погледа му смърт, усмивка на уста –
смърт; и дъхът му – смърт... Чудовище, родено
далеч в аравските пустини и кърмено
с отровни злаци на тропическия пек.
Хиена в облекло и облик на човек.

Хиената на път сдружиха два чакала:
Адил и Селями – съдбата бе отбрала
тях да изпълнят туй, което тя реши, –
не настървени тъй за кърви две души,
и не жестоки, но все тъй неумолими
и в своите пориви все тъй неудържими.
Бе първия от тях от Мора, грък по род,
изрода, пакостил на своя си народ
повече и от враг – а другия зловолен
и благ – черкезки сой; и рицар и долен,
коварствена душа в красива, гъвка плът –
смел, сприхав и ленив... Три парки – грозен съд –
да съдят идещи невръстната свобода –
за изпълнители на своя съд нерода
сган тук помъкнали.

Пръв дигна Селями
ръка – пред Каменград верига преломи
сганта настъпяща и почна да се свива
полека: откъм юг, пред сбирщината дива
помаци, тъмните колони сам повел
се впусна той; – Адил, от север път подзел,
през хълми и бърда войските си насочи; –
а пъргав за грабеж и жаден кръв да лочи,
от изток към града удари сам Хафъз:
бе най-жестокия от тримата, най-бърз,
да грабне плячка пръв, а с плячката и слава.

Отдавна знаещи къде каквото става,

до късно тая нощ стояха на съвет
 Хъшлака и Младен, и с целий комитет
 те отредяваха последни разпореда.
 Че Влаха, настанил съгледници да следи
 врагът, вестеше им – отвред настъпва той,
 че около градът шпиони ръщят рой,
 че са изтрепани от тях до десетина,
 а заловените днес, надвечер, двамина
 на разпит праща тям – и те да проверят,
 че всичко казано от тия, що следят,
 се до последнята подробност потвърдява...

В зори останал сам, след шумната разправа
 в съвета, втора нощ не спал и уморен,
 на одъра отвън приседна там Младен,
 а сън несетено очите му посегна
 да склопи, излека челото му облегна
 на дигната ръка – и сам не сети как
 се той унесе. В миг, като по таен знак,
 отнейде някакви разтвориха се двери
 и мина той през тях – учуден се намери
 пред някаква гора, която първи път
 сам вижда: до скали високи се тълпят
 скали, и водопад от тях се мята, пени
 и бърза бозна де. Скали усамотени
 и пусти, нийде се не вижда живина –
 а буйний водопад, през върла теснина
 провряя, към равнини надолу татък свива
 и в блато кърваво, сам кървав, се излива –
 сам кървав, горе там тъй бистър и пенлив...
 А на отсрещний бряг, там, дето нито жив
 знак преди миг не се съзираше, надвесен
 над някаква скала, подхванал тиха песен,
 железен дълъг нож ковеше млад ковач.
 И тъмно песента в наколния здрач
 ехтеше: „Остър меч – за тебе е наведен
 вратът. Ти, тежък чук, кови го всепобеден –
 на живий тежката съдба да облекчи!
 Захваща бистър пак потока да ручи –

живота някъде е спрял на кръстопъти,
и чака той смъртта пак с кръв да го размъти...“
– Живота? Кой го спрял? И с кръв ще го смъртта
размътя? Не да го избистря той с кръвта? –
И сили се Младен да викне да попита,
а смотолевено езика му се сплита –
уста немеят, звук не се дели от звук...
Зловещ и по-зловещ там удря тежкий чук –
а ето дигна се, замахна – и превари
в миг думите му той, и тежко се стовари
върху му... Сепнато издигна той глава,
и чува някакви несхванати слова,
и чува вратните отдолу някой чука –
и сочи:

„Вика ли там някой? Кой е тука?“

– „Аз! Влаха. Откога тук чукам! Отвори!!“
И не отворил оц: „За тебе съм! Гори!
Напират и ваят от три страни душмани! –
подзел изтихо уж, а изведнъж сгърлани
намръщения Влах: – За тебе чакат там!“

„Добре, добре! И чух... Отдавна вече знам!
Де коня? Дай го тук...“ И мигом двама с Влаха
на бързите коне те вихром полетяха
през вече съмналий, но още сънен град.
Би шест от кулата на стария сахат,
когато те навън излязоха в полето,
упътени към юг – и свиха от шосето
наляво.

Неведнъж намръщения Влах
опита разговор да поведе: „разбрах.
Тъй. Да? Знам, знам! Така.“ И нищо от Младена
не чу той повече, макар и да начена
и да подкарва тъй, че мислеше Младен
не ще да изтърпи, и би ще посветен
и сам той в онова, което е в съвета

говорено нощес, и е последно взето решение. Но все тях отговори: „Знам, тъй, да“ – той чуваше, докле най-сетне сам и Влаха се смълча; и тъй те мълчаливо заминаха Висок и Кукла, – по извива нататък тръгнаха към Вълчия Просеч, по Сухата река, там, дето снощи веч, на придебни места, се бяха настанили в засада първите и най-отбрани сили от Каменград. Оттам, от върха, към възход те видеха далеч колони гъсти, ход подзели, – и море от фесове червени се дипли. Тук и там са знамена развени... И нямаха те край, и нямаха те чет.

С далекоглед в ръка, застанал най-отпред Младен следеше. Ей колони две извиха зад хълма. Спряха се. Сделиха се. И лихо смахмузили коне, излязоха пред тях ред тъмен конници – и облаци от прах се отподире им извиха. Разделиха сега те редове на две крила – и тихо поеха припора... От тях се отдели пръв ред, по валога надолу превали насам... ей спущат се. И идат те напреко към тях, към тия, що следяха отдалеко там из засадата. Последният вече ред заобикалят те – на дълъг ред извит насам, като змия; и тук и там преблясват оръжия; – ей там към шубраците; влязват в клисурата – насам, напред и все напред... То бе от първата колона първий ред, от пътеводинци по скритен път поведен направо през Просеч...

И запъхтян и бледен тук пред Младена се изправи с първа вест гонец: – „От призори към Петловец и Брест ваят. Изпрати ме тук с тая вест Сокола...“

„А друго?“ – „Повече към Петловец... през дола...“
Тоз не дорекъл ош, ей друг – и отдалеч,
току отседна кон: – „На Трите чуки веч
се почна. С тая вест ме пратиха. Хъшлака
ме прати! И от вас, той с ваша вест ме чака.“

„На, вестите пред вас – и долу им с ръка
посочи там Младен. – А при това така
да кажете на тез, които... нищо няма
да кажете! Така. Вий можете и двама
тук да останете.“

И мълком даде знак –
и с Влаха заедно през гъстий храсталак
нататък бързо те извиха се и искриха.
След тях и другите избързаха. И тиха
настана глушина. Като че живина
да няма никъде. Тъй от една стена
до друга нишките си паяка обтегне,
сплете си мрежата на тях – а сам отбегне
и отстрани се там, свит, бодро притаи
и бди: гмежта мухи, той вижда, се рои
и вира се, лови бръмтежа им крилати,
и чака мрежата кога ще се разклати,
да литне.

Глушина. Дори не трепва листо,
нито се сепва звук. И в утренния чист
и ведър въздух там отдолу из прохода
се тътен само счуй понякога, от хода
далечен... Глъхна в миг, и ето пак чевръст
зачу се – мярна се над храсталака гъст
фес, други, трети, – там оръжие проблясна,
и, сред засадата, по завалната тясна
поляна, пръв низам на бял се кон яви,
огледа, вслуша се – а вече се изви
след него цяла гмеж и други – разредени,
сгъстиха редове и спряха. Запенени
запърхаха коне, препридайки уши

тревожно...

Трясна гръм, разля се, оглуши
и сепна пустошта... И глуха и безмълвна
гората, изведнъж тъй ненадейно блъвна
куршуми, огън, дим и трясък срещу тях,
че те от ужасът на първия уплах
се вцепениха там, и залпът им се стори
не залп – а сякаше земята се разтвори
и с трясък върху тях изригна плам и дим...
И пак... И рукнаха те в бяг неударим,
смахмузили коне, кой де и както свари,
един през другото, един за друг немари.
И а ад клисурата превърна се за миг.
Шум, конско цвилене, гърмежи, рев и вик...
С куршум пронизан, тук кон предница отмята
и възник грохва се, премазал на земята
зашеметения ездач; а там, в ръка
издигнал сабя, друг преве се и така
от повилнелий кон праметна се гаврътнат
и сгромоли се, сам на сабята натъкнат...
Ей татък, през димът едвам съзрени, куп
до купът и коне и хора – мъртъв труп
затиска живия, жив мъртвия прегръща
отвъд, и на смъртта во ужасът извъща
очи; но нов куршум го тамо сполети
и той на мястото замай се, завърти
и люпне се... Валят, преварят се куршуми –
там нейде рев се чуй, там неразбрани думи
се емват, глъхнейки отново пак в шумът...

Ударили назад, едни по тесний път,
а други тъй насвос, където ги влечаха
конете – пръснати, и скупом – те летяха,
но там, зад шубраци на ридът настанен,
с юнаците си тях причакваше Младен,
безмълвен досега на своята засада.
Като ловци кога причакват плахо стадо
от хайката далеч подгонени сърни,

и тъкмо на изход из горски теснини –
нечакано гърмеж и пламък ги присрещне:
град от куршуми тъй таме от рида срещний
сега изсипа се отново върху тях.
Но тъй полетяли, от първий още страх
в несвяс, не знаещи отде върху им идат
куршумите – все пак те бягаха към ридът,
додето втори залп ги сблъска и размята
и смете – и пося там с трупове земята.
Дори заврените в гъстежа тук-таме,
намери ги и тях куршума. Насаме
ей татъка ездач, на вихрен кон понесен,
изви се, завъртя и литна в бяг несвесен –
отворен е изход оттам и може би
да би се отървал! – но изведнъж отби
подплашения кон и, грива дългокоса
отметнал, предница изправи и халоса
ездача право там на гърчевия дъб
о стволът: хласната в изпъкналия ръб,
главата му на две полвини се разпръсна
и стволи околни и с кръв и мозък пръсна...
От падналия кон отскочил, друг един
се спусна през ридът несвесен – в миг Горчин,
изскокнал среща му, халоса го с кондака
на пушката – и пак из урвата юнака
с премазана глава се възнак превъртя...

Полека дига се димът. Из пустошта
гръм тук-таме се чуй и пропръщи куршума
нататък някъде, през дъбовата шума
просвирил – може би ударил там на бяг
и озован далеч зад хълмовете чак
е някой, стражата с когото се разправя,
отпред пусиите из гъстата дъбрава –
а негли в някой куп, сред падналите, свит,
изплашен, притаен, или пък недобит
и мръднал някак, там куршума го добива...

От целия отред кой знае дали жива

душа се отърва и върна се назад
 да каже що видя. – А вече в Каменград
 на вихрогонен кон летеше Делибана,
 понесъл бързо вест на всички на всички там желана.
 Но от засадата не мръдна ни един
 там, дето бе на пост. Сал Влаха и Горчин
 за оглед другите окопи обредиха,
 окоп подир окоп, станиха и редиха,
 и вече втори път до вражий стан дори
 примъкваха се те, далеко зад гори
 там долу, дето се войските бяха спряли, –
 тревожно чакащи, а негли веч узнали
 съдбата на онез, които се при тях
 не върнаха; и там и сметка и уплах
 ги спре. Кой знай дали тям истинските сили
 са знайни? може би, че те са окръжили,
 по вест невярна, тук по-силен враг и град
 по-твърд!... И при отпор нечакан, те назад
 сплътиха редове...

Настаня пладня. Звъни
 отдавна на съвет от вестници, събрани
 в окопа на Висок, от снощи отреден
 за среща, бяха се Сокола и Младен
 и смръщений Хъшлак отново заловили
 на препирня.

„Това, че днес сме ги отбили –
 то пак не топли ме – намръщений Хъшлак,
 прекъснат подлови: – и ще повтаря пак,
 това, което ви говорих и нощеска –
 ний трябваше градът да го очистим. Днеска
 на наша е страна победата – кой знай
 по наша сметка ли, или по съляп случай –
 и утре нека е, и в други ден все наша...
 А после? Казвам ви – такваз ще стане каша,
 че... Както щете вий, а по ще е добре,
 доде е време, не когато чак допре
 до кокал ножа, ний градът да го изпразим!...“

– „Пак старото! И пак ще почнем да се дразним –
прекъсна го Сокол: – Не сме се за това
тук сбрали...“

Но потрай. Не ми е онова
на ум! – обади се отново пак Хъшлака: –
Кое то отпреди поддържах, – мен мерака
за него мина ми, откакто се реши
не с чети, а така изцяло... Кой греши,
кой прав е – туй сега най-малко ща да зная.
То вече свърши се. Тук друго аз желая
да кажа... Гледах ги со зяпнали уста –
заложили се тъй на своите места,
да, да – иди им се надявай: мойте триста
не мръдват, синковци, сам мигнах: и ги чисто
избръснаха – поне тъй двесте – нека сто
да бъдат! – Първий залп порина на место
пръв ред – почервения от фесове припора...
И, гледам, изведнъж изскача Зеленгора –
това, момчето, де: – „Дръж! – вика – пъся сган!“ –
и слуша се... „Къде? Ей, още за курбан
е рано!“ Сдърпвам го. – Ей други пък отсреща –
и той такъв младок. Търпи ли ти гореща
кръв: „Дръжете! Майка ви поганска!“ Доста зор
си видех, докато на самия припор
да ги сдържа... Та то седи ли се: по рида
надолу хукнали турчата – тоз оприда
гологлав, онзи там, в потури замотан,
се пъне – люпне се, пак скокне... и „аман“
и дюкане и смях... Захвърлил пушка, тича
хе татък някой: друг се прязглав прескомбича;
отвъд по урвата се люпва, поорал
с глава, висок помак: – насам-натам гаджал
се люшка... Ако мож, задръж ги. Момчетия!
Те мислят – свършва се тук, с тая бъркотия...
Да, да – додето там тръбата потръби
отдолу... Паплачта най-първа се отби
най-лесно, паплачта помаци и гаджали.

Но ей по припора низамите, подбрали
нагоре – спират се, прилегнат, стават пак –
дим блъвне, – „пат! тю-фюу!...“ – И смръщени Хъшлак
сви устни – и готов да каже как курушума пици.

Но го Младен сега преби през дума:
„Де почна, а къде отплесна!“

– „Аз все там
ще я изкарам. Аз къде отивам, знам...
Добре де, нека го тогаз изкажа право:
не са се засега опомнили наздраво
момчетата и те са храбри засега,
куршумите за тях все още са шега,
че още никому мустак не е покътнат –
а утре, в други ден, когато се гаврътнат
тоз-онзи... Храбри са момчета: храбростта
им е в незнането какво е туй смъртта,
и още шикалка те смятат все куршума...
Кръв видят ли, ти виж, изгубили ума
и дума... погледи ще почнат все назад
да хвърлят: «Ами там, какво ли в Каменград
сега е?» Тоз баща, тоз майка, тоз невеста,
тоз дечурлига – виж, че взел да се отмества
акъла им оттук... Кога се някой знай
на сигур, иначе сърцето му играй,
и да го видиш ти как храброст проявява –
че нищо му ни ум, нито сърце смущава...
Затуй от Каменград, аз мисля, по-добре
да се нанякъде по-сигур прибере
народа, някъде по-сигур из Балкана:
борците по ще са спокойни – и отбрана
и настъпление тогаз ще принесът...
И ний сме сигурни, и тези там в градът.
Че сигурно сърце ръка осигурява,
и дето храбростта я няма – то я дава.
Тъй знам аз.“

„А това пък ази го не знам! –

подзе Сокола тук: – Доволно думи! Вам бих казал: Бийте се повече, говорете по-малко. Ще решат победата ръцете, а не езика! Теб, да те не знай човек, помислил би, че ти... На храбростта е прек прицелът, пътя ѝ не знам да забикаля през Каменград. И аз ще кажа, не да хваля юнаците си – тях ги подвига им днес сам хвали – ти ела да видиш фес до фес как по ливадите се досега търкалят башибозуци как в кръвта си се върдалят... Опитаха се те на дважд да приберат убитите си – дважд до тях ни да припрат не ги оставиха... не залпове – безцелно у мен не пушкаха, не кесим: тъй, отделно – отвъд ливадата зад ствол ли, зад храстак фес или гъджева се мерне, мигом: так! так! – и преметне се, или напред се втурне дестина разкраща, – или се прекатурне, или пък по очи, полетял, пооре... И вий, да бехте, вий самички, знам добре, там, щехте като мен да кажете и вие: Тъй както днес се би, и утре ще се бие и в други ден.“

– „В това не се съмнявам! – тихо обади се Младен: – Юнаците се биха на слава, русите що казват. Нейсе, тез да ги оставиме. От туй, що се нощес боехме, то ми се, мен, днеска смешно вижда. Най-видните неща най-често недовижда човек. И вярвам аз сега, че нашият план добър и верен е. Врагът е задържан, макар че са това, бъдете уверени, от негова страна не истински, решени нападения – туй са опити, така да се узнае де и как е: на ръка по-точно да им е, по-ясно. И узнаха... А видехме и ний. Юнаците разбраха,

че турчина не е кой знай какво на бой.
 Ний задържахме ги. Туй, първо. Второ: той,
 случайно ли, или с пран ясен в бой се хвърли –
 ще да го помни, че добренце се опърли...
 И разнебитен е, увреден и смутен.
 Един-два пъти тъй все още – и решен
 е нашия план, поне наполовин: отслабени
 преди решителний бой главен, с похабени
 и разнебитени войски – се ясно знай
 какъв е края му. Дано така дотрай
 отбраната поне една неделя. Сетне
 дожда други ред – и нази ще ни светне
 тогава други свят: в една неделя вред
 ще пламне огъня: че не като напред –
 сега готово е, на кремък, дето казват,
 е вече праханта. По сметката възлизват
 стотини хиляди; но нека ги броим
 не толкоз... най-напред да се подигне дим
 на няколко места: народа да въстане –
 на няколко места е доста. Ще настане
 такава паника... А сетне, то... Гори
 и тук, и там и там – иди му намери
 де по-напред: кога се къщата подпали
 от няколко страни, и дявола едва ли
 би могъл я спаси... И аз повтарям пак:
 тук нашта тактика сега е: как и как,
 макар и с жертви, ний туй място да държиме.
 Погрешка би било да вземе да вървиме
 напред. Напротив. Ний, ний бихме се с това
 сами отслабили. На всякоя глава
 от нас – пет-шест са те. В настъпване решава
 напред победата тоз, който надделява
 с брой; при отбраната значене няма брой...
 Ден-два, и ето го Войводата и той
 е тук – при силата той ще прибави сили...
 И настъпление да бихме ний решили,
 то да настъпваме е по-добре тогаз,
 когато дойде той, или на сгоден час,
 когато – чухте го, и вам ви са познати

самите му слова, – когато вест ни прати
че иде, че отзад врагът е той припрял...“

„Не чух... Да съм го чул – не ще съм го разбрал –
се, татък отстрана изправен, Делибана
обади. – Тоз човек, той, чини ми се, хвана
далечний път и тук едва ще дойде вече!“

– „Но туй е...“ – изведнъж през неговата реч
Хъшлака свика му, а също и Сокола...
И за минута смут настана...

„Не зловола
от мене беше реч... И тъй се отърва
тя от езика ми... Не исках аз с това
да...“ Делибана тук зави да се оправя;
но видел, че ще се подигне нова връва,
сам млъкна... Мълчалив изгледа го Младен,
и погледа му бе тъй странен, усъмнен,
като че думата тъй казана случайно
и необмислено, събуди, сепна, тайно
що бе в душата му от вчера мисълта
заседнала; но той прибърза, преди тя
отново да избий, насила да я сдави:

– „Не вярвам тъй да е... Не ще да обезслави
той своето име тъй – това не е юнак
на думи само... Ний не трябва тука пак –
сега са други дни – миналото да ровим
и не за работа с подкачки да си тровим
душата. Знайте вий, той мъртъв или жив,
тук ще се върне пак! Езика си бърбив
ти спри и в радостта от днешната победа
раздор не внасяй – че не знайш каква увреда
между борците би излязло от това.
Реч необмислена изплаща се с глава!
Недей забравя туй. И тук да си остане
това, що каза ти... Ний губим време, сбрани
тук. Всякой мястото, което е сега

заел, ще го държи докрай. И чак кога
се види надделен и за назад принуден
да се оттегля – той в отстъпване муден
да е, до вторите окопи, – а така
и после... Винаги да има подръка
един ли, двама ли, с които да явява
на нас, на другите. И чак когато вече спрем
там ний на третите окопи – ще дадем
най-важния отпор. Тогава, подкрепени
и от юнаците в градът, за настъплене
изгодно е: врагът когато изнурен
от нападения ще бъде... Вярвам, с мен
да сте съгласни вий... Това бе план в съвета –
сега е заповед!“

Но вихром през полето
летеше, яхнал кон, що му е сила, Влах,
отгоре, и едвам да го запре пред тях
съвлادا, буйний кон, потънал в пот и пяна:
„Валят! И на Просеч пак боя се подхвана!“
И без да чакат те за повече слова,
кой както свари кон долавя, прязглава
готов да полети... А ето че напреко
през нивите лети и друг, и отдалеко
крещи... Ей трети се задава... Но ги тях
те и не чакаха – вестта на потний Влах
им стигаше. Една-две думи на раздяла –
и се понесоха нататък през превала,
по своя знаен път на четири страни.

А боя беше се започнал. В далнини,
като през облаци, затъгнаха гърмежи –
прекъсваха и пак... Отнякъде прореже
и остро пропищи през въздуха на юг
гранат – дълго се проточи острий звук
и бозна де завей, чут първи път тъдява
такъв и в небеса тъй бързо да минава.

И друг и трети пак... Буботи и ехти

на север там далеч, зад тъмни висоти,
на изток и на юг, през хълми и равнини –
като кола кога през улицата мине
и свий зад ъгъла по острий калдъръм,
кой знае накъде, а тътен тъп и гръм
се повлече далеч подире й. Далечно
зад хълми, тук и там, издигне се полека
и свие ивица едвам съзиран чад;
а ето по-сгъстен, задава се отзад
и други – стели се полека и възпира,
като че облаци от буря, що се сбира
там нейде и пълзи насам и все насам...
Ей конник мярна се и пролетя, едвам
съзиран – ето го на билото възлязва.
Нататък, дето се реката в хълма връзва
на юг, по равний път, край гъстия ракитак
и други се вести, и скри се той, и пак
показа, и лети – ей преко, път пресякъл,
сви към града, стълп прах подире си повлякъл.

Към вечер слънцето преваля. Из градът
през залисията, кипежа и шумът,
нарядко счуе се далечно само някой
да избуботи гръм и тътен тъп; но всякой,
дори дозел, за миг послуша се така
едвам, и залови пак с ударна ръка
подзета работа: че пред умът му смътен
досетка минваше – това ще бъде тътен,
около Каменград какъвто тия дни
не млъкваше, и тук, и тамо в далнини
от упражнявани по стрелбища дружини...
Към вечер слънцето преваля. Тъмносини,
запрели по Арбут и горе на Лисец,
се пръскат облаци и топъл, тих ветрец
вечерен откъм юг полъхна; и с закана
от три дни виснала над Каменград, в Балкана
се нейде бурята отвлече. С вечерта
и тишината й, по-ясно се в града
и тътена зачу и честите гърмежи

далечни – като че когато се примрежи
над летните поля чер рояк скакалци
летещи бозна де, зловещи пришелци,
с невидими крила бучащи зли примежди
над позлатилите по нивите надежди
на бедний труженик. И както тъмний шум
дозели, рукват се едни по равний друм,
а други напреки навън в полето тичат,
кой щото сварил взел, тумтят, гърмят и кличат,
бедата идеща дано да отведат –
така се рукнаха сега навън градът
тълпи мъже, жени, макар без шум и врява,
незнаещи какво, но все че нещо става
предсещайки в уплах... Далечно пред поля
към юг се конница изви, претрополя
и в облаци от прах изчезна. Ей през ридът
към изток блеснаха оръжия – то идат
дружини. Други се подире им отзад
задават; а далеч, току до самия град,
и други мяркат се. Градът на крак дигнаха
вестците – и на бой юнаци провървяха
на върволяци там, накуп и насаме.
А наизлезлите извън градът, таме
се трупаха навръх на Каменица гола,
на Спасовден и там надлъж Свети Никола
по билото. Едни, изправени, стоят
на групи, други се развърщат, а вървят
там нови пак насам сега и, закъснели,
напреки бързо ход по припори възйели.
Макар че нищо там не беше вече чут,
ни видет от боят далечен, почнат лют
нечакано и пак нечакано престанал,
отпред, разправя им, показвайки с ръка
кое, къде и как; а други ей така,
намерил случай тук, за дерта си приказва,
оборва някого, и някому доказва –
и слушат около: тоз, клатейки глава,
а онзи зяпнал е и гръмките слова
като да лапне; друг замислено поглежда

далеч... Защо гърмът престанал е, навежда
съображения оттатък друг: врагът
че е прогонен, че отвъд, зад онзи рът,
било нам как си, нам какво си, – и където
език се свърже, в миг отвързва си сърцето
юнака току-тъй с юнашки попръжни.
И вечер пада. Тук и там по вършини
планински, по Арбут и на Бунай светлеят
последни слънчеви зари; а все тъмнеят
тълпи на Спасовден, като че ли с ниет
нощ да нощуват там.

Път други са безчет
подзели към градът. Ей Влад. Ей Белморе
и Дивисил, а чак от върха там, отгоре,
и Чер-Чемера ги сподире, но при тях
се той не доближи; и не че нещо страх
за туй го спираше – такъв бе обичая
на пъргавий ловец: на сядане от края
да сяда, на вървеж отдире да върви.
Тъй отстрани мерак му беше да лови
зад думи казани, неказани причини –
тъй по си има хас, и само да се чини
дори, че нещо се зад чута дума крий.
И все мустака си, надолу опнат, вий.
И вслушваше се той какво на Дивисила
с яд Беламоре там, висок и като вила
превит, разправяше, в косматия си нос
току въвиращ пръст:

„Та, казвам ти, на бос
крак стъпва тоя син. Какво преди е струвал,
не знам. Нито да знам, нито пък съм го чувал.
Не само на годин е тоя момък млад –
кой знае той какво си мисли Каменград!
Ний с тебе, кашата които сме му яли...“

– „Преди четирсет години! Не разбрали
защо и за какво... Тя нашата тогаз

детинска беше!“

„Да, детинска. Все пак аз
над нея днешната не турям по-отгоре! –
пресечен, подлови отново Беламоре: –
Не са ли хората пак същите, все те?
С какво би отличил ти днешното дете
от дяда му? Живот те не творят – наставят
живота, и по същ калъп децата правят...
Да, да. На плитко ний се въдим. Погледни:
очи, мустаци, нос – все същи, все едни!
Не се е нищичко отвика променило!
Живота минал е край племето ни хило,
нито мустакът му биле не закачил.
А и в душата си, каквото си е бил
отколе, пак такъв и днеска е и вчера.“

– „Така си е!“ – мустак опънал, Чер-Чемера пошепна.

„Викнали отвсякъде – Младен,
Младен! Добре, Младен. Но де си ти сграден
зад видел ей така с едничък само камък?
От сурово меше не се изкарва пламък –
в кръвта ни пламъка е господ угасил...
Какво насреща туй ще каже Дивисил?“

– „Да чуеме!“ – мустак опънал, Чер-Чемера
пошепна и уши наостри.

– „Стамен вчера
такива ми, и той, осуква на хава.
Очи, мустаци, нос – ти истина това
Го казваш: същите са те от памтивека.
Но мозък и сърце невидено, полека
Са с новия живот превърнати съвсем.“

– „Какъв ти нов живот! Спим, пиеме, ядем,
с кокошки лягаме – а ставаме с петлите,
и мили рожбици на ръбоша на дните

току ги ръбиме... плодим се и плодим,
и на къщурките кумините ни дим
димят – но нищичко живот не задимява
в живота ни.“

„А туй, сега което става,
какво е? – скъса го през дума Дивисил: –
Не знаех аз и ти че си от тия бил,
които им е кеф на вятър да хортуват...
Нехранимайковци народа само псуват.
На мода е сега. Защо не? Няма кой
на туй да се опре. И всякой дерта свой,
от нямане кому, на него си изкарва.
Народа знае тоз, в народа който вярва,
и нему мило е, което той милей...
Свободен или роб, народа ни живеи
На таз земя едвам дестина само века.
Туй за един народ в живота е пътека
най-къса. За един народ е възраст то
младежка. А сърце той има от злато –
което новия живот го на жълтица
кове... Нерадостна и тъмна върволица
съдби е таз земя видяла. Погледни!
По нея още от непаметни е дни
Бог тръгнал, грозний, бог на разума на дните.
Следите му личат в Балкана, в равнините,
през дето сума свят вървял е и живял
и мрял – и тук се е той само удържал,
той само, тоз народ, когото, плиткоуми,
вий псувате. Кого подхвърляте на глуми?
Кого вий псувате? Баща си? Тоз народ –
вий на когото сте червив и бутел плод!
Ти знаеш со цървул баща си кой подритва!
Не с чуждите, а с вас ще трябва той на битва
да стане и да се избави навсегда
от вас, от своите негодници чеда...
Кого вий псувате? Баща си? Вам же горе!“

„Добре си е!“ – мустак опънал Чер-Чемера пошепна.

„Знам ги аз. И онзи ден и вчера
и днес... От вашите псувни се проглуши
светът. Народа е на прагът да реши
една от своите задачи, най-велика –
а вие... Извор на омраза само блика
в душата ви. Кога омразата роди
на тоз свят нещо? Туй, което и преди
съм казвал, казвам го и тебе: обикнете
и во душата ви най-хубавото цвете
ще цъфне – вярата в народа. Той избран
народ е. Току-тъй съдбата в своя план
не е отсякла тук да бъде. Не безцелно
той тука турен е, на таз земя пределна,
между сегашния и някогашний свят,
на синура между възток и запад. Млад
народ сме още ний, и в нас сами измама
не ни встари до днес. Бял косъм още няма
ни в наште истини, ни в нашите лъжи.
Но в нас оставена е кръв да отлежи –
кръвта на толкова изчезнали народи!
Тя в наште жили, в нас се мята, бие, броди,
кипи. Прислушай се в кипежа й свети
и чуй – чуй ехото на нявгашни мечти
и непостигнати възвишени надежди,
стремежи спънати в невидими примежди,
макар съзнавани – незнайни тайни пак
и възжеления изчезнали во мрак,
неоправданите съмнения и вери...“

Избърза Чер-Чемер, настигна ги и смери
Той с поглед стареца учуден отстрана,
като да каже реч. Но вече подхвана
тук Беламоре:

– „Ти, тъй както я подкара!
Забърка ти дивяк от истини и вяра,
и с тайна някаква подмасли всичко туй.
Ти по си стар от мен, но да прощаваш. Чуй –

недей насвос хаби ти словото си вешо.
На пътни умове кажи ти пътно нещо!“

„На пътни умове по-лани в каменград
тез пътни каза ги големия му брат
на Дрина. Трябваше и ти да чуеш тия
от него, онзи там, професора в Русия.“

– „Та чух ги – чувам ги и в твоите думи днес.
На тия корена не ще им е тъдез.
Това са мъдрости от книгите родени –
дълбоки мъдрости! Фантазии! На мене...“

„На плиткото роден... ти плитко дириш брод! –
отвърна Дивисил: – Чуй, наший е народ
мрак, хаос, някаква непостижима тайна –
и в него върши се, за никого незнайно
как, всичко онова, що видимо пред нас
излиза. Мълком то се върши. До ще час,
то знай, ще се яви това, което вешо
се готви – видното в невидимото нещо.
За своето дело той не води сметка с дни.
Той трупа с векове за дело планини
градиво – трупа го и търпеливо чака.
Той чака оногоз, единия, из мрака
за подвиг който би извадил и на свят
явил и волята и силата му – с млат
скалата да разбий на неговите тайни.
Това, що трупа той, не трупа за нетрайни
неща и затова не бърза. Идва ден
и онзи, който е за подвиг отреден,
и волята му той ще вземе в своя власт.
Народу волята! Оная буйна страст,
стихийна в пориви, во средства безогледна,
която шестува в живота всепобедна –
че в нея пламъка на творчество гори.
От него сътворен – той него да твори!...
И ето – казвам ви – помнете мойто слово:
градивото у нас, в народа, е готово –

но онзи, чаканий, единий, де го той?“

– „Как де го?“ – Не един, не двама, цял са рой...
Как де го? – се изви за дума Чер-Чемера.

„Недей на своя си ти навик изневеря –
мълчи!“ – му сопнато извика Дивисил,
и през ливадата, от равний път отбил,
той тръгна. Тръгнаха и двамата след него.
„Вас питам: може би че вие знайте – де го?
Ти? Той? И аз? Или ония ще са то,
там що се бият? Млад и свредел и длето
това са. Сечива за майстора. Градиво
и мъртви сечива за делото му живо –
и тяхната съдба е в него да умрат!
Било е тъй, и тъй ще бъде всякой път –
Умрат ли – делото с тях заедно умира.
Не им е делото тям извор – не извира
струя на подвизи за бъдаще от тях.
Седемдесет годин живея аз. Познах
живота; вземах дял и ази нему в хода.
Аз не видях на нашия Войвода
подобен: пъргав, горд, решителен и смел
и ясен в своята определена цел –
и пак: той не е Той, когото всеки чака!
Готов е той дошел при нас. Готова всяка
лъжа и истина за него е в света.
Душата му не е достъпна за мечта
отвъд зад онова веднъж определено...
О, аз Войводата обичам. Но в Младена
е моята душа – макар че е и той
не Той! В Младена аз съзирам как и кой
пред моя поглед се за бъдното създава.
Младен – очакваний за подвиг предвещава.
Предтеча е Младен на онзи, който ош
не е роден – но веч, в пробудената нош
на свойто битие, заражда го народа.

Открита е речта на нашия Войвода.

Прислушайте се вий – не води тая реч
зад наште синури, отвъд, и по-далеч;
от първа дума той започва буен, сприха,
напред и все напред и все по-буйна лиха:
не дири мисли той и слово не твори.
В душата му никога не казва нищо: спри!
И ясен е и прек, когато той говори:
че той ни с себе си, ни с другите се бори,
и всякой чувствува и казва: той е прав!
Реч болна, сприхава – но разума е здрав
и глупав. Бръчкат на мисъл вдъхновена
не мръдва челото, обилна, но студена
тече почелото безсолната му пот...

В Младена моята душа намира брод
да мине там, отвъд, в пределите желани.
Кой знай ще мине ли! а от години ранни
аз работех за тях, и нивга на света
до днес не е била, ни миг, от мисълта
на отрицание душата ми смутена...
Прислушвайте се вий и чуйте на Младена
речта. Чепат и млад зад нея дух се бий...
Зад туй, що казва той, неказано се крий –
предвест му и в гласът и в образа трепери.
Речта му нещо все посяга да намери
там сякаш някъде – невидимо далеч,
където се твори и мисълта и реч
за нея. Дело реч, реч делото пресича –
противоречат си. И погледа дорича
това, което се препъва в млад език –
на възмущение е словото му вик.
Такава реч сърце и радва и смущава...
През нея се за мен като че ли задава
ездач, и бърза той изпратен да вести
за онзи който е на път: и той и ти
и аз, когото тук ожидаме – стремежа
на нашите души, възвишен, и купнежа
на нашите сърца когото ще родят:
от всички минали по кървавия път

на миналото, той, Войводата, е сетен –
 Младен е първия от онзи рой безчетен
 борци, които днес се раждат, отсега
 на път излизат. Той, Войводата, снага
 за днес е – и затуй днес на успех се радва.
 Там, дето място е да вика, заповядва –
 Войводата е там. Там само. А Младен
 е вред на работа. Спокоен и смутен,
 здрав-болен, все едно, и вярва и не вярва –
 пак работи; Младен невидимо подкарва
 колата – вози се Войводата на тях...
 Зарад Войводата – аз неведнъж видях –
 са нищо другите – глава разгорещена...
 Напротив – другите са всичко за Младена...
 И всякой в своето главите си трошат:
 Когото чакаме, и който кръстопът
 ще е в живота ни – не ще е той Войвода,
 а Вожд – властителя на волята в народа.
 Нито Войвода е, нито е той Младен –
 Той – онзи, който е съсъда драгоцен
 зарад народната и свяс и мощ върховна.
 Издигнат ще е той – звънарница черковна,
 той, – възвишение на всичко онова,
 под него що гъмжи и празнува в слова
 и во безмълвие на своито възвишене
 Великдена. Това е висшето творене,
 на воля и любов на скрития живец
 в народната душа. На всякой е творец
 народ задачата да създаде единий,
 подир когото той ще тръгне, за да мине
 морето кърваво, червеното море
 на временни беди – да дойде и да спре
 отвъд, в желаното, което се не види.
 Такъва само се народ на бога свиди,
 народ творец – родил в живота свой Мойсей:
 Мойсей единия, в когото бог живеи,
 едничкий за смъртта на който бог е плакал.“

В речта си Дивисил тъй беше се увлякъл,

но бозна докъде вървял би и така
мъдрувал, но до брод на буйната река
дошли, те спряха се – и тука чак съсетен
изви се то към тях, намръщи се и бледен,
от яд на себе си, че се отплесна тъй,
сви устни, настрана изплю, и крясна: – „Пъй –
и аз!... – И метна се, прецапа той през брода
и спре: – Говеда!... Пфю! И аз намерих сгода
кога и на кого!“

Прецапал тук, изви
и Беламоре в миг с ръка го залови:
– „Ти стой! Ний може би не сме разбрали всичко,
ти бърбиш ги таквиз забъркани... Едничко
да те попитам аз желал бих: ако тук
е работата тъй, и не на нас напук
ти дрънкаш... За какво, кажи ни ти, тогава
туй всичко в Каменград и другаде да става...
В таз каша си и ти, а имаш други ум.
Кажи ми ти това – халосник сладкодум.“

Но сопнат Дивисил: „Най-лесен отговора –
но той съвсем не е като за вази хора!
Ще дойде някога и зарад него ден –
вий ще го чуете. Донякога Младен,
ако остане жив, на вашите въпроси
ще отговори... Той в душата си го носи
и днеска, може би че тъмни – Каменград
с съдбата си ще ги и в неговия млад
дух изясни.“

А веч (докрай града те бяха
дошли) отпреде им и подир тях вървяха
тълпи, спроводили до гроба Богдан Вит,
намерений нощес на Боевец убит
бог знае от кого и как. И те в тълпата
нататък тръгнаха. Но ето при вратата
на поп Матееви, и вътре в равний двор,
навалица гъмжи, приижда, цял е сбор,

и нещо шепнат си, и нещо се разправят.
 Тук бързо Дивисил, без някого що правят
 да пита, втурна се, през хората си път
 проправи – ето го през двора се отвѣд
 по стълбата изви и се изкачи горе.
 А там на пътя, вѣн, на старий Беламоре
 разправяха Велин, Гошана, поп Витан
 и Милко Странника, затъкнал на колан
 пищови сребърни на дрѣжките с позлата.
 За къщи трѣгнали нататѣк из тѣмата
 (че беше късно веч, и месеца изгре
 дори, издут, червен), Гошана се възпре
 и почна пак:

– „Това отдавна забелязвах:
 и ето поп Витан – на два му пъти казвах:
 не ми харесва туй, умислен е Матей,
 кеф няма. Нещо му брадата все белей,
 и от Великден, на, съвсем е побеляла!“

„Туй моята Кира отдавна бе съзряла! –
 Белина го преби: – И не един му път
 тя казваше и цяр. Но знаете умѣт
 на стареца. Божи то работи са, казва,
 и всякакѣв съвет и церове отказва.“

„Брей, май с човек! – Витан подзе: – Едвам с
 ръка
 го хванах. Май с човек! Очите си така
 изви, изблеци – хѣ! и в гроба да полетя...
 Аз него – дрѣж, – а той... доде да се съсетя,
 евангелето там чак долу в гроба – бух! –
 изпусна го... Едвам като изхърка, чух –
 и на ръцете ми като таквоз увисна...
 Дотук го носихме с Китана. Като писна
 тук дѣщеря му пѣк – и, господи! то, то...“

– „А има ли го туй, или е ред: защо
 евангелето вий заровихте при Вита?“ –

Вълкан Гошана тук изви се и запита.

„Редът си му е тъй. И няма никой поп
в ръка да улови евангелие, в гроб
един път паднало! – се поп Витан обади: –
И кой ли пък таквоз евнгеле ще вади
из гроба? Праведник показва се с това,
че е умрял – и сам тъй с божите слова
желае да се той пред господата представи.“

– „Тъй да умре човек, когато бога слави –
тук Беламоре се обади: – То е знак,
че го обича бог.“

„И таз добра! човяк –
та той не е умрял. Той само му припадна!“

– „Не днеска – утричка... Че дето казват: гладна
за него, па не сал за него, е пръстата, –
и Дивисил... и той таз вечер мъдростта
си рече. Чувал съм, а и по опит зная;
човек когато се допре така до края
на дните си, така настръхва като ръж,
променя се съвсем и почва изведнъж
нечувани неща и думи да говори –
душата му смъртта за мъдрости отвори!
От колко е годин тук, в Каменград, Матей,
и между нази все яде, пие, живеи –
кога сте други път тъй чули да отвори
уста, таквиз неща да вземе да говори,
като за знамето во черква онзи ден?“

„Да, да! – обади се Белина: – То и мен
тъй ми се стори – тъй и тъкмо ми се струва
сега: и Беламор започна да хортува
нечувани неща и думи... Без сръдни! –
И ти ще си допрял до край на свойте дни!“

– „Дъртак!“ – извърна се към него Беламоре...

Но, към ключалката посегнал, в миг отвори
Белина (бяха се до пътните врати
пред него спрели те) и, влязъл, извъртя
ключът.

– „Дъртак! Все тъй... – извика Беламоре: –
Извардя глупости кога да издърдори,
все някак тук да е – пред портния му праг:
отвори портата, уригне се, и – трак!“

И с глъч и смях се те извиха край стената,
и се залутаха нагоре в мрачината.

А омърлуши се, заглъхнала, нощта.
По тъмни дървеса не трепнуват листа;
не се обажда пес ни близо, ни далече.
Не светва нийде свещ. Понякога препречи
път ношеходник бръз: самотно проехти
чевръстия му ход, нататък завърти
зад ъгъл някъде и сякаше в земята
потъне. Някаква злокоба в тишината
като че да слухти и дебне. Нийде чут
не се откъсва звук. И месеца, издут,
червен, на сивото небе едвам възпира
и ням се в пустошта с помътен поглед вира...
Препречи мълчалив широкия мегдан
Мъдрителя и спре, и дълго застоян
се вглежда в месеца. Из мрачината ходил
до късно във града и мълком дълго бродил
след туй по улици, през тихата тъма
той мина и се спре при старата чешма –
тъй навик беше му от първо още време:
написка се, измий, и сетне се възйеме
на кулата си. Спрян, изви се той сега,
озърна се, и там отпуснато ръка
на плочата подпре...

Бълболи си чешмата
през цеви оловни, и тъмно в тишината

като че някому приказва своя блян,
кой знае, декашен, какъв. И замечтан
се в нейний говор тих Мъдрителя заслуша.
Като че в нея скрит се някой вътре сгуша,
избъбли, сниши се, застане, склокоти,
през крайната си цев провре, зашепоти,
изплаче – а отсам, друг в другата простене,
изшитка, сякаше изгубил е търпене
да чува стон и плач. А също като зев
да зина, тутакси през среднята се цев
обади друг, сърдит, и строго им се сопна –
смълча се, дръпна се навътре, с нещо хлопна
там, и задавено отново зина зъл:
бол-бъл, бъл-бол, ш-ш... и пак бол-бъл...
И глърналата нощ, като че ли витае
над нея някакво предчувствие, се мае
и дъх е спряла тя да чака. Дали знак
е ней обещан? И него в тоя мрак
очаква няма тя? Отде и за какво ли?...
А на мегдана там чешмата си бълболи
Бог знае за какво, останала в нощта
сама. Изклокоти и тъмно в пустошта
изплаче, изведнъж прекъснала шумтене,
и пак изклокоти, изплаче и простене.

Песен седма ВОЙВОДАТА

Врагът приближава към града. – Върлите боеве по височините. – Убиват Горана. – Зеленгора отмъчвава с топора си. – Неговата херойска смърт. – Борците отбиват неприятелската атака. – Боят стихва. – Жъртвите. – Подновеният пристъп на низамите, предвождани от Адила. – Още по-лют бой. – Смъртта на Димо Ружина. – Подкрепата на Хъшлака и Младеновата дружина. – Убиват Сокола. – Съдбоносна изненада в решителния миг на боя. – Трупът на войводата, влачен от коня. – Паника. – Мъдрителя пред трупа. – Турците навлизат в Каменград. – Последня съпротива. – Боевете в града. – Подвигът и страшната смърт на Хъшлака. – Зверства. – Убиват Вела. – Захвърленият труп на поп Матей. – Нощта се спуца над Каменград. – В светлината на пожарите и пламналите кладии.

ЧАСТ ПЪРВА

Зората подрани. Настана седми ден.
 Борците свари той по върха на Зелен
 и по Висок. Безред по хълмите далеко
 те бързаха отвъд, преваляха и преко
 отсам по валога възпираха; едни
 там спират на почив, а други отстрани
 завръщат. Горе, веч в окопите прибрани,
 тоз чисти пушка, друг развързаните рани
 превързва; счува се и смях и глъч сърдит
 нататък. Метна се през рова тами и свит
 Хъшлака дрехата отърся – ей, изправен,
 кой знае за какво ръце размахва. Бавен
 подзела ход далеч, дружина шумна сви
 в долът – и друга ей отсреща изкриви
 зад хълма, – и навред, додето стига глед,
 навалици и шум и лутане без ред;
 като пчели, кога им майката изхвъркне
 из старата тръвна и роя се помъкне
 подире й – от клон на клона прехвърчи,
 и пълни въздуха с бръмтежа си, бучи

и как и де да се намести дири сгода.
Издебна ги врагът – и не реши изхода
на вчерашния бой, тъй кървав, храбростта:
и видеха едвам те късно вечерта,
че накъм юг врагът колони по колони
преведе на обход, по завалните склони
под Петлевец, оттам за право в Каменград...
Напусто се Младен нахвърли, пръв назад
момците си отвел от лютий бой, навреме
измамата видял – врагът успя да вземе
далеко преднина. Напусто да го спрат
нахвърлиха се там през планинския път
Хъшлака и от юг Сокола – не възпряха
те тъмни пълчища... И бързо полетяха
сами за към Висок, през горски теснини,
без път, през върхове и върли стръмнини,
и пред окопите превариха ги рано
в зори.

Настръхнал се далеч тъмней Балкана,
и като вчера пак и влажен и студен
вей утренник. От връх към върха отстранен
се реят облаци, провлечени лениво,
последни признаци на време променливо;
и слънцето на вис възмогнато, обля
с напрегнати лучи и хълми и поля
нататък; тук и там се дига тънка пара
прозрачна, като че през летен ден омара.

А тъмна рат далеч през хълмите оттам
на изток преваля насам и по-насам,
и по долината разгърнала колони,
понесе се напред по завалните склони –
напред и все напред. Ей предни редове
към Кукла и висок запъплаха. Зове
тръба. Оръжие по припора пресветна.
Шум някакъв изби. И емната безчетна
рат, тъкмо припора нагоре да възпре,
сдели и пръсна се на три страни – и спре.

И тъп вик и тръби отново пак се счуха...
 А още все, далеч отсреща, тъмна глухо
 приижда паплач...

Шум се смътен в пустошта
 пронесе. Блъвна дим под склона. Пропищя
 далеч из въздуха там първата граната...
 Ей хлопна някъде. Отдолу в равнината
 бял дим и тук и там отскочи – ето пак –
 и татък по-отвъд – и също бял фъндак
 из въздуха се вий и тай, разляган бавно...
 Преваля гръм и гръмът, избуботи – неравно
 се тътен понесе и глухо сгръмоли,
 като от буря ек далечен. Просвредли
 граната въздуха, ей друга – ей пропука
 и третя, хласната оттатък... Изписука
 и друга отстрана бог знае накъде...
 И по окопите, там онзи приведе
 глава и стуши се; тук други счепка в пръсти
 брада и нещо си измъмри; там се кръсти
 младок; а стреснато до него други врат
 извий и някъде оглежда се назад –
 край него сякаш е граната профучала,
 и той я търси там къде се е завряла...
 Ей пак избуботи, протътне. Засвредлят
 гранати въздуха. И пак. И трети път.
 Но веч претръпнали борците, и съзети
 от първия уплах, нехаеха. Възйети
 по ровът тук и там заничаха – превит
 тоз, онзи пропълзлял по насипа и, скрит,
 протяга врат далеч по валогa да гледа...
 На връхния окоп наскочили, съседа
 съсед, изправен прав, подкача и с ръка
 му сочи някъде; от насипа крака
 протегнал, Чер-Чемер кой знай кому се плези;
 и Стария Братой от ровът да излезе
 по ровкавата пръст катери се едвам,
 и Влад Страшила го нагоре дърпа, сам
 прилегнал, току-що на рова таз изкачен;

прав-правеничък, сам до знамето, разкрачен,
е Ворчо и с ръка като да дава знак
надолу някому, и вика – викне, пак
с ръце замахва в миг, и нещо си гърлани...
Ей вик подйоха там и други, насъбрани
отпред на кривия недокопан люнет;
ей счуват се псувни; – и плъпнаха отвред
далеч по билото, над насипи, люнети
и над окопите, юнаците възйети –
като по върхища на Стара планина
високи борове, – тук кичор, настрана
два-три, пак купчина, а татък десетина
един до друг наред: по цялата долина
под тях, по рътища и припори, вилней
зъл вихър, трясък, гръм и тътена кънтей
до небеса, а те стоят, така безгрижни,
за вихъра чак там на върха недостижни,
не мислейки и тях че той ще налети.

Но ето, кой знай де запращани преди,
насам и по-насам запискаха гранати.
Макар че не една все още да пропрати
там зад окопите и присмех и псувни,
все пак мнозина се, зад засипи едни
и други татък по окопите, прибраха –
че по-начесто все гранатите летяха,
по-сигурно сега насам и по-насам.
И в средния редут, при знамето, едвам
Сокола се прибра, просвири и се мухна
граната в срещний ров – и пак оттам избухна
с рев, плам изригна, и плам и дим и пръст...
И пръта с знамето, като че крехка тръст,
преви и настрана се люшна и увисна.
От нея трясъка не млъкнал – втора писна
граната: в сивата гранитна канара
отдолу прасна тя и въздуха раздра
и пукот и прожиж: и, прасната, изкърти
парчета камъни и прати ги за смърти
да търсят близо там, далеч и по-далеч.

Но се наоколо борците бяха вече
 прибрали – и така напусто профучаха
 гранатни късове и камънаци. Влаха,
 един към знамето закрачил, изгърва
 винтовка – че парче гранатно отгърва
 наполовин дръжката от нея, и притръпна
 ръката му; а там, приведен, се отдръпна
 и Ворчо, знамето дошъл да дигне пак –
 че тъкмо под носът на пъргавий юнак
 прописна кой знай що и се въвре в земята,
 и пръст изхвъркнала засипа му ръката;
 отдръпнат се изви той и надолу взре
 и пак приведе се, превитий прът въвре
 в земята и се горд до знамето изправи –
 и махна той с ръка, извика и прибави
 такава попръжня, че около му в миг
 избухна смях, подзет и по-натам, и вик
 и смях от ров на ров далеко се пронесе...

А ето въздуха отново се разтнесе
 от гръм и пукоти; и тъпо се проби
 през тях отнякъде тръба. Ей в миг заби
 отгатак барабан – сдребни, затряска, урна...
 И мигом видеха отгоре как се втурна
 с рев папачта на щурм, напреко през димът
 по припора – и там на юг, и по ридът
 към север: в устрем дива колони по колони,
 като че вихър ги разблъска и подгони.
 Топове млъкнаха. И само беше чут
 и рев и топот тъп към средния редут,
 където знамето се вейше пак побито
 на върха – и на юг по билото извито
 към ровът, дето бе високия Хъшлак
 за разпореди прав застанал. Даден знак
 бе по окопите, и дотогаз смълчани,
 те в миг изригнаха... През залпът изгърлани
 залп и на облачни кълба се въздими
 дим – и помъкна се нататък по хълми,
 като мъгли кога от влажните долини

се мудро повлекат нагоре към вършини.
Ей ревна трети залп. Четвърти. Като ек
от тях, протътнаха и други надалек
от север и от юг. Ей млъкнаха. Изписка
куршум. Два, още два. Замятаха се близко
низами, тирнати по припора. Ей вик
от върха се подзе. Кръстоса щика щик,
и сабя сабята замахната отсича...
Ей татък през димът юнак полетял тича;
низамин възник се превръща, повален,
надолу... Враг на враг се хвърля разярен,
налита, смята го и тръшва се сполетен,
сам не видял отде, нито дори досетен,
едвам що пушката издигнал пак готов
за удар... Тъп тътнеш, и звън оръжен, зов –
по-татък вик, псувни... рев и трясък, вик и стон...
И близо и далеч по завалния склон,
покрай окопите, се емна и подхвана
борбата, и такваз смутевица настана
и бърканица, че не знаеше ни кой
напада, нито кой се брани.

Върлий бой,
на север упорит започнат най-изпървен,
където бе Младен, и настървен и кървен
се бързо подлови по-лют и по-жесток
при средния редут надясно от Висок,
насред на преслопа, там, дето бе Сокола
загнезден. Втори път по стръмнината гола
се впуска паплагта – оставила безчет
там жертви, – втори път повръща се безред
разпръсната назад. Но ето, подкрепена
от нови сили, пак полетя настървена
с див, бесен вик... орди наваят през орди...
До трупът пада труп... Ред тъмен разрези –
напред изстъпва друг. Тоз пада; тоз прескочил
трупът и повален се тръшне. Ей насочил
тук сабя мелязим се превърти и спре –
и грохне възник. Там се свий и пооре

с глава напред висок манафин; сграбчил шия,
 прожилена с куршум, извърнат юзбашия
 гърлани що му глас държи и пак лети
 напред – но друг куршум го сепне, и сгрохти
 и той надолу там по склона и зарита...
 А паплагта, отзад засилена, налита,
 приижда и вали напред и все напред...
 С куршуми покосен е първи, втори ред:
 през трупове им напред се хвърля трети,
 четвърти – ето ги пред първите люнети,
 и на окопите се втурнаха на щик...

Дочакани дотам, насреща им се с вик
 нахвърляха сега борците. Гръм престана –
 шум против шума, гръд срещу гръд. Настана
 нечуван, адски бой... За кърви настървен,
 отчаква щика щик, и трясъка студен
 на нож о ножове се в ревт бесен сляха,
 от хиляди гърла изтласкан. Първи Влаха
 изскочи – рипнаха на неговия зов
 Страшила, Влад, Горан и целия се ров
 изсипа подир тях, – а ето и Сокола
 отвъд, и Чер-Чемер до него, Стамен Лола,
 Витан Догана, Рад Белиша и Китан
 от Бъта, – емна се оттатък и Вълкан
 Гошана, Чубрата и Ветко, Дейо Бала,
 а ей настигна ги и Димо Груда, пала
 навирил, господ знай отде я доловил...
 Напират враг до враг... И пушката извил
 наопаки, бухти кого де свари Влаха,
 и сабя кривица Страшила вий и маха...
 Там труп се превърти и грохне, там глава
 се метне скастрена... Прерипна, изрева,
 промушен в рамото от остър щик, Горана,
 и сабя изтървал, за пушката се хвана
 на впуснатия там насреща му феллах,
 и в слабините го в миг срита, с един мах
 за гърлото с нокте го скепса... а довтаса
 друг пьргав – в темето Горана буторяса

с кондак, издигна го за още един път –
но ето спуснати отгоре му летят
и Граха и Китан и двата Беламора;
а видел как Горан бе сбъхтан, Зеленгора
и по тъдешний край юнака млад Топора
зовяха, – откато по-лани на Козлец
го бяха свардили читаци от Стрелец,
и той с топора си от тях се бе избавил,
двамина мъртви там накастрени оставил.
Като малцина той и на куршум макар
изкусен, винаги на път ли, на пазар
ще ходи – винаги в ръка му е топора,
и днес в окопа бе пак с него Зеленгора.
За верний си другар той с него полетя
да мсти сега, и там замахнал, извъртя
и пъргавий феллах по темето халоса –
и острия топор, главата къдрокоса
на черния юнак разсякъл, се заби
чак до гръбнака му – и шурната изби
кръв, и по челото на Граха чак попръска...
А трупът метна се надолу и затръска
ръце по урвата. Горановия труп
да грабне Зеленгор наведе се, а куп
читаци, щик до щик, върху му наваляха
и смушкаха го те – макар Китан и Граха
и малкий Беламор и Бойчо от Бързан
да ги отпъдиха, и Граха и Първан
от Бъта, първий с щик, а втория с кондака
на свойто шишене, жестоко за юнака
се отплатиха. Там по урвестия склон,
и върху трупа на Горан, с гърч и стон
върдаляха се труп до трупа навалени...
А ето други пак налитат разярени,
и враг се залови с врагът и тук и там –
нататък гонят се, настигнати отсам,
сборичкат се, напред и нанаяд отбягват;
претръскаат щикове: на въздуха посягват
ръце; отчатне нож; и пушка предрънчи
отхвърлена; и вред и вик и рев ечи,

и надпреварят се псувни и в бяс удари...

А вече там на юг, с юнаците другари
далеч по валога прогонил лютий враг,
отдръпва се назад разрошения Хъшлак,
бог знае жертва де калпака си оставил...
Отстрелва се назад врагът. Снага изправил
до канарата Смил, куршуми че пицят
неше дори да знай, и вече петий път
прицелен, изгърмя – и тоя път умерил:
и мелязимица по урвата, разперил
ръце, прегъна се и по очи и той
надолу поора. Оттатък чак Братой
прескочи и, прибран, загнезди се в люнета,
а с него Чиф-и-тек и ниските Вълчета –
и двете – винаги все заедно слухтят
как долу на отбой тръбите все тръбят
и тупкат и дребнят отнейде барабани
на сбор. По билото, тук пръснати, там сбрани,
отстрелват се едни и дърпат се назад
полека. Там отвъд изпънал се е Влад
от Попинци, крещи и нещо се закая;
приклекне, изгърми и пак се Делибана
помъкне. Счуват се псувни и неразбран
вик долу. Още се разправят там Деян
и Бошко, заедно с Долнемахленский Тръне,
с отбитий сетен рой низами. Да се върне
извърна се Деян – из ниския трънак,
отзад, го изведнъж налетя зъл помак
и с щик под плешката отляво буторяса,
на помощ впусна се тук Тръне – и довтаса,
но късно, и макар че лютия помак
с премазана глава се в ниския трънак
превърна, изрева и вирнати замята
нозе, – Деян се сви и люпна на земята:
промушил бе щикът юнашкото сърце?
И свари само той да поднесе ръце
към гръд, де острий връх на щика бе промушен –
и превъртя очи и грохна се бездушен...

Престанал беше веч навсъде боя лют
и върл. И тук-таме куршум прописне чук
едвам, кой знай отде и закъде пропратен.
Ей вик се пронесе. Отнякъде невнят,
чак до окопите, се счуе горе стон –
и виждат се далеч таме по голий склон
как с гърч премятат се оставените жъртви,
и борят се с смъртта, ранени, полумъртви.
Престана лютий бой. И морните борци
се по окопите прибраха. И венци
на слава не едно чело ще да окичат.
И майки и чеда ще плачат и наричат,
едни за свиден син, а други за баща
умрял в юнашка смърт – тях, клетки в нищета
оставил. В песни тях певци ще ги възпяват,
доде се и борци и песните забравят –
до нови пак борби, за нови жъртви пак.
Ще ахне Дивисил за своя син юнак,
чул в боя на Висок юнашки как загина –
окоето му сълза, последня може би;
но твърд е стареца, скръбта ще прескърби,
и зарад свиден син с въздишка ще отсъди:
Не беше моя дял, о, нека негов бъде! –
За мъж е мъжка смърт. Не е последен в род...
Дай боже другите на своя си народ
в борбите, винаги и винаги победни,
между борците му дано не са последни!

Не трая много мир и отдих от борба.
Ей долу екнаха тръба подир тръба
отново. Първий щурм юнаците отбили
едвам – и хвърли се пак с подновени сили
върху им лютий враг, орда подир орда.
И зареваха пак, далеко зад реда
на враговете, топ по топа – запищяха
гранати: тук едни, като напред, се вряха
в земята, друга там, разкъртила пръстта,
изфуква пак навън – и писна, затрещя

далеч по припори, на късове раздрана...
 А пред люнетите, на рудната поляна
 в набрания чакъл, сревани изведнъж
 ей две се сблъскаха, изтряскаха и дъжд
 се урна камъни и пръснати парчета...
 И пак, и тоя път, борбата бе подзета
 на север, дето бе Младен. А наваля
 сган и отвъд, и там за шум се разпиля
 по склона дето бе дружина сбрал Хъшлака,
 смълчан, ордиите отблизо да причака,
 на щик – и нямаше там не един юнак:
 и Ветко и Стоян от Стрелча, Смил Кавак
 и Бошко Стария и Нешо Балабана –
 чет нямат... и от тях най-вече за Деяна
 намръщени Хъшлак изскърца зъби, свил
 в гняв устни – за синът на стария Дивисил
 и сестрин годеник, от него тъй обичан...

Пред средния редут, на дорест кон разтичан
 зад пълчища за шум готови, сам Адил
 премина. Ето спре, юздите мигом свил
 на пъргавия кон, и спре го и отседна
 и махна сабя. С вик се папачта безредна
 нахвърля... Горе там, на върхът на рида,
 с току-що придошли юнаци от града,
 Сокола беше се отдавна сам да бди
 изправил – и ревът на дивите орди,
 когато до прицел на пушката достигна,
 замахна той с ръка – и дружен залп изригна, –
 и друг! И почна се чевръста перпирня
 куршумна – голата неравна стръмнина
 отдолу на гърмеж отвърна в миг с гърмежи,
 и сякаш въздуха се сепна и наежи
 от пукот и ехтеж. Изви се на кълба
 дим – ниско сляга се, запъпла. На тръба
 тръба се отзове. Изблъвне плам – отскочи
 бял дим. И пак. Далеч се урне и проточи
 залп. Неиде тъп и глух подзет, протътне шум...
 Ж-ж-ж – остро прожижи отплеснатият куршум,

с-с-с! – като знак за млък да дава там просъска друг, трети... През димът се тирне и разпръска напред низами рой – прилегнат, скокнат пак; и тресне, запращи гръм подир гръм – в букак като че ли кога дърва секат дървари...

А сякаш тоя трясък да заглуши превари отгоре блъвнал залп и татък разпиля куршуми: също тъй по стръмен път коля с чакъл когато се надолу влачат – рипне, превие настрана подплашен кон, – и сипне и с трясък урне се чакъла... В миг се сбра на върха дим с димът. Замлъкна гръм. Раздра вик въздуха. На враг врагът налетя стръвен, и шурмът почна се отново, див и кръвен шурм – и от две страни с еднакъв бяс подзет... Обсипан припора бе с трупове безчет – през тях прескачаха все нови повилнели орди, подире им и други, път подзели на бяг... И сипят се орда подир орда... На падналии един по кръвната следа и с вик и зверски рев изстъпват десетина...

Не стресна паплачта юначната дружина. Сам пред юнаците Сокола най-напред намира – Рад Финдек и Димо Късоглед, Стоил Калинека и Райко Самохода до него, – а отвъд, на своя смел войвода подпора, литнаха: Стоичко Делирад, Белиша, Беламор и Чубрата и Влад, Тусчийски... Щика щик и ножа нож кръстоса – отсякват се, трещят... Кондак извил, халоса Калинек през вратът високия низам, изпръкнал среща му, и там се превъртян той възник повали: протегна като вили ръце – и метна се, опъната на жили, главата му, очи в предсмъртен страх изви, и клюмна. Впусна се над него, улови Калинек пушката (пречупил бе с удара той свойто шишене) – два щика се в превара

в гърба му врязаха и сам се повали
 над жертвата си той... Отвъд се превали
 и Димо Късоглед, до него Деио Бала,
 на помощ на другар полетял като хала
 отсреща – револвер пред него колага
 отпъна, трясна гръм: преви левент снага
 юнака тросна се по склона и зарита.
 А ето рад Финдек, Белиша и Никита
 от Петрич – чистят път по стръмния припор;
 ей Димо Ружина, Горановий топор
 извил, нахвърли се на помощ на другари –
 и свраска в паплагта, когото дето свари,
 не види и не се дори озръща той
 дали връхлита враг, или халосва свой...
 Избра си отдалеч юнака своята жертва
 и с рев напреко там лети, не се озъртва,
 и пътем само тук тогава угости,
 замахнал, оногоз отпъди и лети,
 и ето най-подир върху й че се впусна –
 топора профуча и колагата плюсна,
 през рамото отзад: удара, на подплес
 отщъпнат, темето и аления фес
 на израстний левент запрати по припора.
 Замахът силен бе, а твърде слаб отпора,
 и сам се завъртя захитений юнак;
 а, скочил отстрана, брадат един читак
 над кръста го отзад на щика си натъкна –
 топора отстрана полетя и отхвъркна, –
 а, подкосен с щикът, подире му и сам
 юнака люпна се и по корем се там
 на кървавий топор в острилото натъкна,
 изхърка, сгърчи се, и сгърчен се измъкна
 на бок – и рукна кръв, размесена с черва...
 Но и брадатий Се читак не отърва:
 над него се изви с кондака си Догана
 и сврасна го – а щик в гърдите му Гошана
 проряза... Там отвъд разправят се Страшил
 и Влаха и Първан и Палигора Смил –
 и трясък, вик и рев до небеса се носи...

Отдолу дива сган налита. Къдрокоси арапин най-напред, феллаха до феллах след него, с зверски рев и викове „аллах!“ манафи цяла гмеж по припора възпира, и друга подир тях и бърза и припира напред. И сякаше превърнат на вулкан, рев рика припора, и рев и неразбран вой. Замъгли несвяс очи накървавени, и дим, и дъх на кръв и пот. И озверени лица. Премятат се кондаци; прерушват пречупени ребра... куршуми пропишват и тук и там; ръка откастрена отхвъркне – глава се търколи. Посред димът изпъкне враг стръвен на врагът по-стръвен – щикове претракат... И псувни и рев и викове... Изчезне ред – и в миг на смяна друг се струпа, и пада труп до труп и трупове на трупа. Беснее враг на враг; – в див, нечовешки бой не разпознава враг врагът, ни своя свой...

При горний ред момци, на върха, за отмяна готови, чакаше минута Делибана; и видел как сега се сляха врага с враг – той сегна, дръпна там затъкнатият байрак, издигна го на вис, три пъти го праметна на въздуха – и сам полетя пръв напред. Наскочиха за миг юнаците отвед и се понесоха на шум подир юнака... Потънаха и те – а скоро и байрака изчезна в вихъра на боя разярен...

На предния окоп, с Горчана бе Младен (по валогата далеч успял да разпилее сганта на Селями) и боят как вилнее той гледаше таме под средния редут, където най-напред започна и все лют вилнее досега, – и виде той, приижда несметна нова сган, додето чак се вижда, зад хълмите далеч тъмнееща... И той,

преви зад припора с най-отборния рой
юнаци, сила в бой за бой не изтощили
и воля в кръвнини на нож и щик калили...
И там во вихъра на боя разярен
изчезна бързо сам с юнаците Младен,
тъй както преди миг изчезна и Хъшлака,
на помощ прехвърчал и той, видял с байрака
как Делибана знак подаде отдалеч.
А неочакваният, преминал през Просеч
в зори, с момците си самичкия Войвода
се спускаше натам. Отдавна, на изхода
на Мильова река, от върха лютий бой
на Кукла и Висок следеше мълком той,
и сгода чакаше с хвърчащата си чета
все отбор и за бой жаднееши момчета...
Изпратил беше вест той на Висок в зори,
но не достигна тя: през тъмните гори
прехвана вестника врагът и на засада
заложен, чакаше, приготвил изненада.

Навреме дойдоха Хъшлака и Младен.
Борците сепнати, отново, с подновен
бяс хвърлиха се пак: два часа на припора
вилнее лютий бой – нито един умора
не сети, бодро бе юнашкото сърце,
но твърд не беше веч на пъргави ръце
замахът, удара не винаги все верен,
и щик се не един пречупи, нож от черен
отлетя, от цвета кондака се отщъпна,
и не една ръка от удара изгръпна,
и сецва се на скок и мъжки изстъп крак...
Но Делибана пръв, и Стамен Ракитак
по него, ревнаха, и Дейо Делибита,
и Бойчо от Бързан, – а ето и Никита
от Петрич, отдалеч размахал боздуган
(с години кой знай де по тъмния таван
ръждивял) като бик срева и загърлани –
и сепната борци, около Дрина сбрани,
задържаши едвам напора, с нов се вик

нахвърлиха напред... Затряска щик о щик,
и запращяха пак кондаците извити...
И пада труп до груп. Ей пушка запокити
по-младий Беламор, с два щика изведнъж
в гърди промушен; свит се тръшна Стойко Ръж –
издутоустчитак го в слабините смушка
и стария юнак винтовката си пушка
до днешен ден не я изгървал от ръка –
ни в Бялград, ни в сечта при Кривата река,
ни во Сицилия, където с „Гарибалди“
в три боя бе се бил, – и тука го изварди
незнаен враг сега, и той я изгърва
да я не дигне веч... От болка изрева
и люпна се и пак, като съзет, юнака
подскочи, изрева, и бясно на читака
се хвърли, впи нокте во жилестий му врат
и сдърпа го – и в миг се сгърмоли назад
там с него... С боздуган читака чер Никита
халоса в темето – с краката си изрита
и претрепера цял несретника читака...
А все, и мъртъв, го не пусна Ръжа пак
от своите нокте, макар примрял от болка...
Захвърли Чер-Чемер седефена двустволка,
пречупена в гърба на лют левент низам,
и да му залови мартината, едвам
приведен – с щика си го хрясна през гръбнака
отгоре сух феллах, надолу повален по
склона. Отдалеч съгледа го Младен,
другарин от дете, а сетне и в чужбина,
без майка и баща останал сиротина
и той, на радостч и на беди другар –
съгледа го Младен и рипна той: удар –
кръстоса удара... А ето и Сокола
притича. Хвърли се отсреща Стамо Кола,
ей Палигора Смил, ей Стоимен Пелет –
тоз хласка, тоз бухти, а Делирад, нает
на двама за отпор, върти двуостра пелка
и кастри... Кръв шурти; по склона, като зелка
откастрена, глава далеч се търколи;

праметне се ръка; труп, смушкан, навали
 и грохне настрана – а татък друг се тръшка
 и стене... Рязнат с щик през рамото, изпъшка
 и възнак тръсна се Стоичко Делирад,
 най-ударний пушкар не само в Каменград,
 а и по цялото широко Средногоре, –
 на късатурата на младий Беламоре
 (току-що повален, с кондаците пребит
 в главата) Делирад връхлетя, и набит
 на нея, върха ѝ далака му проряза
 отзад и кървав се през търбуха показва
 изсочил – като че за нова жертва пак.
 да чака... Люпна се и рошавий Кавлак,
 на щика с остър щик не сварил да отвърне...
 До него тросна се Долнемахленски Търне,
 со своята левент отхранена снага
 притиснал израстний юначен колага,
 що го през челото со сабята си тръсна
 и му косматий лоб на две парчета пръсна;
 под тежкия му труп приплюснат, изрева
 юначний колага и сабя изтърва
 от сгърчена ръка – а хвърли се Гошана
 върху му, с тежкий ток на чизма подкована
 затъпка зарад вик разчекнатий му зев...;
 Мъдрителя – и той! – бог знай отдека, с рев
 се спусна, ликът му опръскан с кърви, ляво
 ухо увиснало окастрено – и право
 лети, най-дето е лют кървавия бой:
 където Чиф-и-тек и счумрениий Братой
 и Влад от Попинци до Влаха, и Сокола
 до Ворча и Боян от Бъта с Гюро Лола,
 подгонили врагът, напред и все напред
 налитаха... Съзрял Мъдрителя, Пелет
 извика, друг оттам и той извит подхвана
 викът. Извърна се да види Делибана
 защо е тоя вик – и виде сетен път
 юнака: жулна го и скастри през вратът
 лют нож; – и щик отзад под плешката го хрянса и
 гърбом съпна се юнака и се трясна

назад, изпънат цял – по белий му сюртук
запръска рукнала кръвта сърдита. Тук
върху низамина налетял, сам налетя
Сокола – в острий щик изчатка и отлетя
пречупена надве челична сабя... с вик
се хвърлиха отзад, връз дигналия щик
низамин, Ворчо, Влад, Стоимен Детелина
и Бошко от Бързан, – но късно. Миг не мина,
до първия низам изникна втор и трет:
и, смушкан, метна се Сокола сам, подйет
на четири щика, и метна се и викна...
На четири страни, далеч да пръсне, бликна
от люти щикове подсърдената кръв...

Тъй свари ранна смърт юнак в юнаци пръв.
И няма за юнак кой да заплаче. Лани
едничкия му брат обесиха душмани;
на заточение изпратен за Фезан,
баща му в дивата пустиня бе заклан;
а майка му, от скръб и плач избезумяла,
през зимата умре. Не беше останала
нито една душа безгробния юнак
с въздъх да спомене. Едничкия Хъшлак
бе само, но и той, от седми пояс рода,
сълза не бе пролял той в никаква несгода,
и за Сокола пак едва ли ще пролей –
и само може би, кога му домъчней,
ще скръцне зъби в гняв и мръсно ше изпсува.
А помен? Кой ли в бой умрелий поменува –
освен, нехаяна от всички, песента!

Опръскани там на Сокола от кръвта,
юнашки помен му направиха другари:
пръв пушката изви Хъшлака и стовари
най-предния низам по бръснатия врат –
превърнат грохна се на гръб левента млад,
и превъртя очи и, зинал да извика,
приклоцна зъби з миг и надве си езика
прехапа. Повтором намръщени Хъшлак

извърна пушката и, скръцнал зъби, пак сливосо втория низамин, но мърцина – че вече беше го отзад навървил Дрина през кръста с щика си... А Ворчо, Бошко, Влад от Попинци, Стоил Диманин, Делчо Рад от Баня – с тъмна гмеж поднре им момчета и двете отстрана преметнати Вълчета – се бяха хвърлили, и кой където, как завърнал, мушкаха и тупаха: кондак кондака цепи, щик преваря с устрем щика, и ножа нож... реве тоз тука, онзи вика оттатък, и псувни, и крясъци и стон, – и завъртяха се по завалния склон два вихра, и се тъй в бесът си див среваха, че сепна се под тях сама земята плахо...

Вилнели дотогаз на север и на юг вихрушки, хукнали и те сега към тук – тъй както стърготни и гвоздеи политат един през друг, един връз други, към магнитът, и се сборичкани по него налепят... И опустя окоп и ров и връх и рът, където преди час, един на други стръвен, борец срещу борец мегдан делеяха кръвен – отвред се стекоха сега, след роя рой, там, дето сетния и най-упорен бой вилнее, дето се две сили разярени среваха, като че земя и небо слени с рев, трясъци и ек в световний сетен ден... Напред и все напред прочистя път Младен, напред и все напред се хвърляше Хъшлака, напред и все напред юнака по юнака налитаха в несвяс – напред и все напред, и сякаше смъртта, по техний кървав след разперила ръце, напред сама ги тласка: безумния й смях през щикове претряска, оттук в издигната кондаци изгрохти, през саби скръстени оттатък прозвънти, с куршум нанякъде далеко там изписка,

зад грозните псувни се нанасам изкиска,
изгрохоти отвъд през рикнал зверски рев,
изблъвне тук с кръвта през зиналия зев
на сръгай труп, а там с последний дъх изхърка
на стъпканий борец... и сдави се, разбърка
из врявата за миг, и в общий рев се слей –
и сякаше, с смъртта самия ад се смей,
за пляквата й паст раззчекнал...

И трясна изведнъж, далеч от север, екнал
залп, други, още два – и нечовешки вик
и трясък се зачу... Спре в рана мушнат щик,
застана нож на нож кръстосани, сви вирнат
на въздуха кондак – и враг на врагът тирнат
стъписан се озре... Понякога така
сред пътя клетник спре неволно и ръка,
без сам да знай защо, протегне и претръпне
цял, и назад му се примисли да се дръпне –
и да пристъпи пак напред, да викне с глас –
и не усеща той, че съдбоносен час
за него е дошъл, че спряло е да бие
сърцето, че смъртта крило над него вие,
като над препелек сокола остроклъв,
и той озърне се безсмислено и, кръв
изблъвнал из уста, се на земята тръсне...
Замаяно така изтупа да се пръсне
сърцето на боят – изтупа и примре.

В решителния миг борците нещо спре,
незнайно никому и сещано от всички.
То бе на ужаса безумний миг, еднички
миг, в който вихрите се спират, и в несвяс
когато хвърлени враг против врагът с бяс
се сепват – за назад и за напред еднакво
готови, като че едина друг очаква –
той да реши къде: напред или на бяг...

И тъкмо дете бе най-силен лютий враг
и боя най-жесток, Мъдрителя с Младена
където с сабите косяха, разярена
върху им дете се безчислената сган в п
оследня хвърли стръв, а беше пак провярян

и нейний ред сплътен, и тя се в ужас стремна
 за бяг... и шум и вик нечакано се емна
 цял вихър конници отсреща се изви:
 накуп и пръснати по склона... Възкриви
 насам един, превий нататък друг несвесен
 и превърти се... Вик и цвилене... Понесен
 цял рой се извъртя – и повилнял на скач,
 кон дигне предница, и метне се ездач
 отхвърлен; кон, ездач понесъл, пърха, хита
 и превърти се кон с ездача – и полита,
 върху му друг отзад, препънат превърти
 и грохне се и той...

Ей повилнял лети
 зелен арабски кон, изпълнал дълга шия:
 ранения юнак, увиснал на зенгия,
 влече и мята той – насам и все насам...
 Пръв вихрения кон съгледал, и едвам
 съгледал, изрева Стоимен Ружин Брода:
 „Войводата!“ Подзе и Райко Самохода:
 „Войводата! Това е неговия кон!“
 „Войводата убит!“ – извика Симеон
 Диманин,... но, извит, Мъдрителя го сврасна
 со сабя през уста,... и превъртян се трясна
 юнака, в ужаса на кървавата сеч
 изрекъл първата и съдбоносна реч –
 и, грохнал повторно, с кръвта си пак я блъвна
 нечуто... Извъртя пак сабя и се ръвна
 Мъдрителя – срева на Брода... и светът
 юнака видел би за най-последен път,
 но в него миг, връх тях налетял, ги размята
 понесения кон и, съпнат сам, в земята
 удари с преднида и трясна повален.
 И ревна Брода, свил кракът си преломен
 през свирката надве от конското копито,
 изписка Делчо Рад и поора с пробито
 чело връз мъртвия Стоимен Детелин...
 Останал на нозе Мъдрителя един,
 преварил овреме да се отбий стъписан,

извърна се сега и се озърна слисан –
и виде как трупът се метна, превъртян
през коня, люшна се, и на гърба прострян
ръка изпъната през гривата отхвърли...
Отново пак се бе подхванал боя върли.
Но тия, преди миг що бяха в първий ред,
при всякой удар що летяха все напред,
отстъпваха сега назад, на ред последен –
и вече техний бой не беше бой победен...
Крила разперила, изви полет смъртта
сега и тласна тя на врагът папlachта
връз пръснати борци от ужаса обзети...
Един Мъдрителя не виде и не сети
обрата на боят, ни викът неразбран:
че на Войводата над трупа кървав спрян,
изпуснал сабя, той стоеше там загледан,
как алена струя по образа му бледен
кръв още все тече, от зиналата рана
на челото, – и зей юнашка гръд раздрана,
когато спривав кон ранения юнак
е влачил... Претрошен е десния му крак,
и сабя счупена острилото си вбола
в разръфано бедро... „Това бе твоя воля –
и се изпълни тя!“ – Мъдрителя изви
стреперали уста... но в миг го залови
отзад за рамото ръката на Хъшлака:
„Какво си спрял! Юнак не плаче за юнака –
спасявай се...“ Изви Мъдрителя глава,
и спряха смръзнати на устните слова
ответни: пръснати от припора, отвсъде,
отстъпвайки и те на куп един събран,
последните борци налитащата сган
отбиваха. С ръка пресегна бързо, сдърпа
и скъса пазва в миг Мъдрителя, и кърпа
извадил – майчин дар й спомен, на сърце
скъп носен досега – со нея той лице
прикри на мъртвия войвода. И обърнат,
той грабна пушката на Ворча, там превърнат,
и в него, в ужаса предсмъртен, поглед впил...

А с бесен рев врагът насам бе навалил,
и Бошко от Бързан, Стоимен Брадски, Лола,
Китан и Рад Белиш, Тумбал и Стойчо Кола,
пред него сетни те, нагоре се едвам
отстрелват, бързайки по припора. И сам
Мъдрителя се с тях нагоре закатери –
и спре, и пушката насочи и помери,
но в уморената ръка притрепна тя
и блъвнатий куршум нахалос пропищя –
последния куршум изстреля татък в сброда,
връхлитащ да добий с кондаците си Брода,
разперил в ужаса насреща им ръце.

ЧАСТ ВТОРА

„Бог своя прозорец зад облаци затвори.
Изригна извори земята: от простори
небесни блъвнал, дъжд на порой заваля.
Потънаха гори, изчезнаха поля,
петнайсет лакета вода над планините
се дигна... Ден по ден минаваха се дните,
и колко минаха, не знаеха се те,
че никой техний чет нема да прочете –
че жив на долний свят нито един остана.“

И битописеца пред мене жив предстана,
на Вехтия завет през простите слова:
и виждах ази как плешива той глава
над книгата привел, спокойно нето шепне –
и пише старата десница, без да трепне.
Той пише приказка от някогашни дни,
предание за туй, во тъмни старини
което е било – кой знае и било ли;
повтаря спомен той за нявгашни неволи,
за дни невидени и за незнаен дял –
за свидна жертва сам нито сълза пролял.
И нему леко е било да изговори:

„Бог своя прозорец зад облаци затвори!“

О, като него аз да бих можал така,
спокойно уловил перото во ръка,
да кажа: В Каменград жив никой не остана!
Не би имало кой, което в него стана,
да предаде в слова на бъдащите дни,
и би останало от тъмни старини
то само спомен блед за приказни неволни
за нещо-си било – кой знае и било ли!
Но тия грозни дни сам ази преживях.
Обърнал погледи към небеса, видях
когато ужаса над Каменград разтвори
паст, как зад облаци не само че затвори
бог своя прозорец – безмилостен и строг –
а и зад него как очи затвори бог...

Аз видех жертвите. И видех аз во първий
и не последен ден, потоп от черни кърди
как рукна и заля озлочестепий грзд,
и как не пожалй смъртта ни стар, ни млад,
ни майка, ни дете во майка...

Изпревари

борците, към града отстъпващи, и свари
от север и от юг беснуващата сган
да влезе преди тях, и див настана плян
и сеч. Последний ден като че ли настана
на свят и на живот. И ужасът обхвана
най-сетня жива твар, и тя подири в бяг
спасение. И тя от побеснелий враг
не се спаси. Дори там, овреме успели
да се отвън града избавят, и подзели
път към Балкана, там по хълмите, и тях
сподири смърт. И тях, безумните от страх,
избавени от нож, настигнаха гранати; –
нехаещ своя свой познатия познати
не виждайки, лети от ужаса обзет
и тласка се за път напред и все напред –
и чедо майци път да мине не остава,
и майка чедото без милост отминава...

Отвѣд, подгонени към върлия проход
 на буйната река, се трупат за изход
 тълпи, и блъскат се и викат разярени;
 в неразборията, запречат навалени
 коля с покъщнина планинският тесен път;
 мъже припират с вик, крещят жени, реват
 деца... Претряскаха гранати – и отчаян
 рев писна. Трясна пак... И от редът се краен
 обезумялата навалица в несвяс
 нахвърли и напре по стръмний път, и в бяс,
 изблъскана напред, се люшна и отплесна
 един през други рой по урвата отвесна,
 и с трясък, вик и рев полетя в пропастта, –
 един през друг, един връз другиго... Смъртта
 обилна жътва там нечакано пожена,
 и, буйно придошла, реката разярена
 се плисна сепната из свойте брегове,
 и дръпна се, и с рев повлече трупове
 надолу – тук ръка, на вис извита, сегне,
 там мерне се глава, а татък се протегне
 труп и преметне се и се изгуби пак
 в реवेशите вълни...

Беснуващия враг
 отбиваха в града борците изнурени
 с последни сили. Там по двори разпилени,
 едни зад плетища, а други зад стени
 и ниски стобори, оттатък зад купни
 сено, от прозори, от стрехи, по дувари
 залегнали, кой как и кой където свари,
 те срещаха сганта, през улиците с рев
 нахълтала. И там не само един зев
 за вик раззинат в миг куршум запуши, спъна
 за скок подигнат крак, и не един потъна
 в кръвта си – за кръвта на бягащите щик
 насочил. Въздуха се цепеше от вик,
 гърмежи и псувни и кръсъци и тъпо
 оръжно свраскане. Победата си скъпо
 врагът откупи: сам, да би обърнал глед,

той би се сепнал – той отрупал беше вред
и стъгди, улици и двори, с свои мъртви,
в борбата кървава с отчаяните жертви на своя бяс.

Едни от сетните в града
отстъпили, едни от първите в реда
юнаци на Висок: Младен, Хъшлака, Дрина,
а с тях и живите останали малцина:
другари, стихнаха черковний двор широк
на Свети Спас, и там залегнаха. Жесток,
потирен подир тях, отново ги налетя
врагът. Отново пак борбата бе подзета.
И пръв ги срещна тук с куршума си Младен,
след него Рад Финдек, край старий повален
плет тай залегнали; подзеха, настанени
отвъд и другите покрай дувара; сврени
и зад черковните стени оттатък чак –
и те подхванаха, намръщени Хъшлак
където викаше изправен. Нова рана
и той на челото превързал, и раздрана
се мята дрехата на стария юнак;
бог знае де му е юнашкия калпак
отхвъркнал; – и нехай и вика тои и псува;
на място несдържан и тук и там минува,
при тез и при онез; предвардя ги, стани
заложените там край ниските стени
юнаци, и отвъд покрай плета извити.
Налитаха на тях, за трети път отбити,
вразите – ето ги нахвърляха се пак...
Куршуми писнаха и не един читак,
и не един феллах, и не един нацупен
манаф се превъртя и повали похлупен
там по очи, един нататък с лоб пробит,
в гърди пронизан друг, а по-отвъд превит
и бягаш, раната с ръката си прихванал...

Ей Влад от Попинци, покрай плета застанал,
се превъртя и той, до него и Петран
Забита. Хракна кръв и Бошко от Бързан

и свеси той глава, без нищо да продума,
 издъхнал – пролетя сърцето му куршума:
 и сбогом си не взе от трепнала снага
 юнашката душа – с куршума на врага
 и тя нечакано из раната излетя...
 Ей Димо Късоглед – куршума го сполетя
 през сляпото око – превърна се и той.
 Батаченина Влад и стария Братой,
 зад ниската стена един до друг подпрени,
 един на другото се люпнаха свалени;
 а ето грохна се при тях Тусчийска Рад.
 И Чубрата... едвам извърна се назад
 и нещо викна той, куршума го превари
 в устата – троснато юнака се стовари
 и край дувара се праметна повален.
 Куршум през шапката на сепнати Младен
 просвири, перна я и метна надалеко
 зад стобора... Но в миг, извърнат, Чиф-и-тека
 де що му глас държи извикал, изрева
 и дивия му рев спелтечен, без слова
 рев, сепна не един борец. Лице извърна
 към ревнолий юнак Младен и се озърна
 натам, където бе замахал Чиф-и-тек
 ръце и сочеше – а вече Рад Финдек,
 и той извит натам, издигна пушка, смери
 и гръмна... и ръце издигнати разпери,
 изпуснал пушката: че тъкмо що извит
 и гръмнал, трясна гръм отсреща му и впит
 куршум през бузата се в мозъка му вмъкна –
 и падна повален той възник и не гъкна.

Отвън черковната ограда цяла гмеж
 врази натрупани подзела бе гърмеж
 оттамо изотзад върху борците в двора.
 И хвърли се Младен, до него Пройчо Пора,
 Боян от Бъта, Смил и Стамен Ракитак,
 а, ето втурна се и пъргавий Хъшлак,
 по него хвърли се и Богдан Делимина –
 и наваля отвред и цялата дружина

през двора върху тях полетяла на щик...
 Залп блъвна срещу тях, и див се емна вик,
 но през оградата юнак се по юнака
 прехвърляха – и пръв от първите Хъшлака
 се впусна – и за миг, преварен втори път
 да гръмне, с щикове налетян бе врагът
 и, сбъхтан и смутен, на бяг го той удари-
 тук смушкан тоз се свий и възнак се стовари,
 а онзи там с кондак премазан се сниши,
 превий и люшне. Там полетял бимбаши
 со сабята напред издигната оприда,
 по него Рад Белиш и Стоименко Вида
 се хукнаха... пред тях Диманина Стоил
 преварил, смушка го с щикът си и пробил
 далака му, скриви и го навън издърпа
 и хукна пак напред... нататък Стаю Търпа.
 Керела, Делибит и Койчо от Петрич,
 Стоимен Брадски, Смил, с кондак и щик, на тич
 закъм мегданя, път нагоре си проправят;
 Хъшлака и Младен и Дрина се разправят
 отляво с придошла отново дива сган
 върху им – Чиф-и-тек и Бошко от Бързан,
 Никита от Петрич и ниските Вълчета
 завърнаха се тям на помощ: и подзета
 с псувни и вик и рев там завилня борба –
 преви се Чиф-и-тек, стоварен през гърба
 с кондак и грохна той и нещо изпелтечи, –
 и, зинал, от Петрич Никита не дорече
 псувня и по очи захлупи се и той –
 но отмъсти за тях от Попинци Драгой
 и сам Младен: удар кръстосаха удари,
 замахне се един, през него друг превари,
 отчатне щика щик, кондака о кандак
 претряска – прехръпти промушен тук юнак,
 низам изохка там и тросне се халосан
 в главата... Трупа труп затрупва, уборосан
 върху му... Счепкат се, размахнат, и накуп
 сборичкани се пак връхлетят... труп до труп,
 на трупа труп, и рев и думи неразбрани,

нечути – и кръвта от зиналите рани
 шурти... Последни те, през тесния сокак
 закъм мегданя си проправят път: юнак
 юнака бранещи, сплътени до юнака
 юнак. Не стигна там едничък Рад Първака –
 че тъкмо да възвий, до ширния мегдан
 на ъгъла, а в миг отдясно нова сган
 претече се – и залп върху им тя изсипа:
 изтръпнал дигна крак като че да прерипа
 през нещо, и приви юнака настрана
 и клюмнала глава о срещната стена
 халоса: девет се куршума люто впиха
 в левентната снага и мъртва я свалиха.
 А на мегданя там, където кървав път
 пробиха с щикове юнаците – отвъд
 и други бягаха, насам и те подзети...
 Че и оттам, от юг, намира сган: – заети
 са пътища и там, и нямаше проход
 за тях... Настича се отвсякъде народ
 подгонен; викове, и женски писък, врясък
 детински... Тулят се зад купчините пясък
 едни, от есенес за новий царски път
 натрупан, други се прехвърлят и станят
 върху дуварите на околните къщи;
 там къртят стобори... Разчорлен, слисан ръщи
 тук селянин, там друг край своите кола –
 натрупани зад тях, едни зад колела
 се врат, а други се през ритли мятат... Врява
 отвъд се емна – сган оттатък се задава:
 гръм блъвна, друг... отвъд, през срещния сокак,
 и друга спуща се: изблъвна залп... и пак...
 И на мегданя се от три страни нахвърли
 врага. И почна се най-сетния, най-върли
 бой. Кървав продължи той чак до вечерта.
 И в тоз последен бой пак победи смъртта.
 И не един юнак юнашки там загина:
 И отърваха се от него бой малцина
 и славата му те далеч ще разнесат –
 едни при своите, прибрани в родний кът,

по чужди краища там други разпилени,
и ще разказват те, макар и ужасени,
пак горди, за боят последен в Каменград,
и как и колко е загинал тамо свят:
да знаят хората, да помнят времената,
на паднали бойци да славят имената
и подвизите им да бъдат тям завет,
в живот за подвизи кога им дойде ред...
Тук от юнаците пръв падна Делибита.
Три пъти яростно върху му враг налита,
но той, Босилко Тил, Драган Дерипола
и Рад Белиша, там зад купът от кола
залегнали, и Смил и Бошко от Бързан
при тях прескочили, надигащата сган
с куршуми срещаха – и тоя тука метнат
се в миг претърколи, а онзи тамо светнат
по челото, сгрухти; след него други, трети;
и други върху тях, – полетял, запреплете
нозе висок низам и бухне изревал,
отвъд капичне се, мартина изтървал,
манаф и мелязим, високо сабя дигнал,
катурне се и той, червена кръв изригнал
на синия мундир, за вик разинал зев –
зад него впуснати цял куп низами с рев
един се преко друг, един през други сблъска
и, урнати напред, пометени се тръска
и, те, с разпръснат лоб, с продрани слабини,
с пронизани гърди: тоз пушка настрани
отметнал, пушката издигнал онзи люшнат
върху й, с рев един, друг мълчаливо... Пушнат
нахалос ни един куршум не беше там
ни от юнаците загнездени отсам
колята, ни отвъд от другите при входа
в мегданя: Перивол и Райко Самохода,
Босилко Спомена и Стамен Ракитак
и Дрина и Първан от Бъта – до юнак
юнака, сврени, там во вехтата обител
отзад конака, там де самия Мъдрител
бе сварил преди тях да се завре, ранен

в бедрото... Ето пак се впусна разярен
 враг подир враг. И тях пак биха ги отбили
 юнаците: не са ни отмалнели сили,
 нито смрази гневът в юнашкото сърце
 уплаха, и не са притръпнали ръце,
 два дена пушките държали без умора –
 те удържали би пак на сганта напора, –
 но ни един куршум не им остана веч...
 Спогледаха се те. И пак... Не чака реч
 юнак – с очи юнак юнаку знак направи:
 и през сганта напред за път да си проправи
 се впусна в миг на щик юнака до юнак...
 И виде ги Младен зад срещний стобор, как
 те вряха щикове и мятаха кондаци –
 начело Делибит на гордите юнаци:
 пречаткат щик о щик, и хласне се кондак
 в кондака, емнат се и превъртят се пак
 в предсмъртния удар извити с двойна сила...
 И падна Делибит, бе сабя прекосила,
 два дена в бой и сеч не трепнала ръка,
 и друга челото прецепи, през щика
 в гърди му вече вбит, когато го халоса
 с кондака чер арап в главата къркосока –
 и свит превърна се и грохна той пребит;
 и храсна острий щик в гърдите му забит
 и там остана си – потегли, но не свари
 да го издръпне там читака, че стовари
 кондак върху му Смил... Но мигом навали
 отдире нова сган, и Смил се повали
 премазан; гътна се и Бошко от Бързан
 с два щика смушкан; в миг гаврътна се Драган
 Загора, Рад Белиш – ей и Боян от Бъта, –
 Върбан от Стрелча сви – увисна му ръката
 откастрена, а с вик се пъргавий юнак –
 и тъй, с една ръка, на лютия читак
 нахвърли – скрита го, с коляно го притисиа
 в коматите гърди и гърлото му стисна
 на здравата ръка с ноктете... Чер феллах
 върху Върбана се изпъна и с замах

натъкна острий щик на своята мартина
под левата плеща в юнашката гърбина –
изохка, сгърчи се, отметна се Върбан
и дръпна той ръка – и кървавий гръклан
на мъртвия читак в ръката му увисна...
От вси страни сега налетя и притисна
сганта юначната останала дружина.
Ей падна Стамен Вит, ей Драгомир Върбина
се повали... Върти кондак Босилко Тил,
бухти подире му на старий Дивисил
последний син, Страшил, най-свидно сетно чедо,
и тряска Калопер и Богдан Даговеда,
и свраска с винчестер брадатия Дагор...
И виде ги Младен, в Дойчиновия двор
зад стобора закрит со своите другари,
отдето не един куршум изпратен свари
от срещната страна налитащата сган
да сепне и смути, и пътя им послан
с безчетни трупове и мъртви и ранени,
да го затрупа пак с отново повалени –
и виде ги Младен и викна: „Там! Напред!
Къртете стобора!“ Налегна целий ред
юнаци – стобора изтряска и се урна:
юнака през юнак наскочи и се втурна, –
а не един след тях, по ширния мегдан
притулен край стени или на сигур сврян
в колята, литнаха и те сега – и почна
отново пак борба и дива кръволична
разправа... Сепна се внезапно навален
врагът и дръпна се и хукна... А Младен,
от Попинци Драгой, до тях и Пройчо Пора,
на Дима Ружина сега извил топора,
и Влаха, Калопер и Стоимен Пелет
с псувни и рев и вик се носеха напред, –
размахал сабя тоз, а онзи вий кондака,
или извърта щик... През други ред, Хъшлака
нахвърля се и той – бий, буха и крещи;
до него Скорлека левентски е плещи
извърнал, муха щик, и муха и повтаря.

Отсам се чуе вик: „Дръж!“ „Вашта майка стара!“
 Отвѣд псувни и рев... И чистят пътя с щик
 там Стамо Веселин, Витан Догана... С вик
 и Койчо от Петрич, що му е сила мъжка
 връхлита... Изревал насам феллах се тръшка,
 отгатык, през тилът сливосан, изгрохти
 читак; на чер манаф, настигнат преруши
 в гърба затикна тик и той се с вик прихлупи
 на острий камънак... Ей хласнат се пречупи
 кондака на Керел, на бягащия читак
 в гърба; прегъна се възпрения юнак
 на падналия там мартината да вземе –
 но изръстен гаджал го в рошовото теме
 халоса, в бяг извит, и както бе привел
 снага, простре се там юначния Керел...
 Подгонен е врагът, и близък е изхода
 навън, накрай града...

Ей Райко Самохода
 се люшна... Пак куршум отсреща пропищя –
 и Койчо от Петрич се гътна... Превъртя
 ръка на въздуха и грохна Пройчо Пора,
 прожилен в гърлото от лют куршум; Дагора
 се търколи и той... Летеше нова сган
 срещу юнаците и първи я Китан
 от Бѣта отдалеч съзре и пръв застана
 и викна, Калопер и той подир Китана
 спре и озърна се; ей Стаменко Пелет
 се сви и завъртя и по очи напред
 се бухна, от куршум пронизан во корема;
 на Стамо Веселин, обелена с перчема,
 увисна кожата над бръснатия му врат...
 И трясна изведнѣж – куршуми като град
 върху юнаците отсреща заваляха...
 Ужилен в рамото, спре и се вгледа Влаха,
 и виде той сганта озърна се – и сви
 надясно, – емна се и колът улови
 на стобора – отвѣд се метна: на Страшила
 след него пушката преви: Босилко Тила

посегна – колът се изкърти: повален
се възнак плюсна пак юнака... и Младен,
по него тирнат, се препъна, рипна – скочи
отвъд, – извърна се и пушката насочи,
че стори му се враг подире му да сви
през стобора, и пак нататък улови
пътеката и той през тъмната градина,
където другите възвиха, на Белина
отвъд към ниските залостени врата...

А през сокака с рев налиташе сганта,
където бягаха един през друг в превара
юнаците. От тях отлъчен, по дуvara
за у Дойчиновци, възмогна се Върбан
Догана, и за миг се хлъзна превъртян
назад, и долу чак на камъните плюсна...
Върху му, ревнол, се висок низамин впусна,
а ето дотърча и друг изпит феллах:
кондаци дигнаха – един през друг замах
претряскаха и там притупаха юнака...
В прасците прекосен отзад и в двата крака
с куршуми, Калопер се люпна; и Китан
от Бъта тръшна се... На ширния мегдан
сганта нахълта веч – и живи само трима
борци се виждаха пред тях да бягат: Димо
Горнян, разръфаний сюртук развял Хъшлак
и Брадски – бягаха те през мегдана пак
отвъд към стобора, отдето излетяха...

Подгонена отвъд тълпа валеше плаха
отсреща с викове и крясъци и рев,
като че ада бе разчекнал огнен зев –
навън из своята утроба черна храка
каквото с векове е гълтал... Там, читака
читак преваря, там манафина феллах –
мъже, жени, деца един през други, в страх
обезумели се нахвърлени преварят;
и през удар удар върху им се стоварят...
И кански писъци и рев и стон и вик...

Мъжът кондак сбухти, в жената храсне щик,
 отмахвано дете о майка си се стиска
 и смушкано и то отчаяно изписка –
 а там, издърпано, превий се, превърти
 през въздуха далеч отхвърлено сгрухти
 в колята, храсне се, отново тамо писне
 и между първите на ритлата увисне,
 и претрепери там, замахало ръце...
 Оттатък, в зверски смях изюдили лице
 читаци, куп жени и старци обградили,
 един за шията за наниз дърпа, сили
 да бръкне в пазва друг, а с нокти и зъби
 издраскан, дръпне се – и ножа се заби
 там, дето не можа ръката да се вбие...
 Превърнатата на гръб, отвъд се мята, вие
 и рита сдърпана невяста, повалена –
 и гърдестий помак я с гъджева зелена
 обвързва, гола гръд настъпва с тежък крак.
 Край него бягащия извърна се Хъшлак,
 помака през гърбът с кондака си стовари,
 и хепна се напред към стобора... удари
 замахнатата ръка на подплес в острий кол,
 и, на острилото ръката си забол,
 се спъна... дръпна се, изправен дръпна пак...
 А тирнатата сган след пъргавий юнак
 го емна... Свари той ръката да изтръгне
 от колът – свари той феллаха, да го ръгне
 насочил вече нож, с ботуша в слабини
 да срита... ето че и втори отстрани
 се хвърли – щика си извърна да го смушка,
 но през ръцете го юнака с своята пушка
 халоса... Изотзад се метна друг читак –
 впи в жилавия врат на стария юнак
 нокте – и него той пак да отметне свари...
 Но ето хукна се и друг, отпред превари,
 и през нозете го с кондака прекоси –
 и грохна по очи Хъшлака. А от вси
 страни безчет ръце протегнати се впиха

в юнашката снага... Изпъна се, изприха,
и, зъби скръцнал, се изви юнака стар
на жилави ръце под тежкия товар...
Не сила силата надви, а подкосени
нозе прехрускаха... И зверски настървени
псувни и викове, заглъхнаха слова
юнашки, сетните слова – и той глава
в несвяс прихлупи. Тъй издигнат бе несвесен
той на ръце, и в миг, до стобора донесен.
Издигнаха го там на островърхий кол,
опънаха – схрущя... И острий връх, пробол
корема, над гърба изскочи разкървавен...
И примъртвелей труп, да виси там оставен,
претръпна; зинаха разчекнати уста
и алена струя проточи се кръвта
из тях... Претръпна пак и бавно се отпусна
да стине посинял юнашкий труп... А, гнусна
псувня избълвал, тук левент един помак
присегна, дръпна му провисналия крак
и, с вик от другите подструван, го опъна
и в кола мъртвий труп по-надълбоко втъна...
Такава бе смъртта на смръщений Хъшлак,
мъчителната смърт на гордия юнак,
мърцина не живял и не умрял мърцина...
И пак пияната от зверщина дружина
отново хвърли се през стобора назад,
и смеси своя вик на рикналия ад
с ревът, и тамо, де на бясната разправа
в гъмжилото се нож през ножа превъртява,
щикът преваря шик – и близо и далеч
грохти ехтежа тъп на кървавата сеч,
и стон и крясъци...

Младен, Страшил и Влаха,
премятани от двор на двора, тук през стряха,
там през дувари, там през ниски плетища,
у поп Матееви, през задните врата
до хлявът, влязоха... Отвъд отнейде тъмни
се счуват викове; към горний край прегръмне

залп; нещо урне се. Отреща изкрещи,
изписка женски глас. През двора пропищи
куршум; след него друг. И няма се кръстосат
юнашки погледи... Прозорци се халосат...
Претракаха врати: отчаян писък, вик,
и зверски рев – и гръм през двора ечна. В миг
из къщи урнаха низами като хала
по стълбата – пред тях и Вела полетяла –
на двора вече... С вик борците върху тях
се впуснаха. И пръв налетялия Влах
кондака превъртя; извили щик, среваха
Страшила и Младен... Три трупа се сгърчаха
ребити... полетя четвърти – но зъби
изскърца, метна се, изви ръка и вби
издигната кама в гърдите той на Вела, –
и както бе ръка насреща му подйела
да се от удара отбрани, възник тя
се повали. Очи извърна и уста
в предсмъртен трепет сви и сви ги и отвори,
и свари в полусвяс едвам да проговори:
„Баща ми... той умре отсутра... тоз гаджал
там, онзи – хвърли го, тъй както бе умрял
на одъра... да – там го хвърли през прозора –
да ме изтръгнат те от него... там на двора.“ –
и думи шепотни прекъсна ги смъртта.

Тя беше хубава родена на света,
но в робска бе земя тя хубава родена;
а хубост не вирей в земя онещастена,
и на живота смърт без време туря край –
едничко щастие, което роба знай,
едничко щастие на таз земя нещастна...

Отново вик се счу и зверски рев. Претрясна
на улицата гръм. И втори. Изпищя
дете, жена... И в миг през джаснати врата,
нахълта в двора сган низами настървена.
Но вече нямаше там в двора ни Младена,
ни Влаха. Метна се последен там Страшил

през стобора отвъд, озърна се, извил
глава, и скочи той, и в тъмната градина
изчезна... Стръвната налетяла дружина
низами втурна се към къщи най-напред,
и там, претърсила по стайте навред,
отново в двора се изсипа пак из къщи
и се по пустий двор разпръсна и заръщи
насам-нататък. Сам, под стряхата прострян,
лежеше поп Матей, и погледа му взрян,
безжизнен поглед тъп, тях сякаше следеше.
Там, през прозореца изхвърлен, той лежеше
разрошен, настрана с изкълчени ръце –
на осветеното от бледнина лице
смъртта се хилеше в усмивката на устни
скривени... Хвърли се сганта и с рев и гнусни
псувни, и смушкаха мъртвеца те за миг
со своите щикове – и хласна го с ритник
един в лицето, с нож носът му друг отсече,
а трети скепса му брадата и повлече
трупът, и метна го и джасна настрана,
и от брадата му отскубнати влакна
издигна и далеч от пръстите си тръсна...
И пак през портите изскочи и се пръсна
навън през улици полетяла, сганта...

А вече бързо се над Каменград нощта
заспуща, тъмна нощ, беззвездна, неприветна,
и като тат дошла от никого несетна;
и над Бунай далеч, на тъмния й скут
увисна месеца пак кървав и издут...
Далеч се емне вик. Ей писък се зачуе
по-близо. Тресне гръм. През улици нахлуе
бърз тропот – глъхне в миг... На сбор тръба тръби
нанейде... Изфуча и в небеса изби
и дръпнаха – и пак на висини избиха.
Изтряска, урна се стена – избухна плам
там и отвъд. И вик и писъци... Отсам
гръм трясна. Зов, и друг, за помощ зов, повтори.
Изтракат там врати – и сенки се през двори

преметнат. Крясък, вик – и врява на борба...
 На сбор отнейде пак обади се тръба –
 зловещо протръби, превий и се отдръпне
 и в емнатия вик задавено претръпне...

Нощ падна. И в нощта не сякнаха ни миг
 далеко под градът и гърмове и вик...
 И до зори вилня разправа кръголочна;
 Нощта не спре това, денят, което почна –
 пренесе ужасът през своята тъма
 и го на ясний ден предаде тя сама,
 втор ден на кръвнини, и втор и не последен...
 И на мегданя там, де ужаса победен
 сред писъци в сечта се беше почнал пръв,
 и черната земя заля потоци кръв,
 ревът и ужасът пак първи бе престанал.

Затихна всичко там. И месеца застанал
 на небесата блед, спокойно бе прислал
 кръвта и жертвите с бял сребърен месал,
 и диплеше му той кенарите дамживи
 по голите тела на мъртви, полуживи,
 умиращи без стон на мъките в гърчът.

А бродят още все там сенки. Претърчът
 като хиени, тук и тамо се оглеждат
 над трупове; отвъд се спират и привеждат
 и бързат, трупове повлекли за нозе
 нататък. Огън се край стобора възйе –
 ей лумнаха отвъд и други... Буйни клади
 извиха пламъци. И върху тях грамади
 там свойте паднали по ширния мегдан;
 врагът натрупа. В миг високо разгорян,
 подйе се огъня и лудо по земята
 и сенки надалеч и светлина размята:
 сборичка ги и свий – и пак проточи; в миг
 сбере ги – хукне с тях нататък: кървав лик
 се мерне тук, а там накастрена и свита
 ръка – оттатък чак глава на кол набита

изпъкне – погледа на мъртвите очи
приблесне... Свий ги пак и метне, претърчи
по голите стени отсреща и разпръска
и сбий, като на бой напусне ги и сблъска
една о друга там сборичка ги – и пак
ги урне, унесе нанейде в нощний мрак
да се невидими те татък доразправят.
И сякаш те едни все още продължават
там долу дивата престанала борба...
А вий се пламъка и мята – по гърба
отсам се превърти над млад юнак, прегънал
снага над пушката, оттатък над потънал
в кръв старец, в раните на гола женска гръд, –
и спре се, застои, и хукне чак отвъд
и претрепери там през кървавите бари,
и емне се за миг по белите дувари,
прехвърли покриви и сниши се, превий
по трупове пак, запъпли там, избий
отново и огрей и погне татък мрака...

Един над стобора, на острий кол, Хъшлака
набит се виждаше през цяла нощ огрян
да висне, чак дори от ширния мегдан,
когато пламъка по кладите се дръпна
и по жаравата над пепелта затръпна
да гасне. Локва кръв под него на пръстта
съсирена тъмей, из зинали уста
изблъвната – висят ръцете посинели,
и, през главата му отпусната, на бели
фъндаци спущат се провлечени косми...
Мъртвило е навред. Из нощните тъми
надругаде врагът, за кърви още жаден,
се втурна. Счуе се далеч-далеч нададен
вик. На мегданя е мъртвило. Тук и там
се сянка появи и скрие пак. Едвам
отнякъде се счуй плачът на малко дете,
кой знай примачкано къде под трупове,
примлъкне, пак се счуй, отново пак запре –
и слабий му гласец в мъртвилото замре.

Песен осма ПОСЛЕДНИЙ ДЕН

Сеч и гонитба. – Убиват Белина и Ралка. – Войската огражда и напада черковния двор. – Сечта в двора. – ... Надвечер. – Ходжата вика за намаз.

В зори се поднови, което в мрака глъхна
зад полунощ. Сганта за кръвнини настръхна –
и *вчера* побледня пред ужаса на *днес*.
По улиците кръв, проливана нощес,
и *вчера*, още се по калдаръмни стоци
отича – ето пак че рукнаха потоци,
и тук при трупове натрупани накуп,
а там разхвърлени, отново труп до труп
се сваят – тука мъж на късове разсечен,
там старец, там жена... Ей грохна се препречен
на портний праг трупът на угледна мома:
там стигната и там накастрена – сама
с кръвниците в борба оставена да пази
моминската си чест: откъснат от чепрази,
коланя татък се отметна во кръвта –
разголени бедра издраскани, уста
раззинати за вик и в сетен стон замрели
разчекнати... И вред раздрани, посинели
меса, откастрени захвърлени ръце...
Край стобора глава отсечена – лице
извърнато, очи нагоре мъртво взрени...

Гръм тресне някъде, зачуят се припрени
борби и бяг... Далеч претракат се врати.
Припукат пушки... Вик и рев... Претропоти
отсреща конник друг – оттатък десетина
и спрат на кръстопът – и хукнат пак. Дружина
читаци погнали цял рой деца, жени,
се урнаха отвъд... Ей други отстрани
нахълтаха – и вик и писъци... Полетя
сганта и върху тях, а ето че налетя

и друга тирната от срещния сокак
подире им – и вик, гонитба, рев и бяг
и сеч – и зверщина нечута се подхвана.

От нови паплачи, ношес и отзарана
на ранина дошли, подзе се из града
с нов бяс разправата. И падна се реда
на жертвите в зори най-първо от Белина
да почне. Хълтаха през тъмната градина
у него и ношес – но къщната врата,
подлостена, не се поддаде, и сганта
пак бързо нейде се измита, без да влезне,
и само потроши през пречките железни
с куршумни залпове прозорчните стъкла.
Но ето нова сган в зори, че наваля.
И лют помак изви двуостра тежка пела –
заскърца, изпръщя мешовата дебела
врата, – ей други я с топор загромоли,
и от резите се изщъпна, превали
навътре и се тя на подплес прекатурна:
и дивата се сган навътре в пруста втурна –
и писък се зачу и врява и псувни;
че там зад вратнята се бяха отстрани
Белин, Белиница и Ралка мълком сврели
и настървените навърте полетели
помаци те с кезап посрещнаха: и в миг,
един в очите, друг в устата лиснат, с вик
се там из пруста те замяха, завиха,
а трети, дръпнати назад, се притаиха
отвън. И литнаха сега оттам на бяг –
Белина пръв... Току той да прескочи праг,
насреща му гаджал, нож дигнал, го превари
и сврасна в рамото, – през кръста го стовари
и друг, а в хълбока го ръгна трети с щик,
и ревнол стареца претърколи се ник
отпред на плочите, прегърчи се, превърна;
а под ръката му простряна се разгърна,
разперил листове, тефтера изгърван, –
дебелия тефтер в син тъмен сахтиян

подвързан, в бронзови копчалки, от страните
надписан, както и на първи лист: „За дните,
които почнаха отново своя ход –
за новите борби на новия живот.“

И падналият тефтер се тъкмо там отвори
наполвин, на листът озаглавен отгоре
Ден осмий – и така останал още чист.

И туй, което бе на новопочнат лист,
записал стареца на своята ръкописна
история, сега обилна кръв го блисна
от зиналата му за сетен дъх уста,
и блисна го, заля – и там дописа тя,
което бе с ръка записал сам Белина.

С безвременната смърт и онова загина,
което беше му света в живота цел,
и, на годините под тежестта привел
глава, което той завършуваше вече.

Пред кървавия труп наведен се изпречи
помак, издръпна там тефтера, превъртя,
прегъна го в ръце, запършоля листа
да търси кой знай що, и нищо не намерил,
изви се, в стареца очи кръвнишки вперил,
и по главата го с тефтера бухна; с крак
отритна го на бок, чохяний му чепак
раздра, ръка навре и а пазвата му бръкна
и затършува там.

Между това изхвъркна

Белиница сама из пруста и в несвят
през двора претърча към пътя, но завчас
след нея хукнаха два гърдести гаджала
и я подгониха нагоре... Път видяла
прочистен, спусна се през вратнята сега
и Ралка, но току на прага през снага
я сграбчи млад помак, из двора я повлече,
и писъка ѝ вик и зверски смях пресече –
и сред градината се дълго след това
те бориха: викът прекъсваха слова
на зверска страст, снаги преплетени се виха,

посягаха ръце, прекършваха, ловиха
и пак се сплитаха и пускаха се пак –
и, писнал, скокна прав превития помак
над Ралка: зъби впи тя в жилавата шия
на младия левент и стисна – прелови я
през рамо той, изви ръка и за врата
я скепса, но болеж го рязна и кръвта
той сети топла как из раната му бликна,
рипна той – с нога на Ралка стъпил, викна,
замахна дълъг нож върху й, превъртя
и вби го, дръпна го, и вби го пак в гърдта
и трети път – и пак...

Към черковата стара
все още бягаше Белиница. В превара
след нея тичаха гаджалите. Едвам
пред портите я те настигнаха, а там
и други скокнаха насреща й из двори
черковни... Дълго се в ръцете им тя бори
и дърпа – силата на жилавост надви:
от осем се ръце натисната, преви
и грохна хласната тя там на камънака –
въз нея троснати, словиха два помака
ръцете й, задним превиха ги, с ремик
пристегнаха... и с рев и тласкане и вик
подкараха я те към черквата.

А двора
гъмжеше. Гонени настekoха се хора
тук още от зори, закрила в божий храм
да дирят. В черквата провряха се едвам
малцина – беше тя препълнена от снощи,
а все приидваха и в тъмни полунощи
се и самия двор напълни... Обгради
вън двора призори войска; а по греди
и стълби ето че през околни дувари
се закатери сган – отвъре я превари
гръм неочаквано, и се отдръпна тя;
тук-тамо се ранен залюшна, превъртя

читак-башибозук и през дуvara метна –
и, урната връз тях, тълпата ги безчетна
доби... И други се въздраснаха – и тях
причака съща чест. Преметне се феллах
оттатък, а отвъд се превъртят гаджали...
И сепнаха се те, и, мъртвите прибрали,
отдръпнаха назад сплътени редове.
И татък отдалеч зад тъмни зидове
и от прозорците на околните сгради
започнаха стрелба – зад яките огради
черковни екнаха вик, писъци и шум –
не падна ни един нахалос там куршум:
в навалищата с вик старица се превърне,
изписка в миг дете и в майка си се сгърне,
и пръсне топла кръв по майчино лице, –
ей тросне се и тя, разперила ръце,
и мъртвото дете отхвъркне изгървано;
отвъд се счуе плач и врява; стиснал рана
с ръце, изохка мъж и сгърчи се превит;
тук момък гътне се от лют куршум убит
и, недоречена, смъртта му сетня дума
прекъсне; изпищи и повали куршума
там старец беловлас, и той ръце простре
притръпнал, впий очи, извий ги и се взре
и клюмне старческа глава с въздъх последен.
Над паднала жена се бърхти мъж приведен;
жена над своя мъж во кърви повален
припадне и коси заскуби... В зноен ден,
тъй както нивите, когато сбърхти лиха
градушка – в двора тъй размятаха и сбиха
навалищата в миг куршумите: насам
едни се урнат, в миг нахвърлят се оттам
и други дирещи нататъка подслон
и те – и викове и писъци и стон
разцепят небеса... От положите свои,
зад прозорци, стени и зидове, порои
куршуми сипеха вразите. Отговор
на тях, напусто се отнейде в равний двор
обади гръм и друг, и пропищят далеко

куршумите без цел, или изплясват преко
насреща по стени и покриви – и прах
там от мазилките изкъртят те: зад тях
затулен е врагът и над черковни двори
изсипва залпове.

Но ето и топори
затряскаха: войска на портите напре...
Отвътре урна се навалица да спре
напора им; но в миг изпраскаха удари
и урната едвам навалицата свари
да дотърчи дотам; изкъртени врати
увиснаха – врагът напре да полети
навътре, блъвнал залп от двора ги посрещна...
А гръм и викове пред портата отсрещна,
и там, избухнаха – а ето и отвъд, –
но с бесни викове от три страни врагът
нахълта в двора... В миг, от залпа покосени,
труп трупа навали. През тях се разярени
нахвърлят сган по сган, ей други подир тях –
и в дим и стон и рев и викове „аллах!“ –
се всичко завъртя, разбърка и замята:
отсам се щик превий, отвъд се на земята
превърне труп, сгърчей и се превърне пак
и замотай с ръце – а татък вирнат крак
прерита; налетял, препънат се гаврътне
низам; нататък се, в гърдите смушкан, гътне
мъж. Гръм посреща гръм. Пречаткат щикове.
Там изпищят деца – отсреща викове
и рев – и всичко се разбърка смутолеви:
налитане и бяг, – дим и огън цеви
изригаци, и нож през ножове и щик
през щикове, и гръм и писъци и вик...
И в миг черковний двор на пъкъл се превърна.

„Окото божие от робът се отвърна“ –
тъй летописеца, от кърви ужасен,
едничък от сечта на тоя грозен ден
избавен (ден и нощ под трупове спотаен)

бележи: – „Само мен, изгубил свяс, отчаян,
 остави, само мен на неговия гняв
 един свидетел ням. Защо ли, боже прав?“
 А сган по сган вали през вече проломени
 врати за зверщини и кърви настървени –
 и те довършваха с нечута стръв и бяс,
 което в първий шум и борене в несвяс
 там бяха минали другарите им люти –
 кондака превъртя гаджалин и стовари
 в главата и добий нещастник недобит,
 затирен чер феллах халоса щик и вбит
 в ребрата прерущи на момъка изпънат
 на гръб, и без това умирац – –

Нависна тъмна нощ на небеса. Събран
 во смрадний въздух, дим се сви като саван
 над мъртвий град. Тук-там избухнат извисени
 езици плам и пак се дръпнат, спотаени
 в продънената паст на съсипните. Вик
 се татък нейде счуи и сдавено за миг
 заглъхне; тресне гръм и пропищи в въздуха
 отплеснатий куршум; – ей урне се и глухо
 далеч се отехти порутена стена, –
 и пак таинствена, зловеща тишина
 настане, сякаше нощта со трепет таен
 се вслуша в ужаса. А ето из незнаен
 кът татък нейде-си извит високо глас
 в тъмата се разля – предсънен див намаз
 подзема муезин невидим в мрачината:
 „Един е в небеса аллах и на земята
 един е неговий изпратеник пророк –
 и праведний му съд е кратък и жесток:
 Аз дойдох на света с меч неговата слава
 да славя. И тежко на онзи, що въстава
 срещу ми. Той ръка срещу самий аллах
 подига... вятъра тъй както полский прах
 пилей, така от мен той разпилян ще бъде.
 Аллаху воля е – и с воля той отсъди!
 И праведний му съд с кратък и жесток.

Така вещае той чрез своя пръв пророк:
Месата им да са на хищни птици пища,
змия да свий гнездо на техните огнища.
От робството глава кога подигне роб –
тя дига се за меч! Да се провърне в гроб
земята, дето е живял гяур! Забива
той кръст на гробове – плуг кървавата нива
на неговий живот да разоре на кръст...
С ръцете ни аллах изпълни своята мъст,
служители сме ний на волята му свята.
Един е в небеса аллах и на земята
един е неговий изпратеник пророк!“

В заглъхналата нощ зловещ и див и строг
на къснй муезин замре гласът далеко
от ек неотразен. Че в съсипните ека
се беше притаил, затрупан в пепелта
на пожарищата – там, дето бе смъртта
подпряла тъмен лик, над сгради обгорени
и в пустошния мрак с очи бездънни взрени
следеше своите служители – далеч
едни как във града, на лагер, сити веч
на стръв, станяха се за сън, – а други още
все жадни бродят тук и там, до тъмни нощи...
И в техний кървав дъх позна дъхът си тя...
И сви в беззвучен смях изюдени уста.

Песен девета НА ШИПКА

Сред снеговете и вихрите на Балкана. – Многократни турски атаки. – Упоритата съпротива на опълченците. – Борба с мразът и бурите. – Под Орлово гнездо. – Стари познайници. – Разговори и препирни. – Влаха спомня падналите юнаци. – Младен сочи смисъла на тяхната жертва. – Неговата несмутена вяра в победата. – Смисълът на каменградските съсипни. – През страдалия, смърт и борби към възраждане и възкресение. – Младеновият поглед е насочен към слънцето на далечни бъднини. – На стража през нощта. – Нощни мъгли. – Последния пристъп на врага. – Младен пада смъртно ранен в най-лютия бой. – Умираец, вижда бягството на врага и победоносния устрем на руските войски, предвождани от Белия генерал.

Наметнал снежен плащ, учудено глава
Балкана дигна. Пак? Отде се озова
таз паплач? За какво е тоя гръм и врява?
Дали на минало пак призрака въстава,
злий призрак, за да му покоя тих смути?
Или над снежните гранитени плещи
пронесена ехти, към ведрата зорница
нататък, тежката, но бърза колесница
на нови дни, на дни начални? И подйел
глава учудено, той впери поглед смел,
и виде – на войски че се не вижда края...
И се зарадва той. Зарадва се и смая:
все те и все пак там, пет месеца наред.
И неведнъж от тях отби намръщен глед.
Отде са те дошли? Защо се тамо бавят?
И слава кървава кому ли вечно славят
и свои, знайници, и чужди тъмна гмеж?...
Небето оглуша от рев и от гърмеж,
и в кръв потънала, земята потрепера –
и все то същото, каквото днес и вчера:
примъква се за кръв на смяна нощ на ден,
и ден на нощ. И бой на бой се разярен
верижат до безкрай. Отдавна върховете
покриха снегове; по хълми лесовете

се обезлистени чернеят. Вихри зли
се сбиха; по бърда и преслопи мъгли
извият, спущат се, раздигнат – и изстъпва
обсеян с врагове цял хоризонт. Изтръпва
неволно спрения на стража там войник
и дълго погледи не снема той, на шик
подпрян, в злокобните движения унесен
нататък, дето се, току отблъснат, бесен
отново почва щурм по билото подзет.

Дни в шемет и борби минаваха безчет.
В юнашките души, измъчени, остана
блед спомен лятото, когато на Балкана
се те загнездиха, и почна се борба
на смърт и на живот. Несретница съдба
край на неволите тук на мнозина тури,
и не на одного изпяха диви бури
молитва сетня. Тук на земния живот
премина не един юнак последний брод.
Когато залпове над дебрите в Балкана
затряскаха, и вик и врява неразбрана
в простори екваха, далеч се дивен вид
пред погледа открий: подпушат рид до рид
и дим се свий и вий и в небеса издига –
като че кратери безчислена верига
там бълват, пламъчни раззиналн недра,
и почваше се в бяс невиждана игра,
игра на адските стихии изтървани –
и дивия им рев през счумрени балкани
залетял тръскаше земята в далнини.
По била околни врага от две страни
се бе извил над тях – на плячка прилетели
орли и гарвани – и на борците смели
оттамо дебняха кога да връхлетят.
И се опитваха не само един път,
и пак прокуждани, разпръсваха се в бяга.
не виждайки къде. И неведнъж досяга
чак до окопите врагът затирен в бяс –
но с трясък екваха фугас подир фугас

и в димни висини размятани летяха
 разкъсани тела – и от сганта им плаха
 малцина живи се отърваха назад,
 далеч со залпове куршумни като град,
 пропращани. И смях и викове, па сбрани
 там по редутите дружини, през балкани
 далеч се пронесе – като че ли се смей
 и той, Балкана сам, и вика и люлей
 на тъмни лесове вършините в почуда
 на пръснатата сган тъй бягаща в полууда.

Но често виждаше той и самия враг,
 от своите залпове и рой гранати, как
 на храбрите борци косеше редовете,
 и как окопите навалят трупове
 юнашки; живите останали едвам
 жестокия им щурм отбиваха оттам
 куршуми свършили, изчерпали последни
 и сили. А все пак настръхнали и бледни
 те срещаха смъртта. И виде ужасен
 побацима Балкан до него кървав ден
 невидена, нито бленувана картина:
 останалия рой от храбрата дружина,
 пред повилнялата напиреща отвред
 сган, над окопите сплъти юнашки ред –
 и там отгоре в миг полетяха дървета,
 изкъртени скали, съсъди и парчета
 от изпочупени оръжия, – цял рой
 и мъртви трупове, на падналите в бой
 и чужди, та дори и свои скъпи жертви.
 Бе ред – на живите сега самите мъртви
 помогнаха. И пак бе лютий враг отбит –
 и хукна пак на бяг, по урвестия рид,
 далеко с щикове и байонети гонен.

Пет грозни месеца, и върл и непреклонен
 ни на една страна, жестокий бой вилня,
 и от барутний дим по преспи почерня
 снегът. И лишеи по пукнатини хвана

засъхналата кръв. Пет месеца Балкана
друг звук не чу освен топовния ехтеж
и смъртоносний рев на залповен гърмеж,
от вик и стонове на жертвите прекъсван...
Безчетно пъти бе врагът назад отблъсван,
и ризници от кръв съсирена гърдта
на Чалът, на Свети Никола, на Листа
обвиха, и гърдта и пазвите гранитни.
А все по-нова стръв, на кърви ненаситни,
налитат врагове по-върли ден от ден
върз отборния рой юнаци, загнезден
таме по върхове. Като изпод земята
орда подир орда изникваха – ръката
на провиденето по предуречен път
отвождаше и тях, обречени на смърт,
нататък преди тях, където и другари
оставиха меса и кърви по чукари и
дебри, вълците, соколи и орли
да хранят. Стан една изчезне, навали
на смяна друга ней: гъмжило в равнината
стануваха на стан, и там и в далнината,
додето погледа достига, като рой
мравунци. А те, борците, в всякой бой
все намаляваха, гнезда високо свили
по преспи и скали, и тям на смяна сили
не си пробиха път... До тях бе само бог;
но неговия глас в душите им бе строг:
и те го чуваха во черний стон на роба,
на скъпи жертви тъй безвременно во гроба
заровени, в плачът на сиротни чеда,
горчивата си чест кълнеци по света;
и той им казваше: да мре е тук юнака
дошел, не помощи от другите да чака:
юнакът е самси на себе помощник.
Посред гърмежи, дим и стонове и вик
те не усетиха денят как ден сменява,
и хали зимата кога изви, тогава
ходът на времето видяха те едвам,
тогава чак врагът съгледа го и сам –

когато гребена високи на Балкана
настръхна, вихрите когато с неразбрана
злокоба снегове разсипаха навред
и отбелязаха за пръв път ясно ред
по ред окопите на тъмен низ извити
под върли чалове, по тъмни, страховити
скалисти сипеи и голи стръмнини,
като по бял чембер копринени ресни.
И вред сега по тях колиби зачерняха,
и завъртя се дим, от стряха се към стряха
разпъпла, на възбог ту дигне се възпрян,
ту пак надолу се превие и разлян
се над усоите като мъгла повлече.

Настана зима зла и шурмовете вече
по-слаби ставаха, по-редки ден от ден,
макар топовний рев все тъй ожесточен
пак, както и преди, ехтеше, и в земята
заврени, като звяр, граната по граната
размятаха снегът из мразния въздух.
Но на ехтежа им обръгналия слух
се рядко вслушваше коя къде се ввира,
коя къде лети. Отдъхнаха на мира
оставени борци, след месеци борба.
Но не олекна пак все тяхната съдба
и в мир – че друга се борба сега подхвана:
борбата с лютий мраз и вихрите в Балкана.

Пет месеца наред и денем и нощя
все непрекъснато топовен гръм ехтя;
и къртеха върху гърдите па Балкана
гранатите една след друга ядна рана –
а все търпеше той от памтивек търпял,
и само някога, в болеж изтръпнал цял,
свий вежди смръщено и се с мъгли обвие,
от чужди погледи болежът си да скрие.
Чак острия горняк когато с рев и вой
поледици довя, в несвяс потръпна той
от лютия болеж на тез дълбоки рани,

подсърдени от мраз. И бръчките събрани
на тъмния му лик нечакал гняв сгъсти.
И сви и дигна той, зашеметен, плещи
дано да надделей, да претърпи тоз люти
болеж, – но кипна в миг и завилня с нечути
и бесни вихрове язвения Балкан.
И по снагата му разтурения стан
войски безмилостно и диво той налетя,
и сняг и камъни и ледове парчета
размята ревнол той, наравно враг и свой
да изпотрепи с тях. И грозен почна бой,
невиден бой: зарад защита изкопани
окопите, за миг от снегове завяни,
превърщаха се там на бели гробове,
и що не смогнаха в бой люти врагове,
това го вихрите извършиха – зариха
те смелите борци, и с песента си лиха
канон изпяха им за вечен упокои.
И рядко бодър страж в зори на поста свой
заварван беше жив – затиснат в снеговете
тогова с пушката изравяха в ръцете,
тъй както си стоял на мястото смразен,
а под скалите друг нататък повален
с премазана глава и локва кръв смразена
край него; пушката, захвърлил претрошена
далеко настрана.

В таквиз нощи и дни,
когато гневния Балкан, от кръвнини
подсърден, с грозен рев вилнееше в простори,
не бяха по-добре и тез, що ги затвори
мразът в колибите. На вихрите ревът
се впиваше и там и стряскаше в сняг
изтръпналия войн, и врява и тревога
се емваше и там. Отпуснат в изнемога
на голата земя, тоз скокне прав за миг
и заозръща се несвесен, други с вик
подлява: „Дръж! Пали! Ей на, ей там феллаха –
дръж!“ И отвед завчас настръхнала и плаха

наскочи сепната дружина. Друг след час
 забъбри бозна що в просънична несвяс,
 и с емната ръка, кой знай кому в закана,
 запрати някого – и врява неразбрана
 се дигне... Другаде, настанали от сън,
 покрай жаравата на тлеещия огън
 насядали, снаги от мразът вкоченени
 развъврят, вслушани во вихра разярени
 на воля юдинско хоро навън подзел,
 и сякаш демон над коминя се привел,
 и хили се реве, и киска се злорадно;
 и сблъска изведнъж – и тресне изненадно
 над техните глави там нещо, шумоли
 и урне се – и в миг над тях се строполи
 от вихърния бяс изкъртената стряха...
 С псувни и вик ройта навън изскокне плаха
 и дивий вихър ги разчоголи, гласът
 там на затиснати другари под снегът,
 за помощ викащи, со своя рев задавил;
 и кой знай дали жив от тях се бе избавил
 там някой, вихъра налетял, ако пак
 сам не отметнеше, връз сипкавия сняг
 на бок свалената неприкрепена стряха.
 И плъпнали навън злочестници в уплаха
 по хлъзгавия сняг се мъкнеха едвам,
 подслона дирещи към видните сам-там
 колиби, пръснати по стръмнината лиха.
 Премина вихърът. С тих трепет се сроиха
 високо в небеса студените звезди.
 От невиделица, по снежните гърди
 на стихналия Балкан, мъгли се заизвиха,
 и бурна преди миг нощта подбра пак тихо
 уречений си път – безмълвна, дивна нощ.
 И смръщений Балкан, наситил гнявна мощ,
 застана пак сега величествен, спокоен –
 и само в далнини там нейде, зад усоеен
 превал се отехти заглъхващия болеж
 на великана от подсърдените рани.
 Безмълвни върхове тъмнеят. Изприбрани

в колибите, бесът на вихри и студът
където бяха ги прогонили, седят
край буйни огньове борците изнурени,
и стълпи тъмен дим спокойно извисени
се вият искреши в смразени небеса.
И само тук-таме излязъл по мраза,
бог знае от какво подзет, войник се мерне,
или на бодър страж там силуета черни
изправи се за миг над снежния редут
и пак нанякъде потъне.

В снежний скут
гад Орлово гнездо, на връх Свети Никола,
между колибите, по стръмнината гола
извили ред една по друга надалеч,
там, дето всеки ден най-кървави и сеч
и бой вилнееха, до стряхата вкопана
в земята, се черней колиба ниска. Сбрана
дружина тамо бди во късний нощен час
край огъня – и реч през речи до захлас
се ту подземаха, ту разговори лихи
се в миг смълчаваха, и мрачно впити, тихи,
упорни погледи се в бурний огън взрат –
и пак избухнали се думи заприпират
нечакано. Лица изпити, почернели
на битвите в димът, в студът на развилнели
планински вихъри – разрошени бради,
коси разчорлени – световните беди
без време образи неволнишки сбърчаха.
Пролетес, скитници в чужбина, те се сбраха
под знамената на опълчената рат,
която Белий цар благослови на свят,
смел подвиг. И честта на тях се падна първи
да бъдат с първите, и през реки от кърви
да минат, в битвите жестоки со врагът,
напред и все напред пробиващи си път,
обкичени с венци и со юнашка слава.

Редяет редове. Тук в лютата разправа

пронизани от щик, а тамо от куршум,
оставиха кости тез край широкий друм
онез по дебрите и върлите чукари
на стария Балкан. И тиха вечер свари
тях само, сбраните в колибата сега
под Орлово гнездо, в неволите тъга
за своя роден край в сърце не преживели,
н зарад нея реч и днеска пак подзели –
тъгата за честта на дивний Каменград.
Между им бяха тук Младен, Гошана, Рад
Радойков, пак и тук зован от всички Влаха,
и двете рошави Вълчета. Тук избраха
сами те полог свой най-близо до смъртта –
и може би затуй да ги запази тя:
смърт от живота по юнаците милее.
Макар понякога око да замъглее
родена в размисли неволница сълза,
макар че неведнъж невяра тям в гласа
да се обаждаше високо и да смръщи
с рой бръчки челото, те бяха все пак същи,
и сред неволите на устните им смях
бе често гостенин. Намръщения Влах,
едничък само той бе двойно по-намръщен:
кой знае дали не от свития прекръщен
резец, получен дар в старозагорский бой
сред челото. И днес, и тая вечер той
пак нещо мъмреше, като че ли на свада
готов. И сбраната наоколо му млада
дружина слушаше сърдития юнак
безмълвна, гледайки широкодън калпак
как той ту крехваше, ту схлупваше отново
над вежди свъсени, подзел чевръсто слово
и го увърташе, без негли сам да знай
така поведено, какъв ще вземе край.

„Деца сте вий, деца! Живота ще очука
и вас – тогава вий ще вземете поука
от него. Хората не се ценят така.
На святи имена не дигайте ръка,

че до това не сте дорасли вие още.
Гошана помните какво ви каза снощи:
о стара стомана си ножа наостри,
тогава... Ето го, пред вази е – гори
и планини врагът е с папачта си дива
уплел – а и до днес остава си со слива
в устата. Бой след бой, и нямат вече брой
атаки, а все пак напред ни педя той
не се е мръднал. Ний в скалите сме се впили
като пиявици. А кой ни даде сили,
не само на врагът – а ако щеш дори
на бога да стоим насреща? Пек гори,
вилнеят вихрите и мраз кръвта сковава,
а ний изтраяхме на всичко. Чест и слава
па тез, юнашки дух що оживиха в нас.
Таквиз и онаквиз, а пак ще ви го аз
повторя: няма днес такива вече хора?
Де дядо Дивисил? Войводата? Загора?
Хъшлака? Де ги тях – и други тъмен рой...
„Души им, господи, с святыми упокой!“
– „Амин!“ – Младен се тук обади. Сам надвесен
над огъня и във вихърната песен
заслушан, рядко той към буйната младеж
обръща погледи. В несвесния бърбреж
на насъбраната в колибата дружина
що се подмяташе – ей втора веч година
той чуваше все то, все тоя глъч познат;
но тук, при името на свидний Каменград,
той в думите им се неволно вслуша сепнат –
ред знайни имена дочу там да се шепнат,
и остра мъка в миг сърце юнаку сви,
и сам той, без да ще, чевръсто подлови:
„Допада на сърце юнашка реч, другари!
На младостта е чест юнаците по-стари
когато тя кори, – ако на тоз укор
е извор в бъднини насочения взор
и недоволството за малката печала
от техните дела. Укор на идеала –
и колкото е той в душата по-висок,

укора толкова е по-строг и жесток!
 Корете. Но со свет и чист порив в душата.
 Корете. Само кал не хвърляйте! И свята
 за вас на жертвите да бъде паметта.
 На тях се падна чест най-блага на света.
 Презрели своите страдания и нужди,
 те жертва станаха за греховете чужди –
 изкупна жертва. Дълг на жертвеник зове.
 Понесъл тежестта на чужди грехове
 на своите плещи, сам Левски на бесило
 пристъпи. Чужди грях понесоха в теглило,
 дома и в чужди край, изкупници безчет, –
 за чужди грехове, додето биде свет
 и на света борба, великий дух ще страда.
 И търнов се венец най-често нему пада
 в живота. Смисълта на нашия живот
 борбата само е – и онзи негов ход,
 во който подвига го тласка. В победений
 е победителя най-често. И свещений
 олтар е онзи гроб, во който е борец
 заровен, без дори победата с венец
 да е челото му обкичила. Честита
 земята, с гробове таквиз що е покрита!
 На възкресение това са гробове.
 Живота раждат те. Живота, що зове
 на подвига велик, на подвига за благо
 на други. Нека вам донякога тъй драго
 да затупти сърце, тъй както днес на мен:
 да видите и вий от посева свещен
 на вашите дела изникнал плод обилен –
 да видите врагът да се во гняв безсилен
 разбива в твърдата скала на дух роден
 от вашите дела – в горнилото кален
 на ваште подвизи. В таз истина живяха,
 които преди нас за подвизи умряха,
 и те мъртвилото превърнаха в живот.
 На техните дела сегашното е плод...“

– „На техните дела са плод и съсипните! –

обади се Вълкан Гошана: – Бозна дните
какво ни носят...“

Тук изгледа го Младен;

„Изпълни се това, което един ден
нам каза Дивисил, и правда и прокоба:
с това, що готвиме, приготвяме си гроба –
ще се превърне в прах цветущий Каменград! –
Злочестия и той, тъй както сума свят,
загина и не чу, ни доживя да види,
че жертви и тегла, че нищо не отиде
напусто... Близо е очаквания край –
въпроса е па дни. И всякой вече знай,
че Скобелев е т а м – да тури край на края.
Войната свършва се. Велико се претрая –
велико почва се... Той вече е отвъд!
Въпроса е на дни. Ще бъде сетний съд
на Белий генерал со сабята отсечен.
Комуто дял честит в живота е обречен
и тоз велики час да преживее, той
ще види...“

– „Видено... Ще види бой и бой ...

Ще види гробища... А сила не остана,
и бяс знай докога така ще продължи.
Ей сума месеци откак се заснежи,
откакто зъзнем тук – обади се Гошана: –
Колцина бехме ний, изяде ни Балкана...
Войната няма край...“

– „А как со искаш ти? –

подхвана Влаха тук: – През много се врати,
докле в свободата да влезеш, преминава,
и трябва не една там да трошиме брадва –
голяма работа, че си строшил глава
о някоя от тях. Ти, вярвам, сам това
Че знаеш...“

– „Де ще знам. Но кой ти туй говори?

На целий Каменград свободата разтвори
вратите – сприхаво Гошана поднови: –
А и на Шипка, на, и ден и ноц глави

се чупят... То се знай, врагът не ни надсили;
 но ази казувам: не останаха сили –
 и край? Че ние ще излезем на глава –
 захванах аз да се съмнявам и в това.“

Но тук сега Младен му думата прехвана:
 „Шест месеца гърми и бълва дим Балкана,
 и бозна колко той ще има да дими,
 докле последний вик победен прогърми
 и в родните поля настане тишината
 на нови дни... О да, ще има край войната,
 ще глъхнат и гърмеж и рев и стръвен вик.
 Велики жертви се за подвига велик
 изискват. Иска се търпение и воля
 и сила за борба. Страдания, неволя,
 и скърби – слабий дух те само ще смутят!
 Не с рози всякога е жизнения път
 обкичен, онзи път по който човека
 върви от памтивек и ще върви до века...
 Що значи Каменград, че станал съсипни!
 Затвори портите на миналите дни.
 Свободата и бог където за отсъди
 издигат своя глас, всемощен глас – да *бъде!* –
 през съсипни върви избрания народ.
 През свои съсипни. През тях е прекий ход,
 по който силния върви към дял уречен.
 На слабия делът с дял недълговечен,
 че само силата е право за живот...
 Ний ще измрем. Та що? На нивата зрял плод
 ще жънат, подир нас ония, що ще додат.
 И с него възкърмен на времената ходът
 ще бъде. Нов живот те дойде с нови дни.
 Що значи, Каменград че станал съсипни?
 Той, казвам ви го пак, той трябваше да стане!
 И благо на онез, които са избрани
 изкупна жертва – те са живи и в смъртта,
 че най-великото призване на света
 се пада дял на тях. Хоръгвата победна
 се дигна в Каменград. Там изпитня последна

народа преживя – той падна победен.
Но ден на падане – той бе и първия ден,
во който дадохме доказ за своята сила...
И мене неведнъж смъртта е леденила
душата с ужаси, пред трупът бездихан
на свидни жертви. Днес извиквам язи, взряя
на бъдащите дни пред кръвната Голгота:
Благати жертвите! – на живите живота
те оправдават.“

Тук Гашана пак преби:

„На друга пак страна ти думата отби.
Но я ми ти кажи, кое ти дава вяра,
че днешната война не ще е пак превара,
че с нея зарад нас привършват се беди?“
– „Таз вяра не от днес е в моите гърди –
тя както вярата в живота, в тях живее.
Отде е тя дошла, какво я там лелее –
това и сам не знам. Едно, що зная аз,
е, че во всичките борби до тоя час,
в които сам и цел и смисъл съм намярвал,
не съм жалял живот, ала не съм и вярвал
в успеха им... А тук, во тая, изведнъж...
«В което вярва – тъй един изпитан мъж
пред мене да твърди аз чух преди години: –
в което вярва сам бореца и загине
за него – него ще успех да увенчей!»
Аз вярвам, може би защото ми живея
и друга вяра, тъй дълбоко пак в душата –
аз ще намеря тук смъртта си. Тук борбата
последна ще да е в живота ми борба...

Когато завчера при първата тръба,
излязохме в зори, видяха не малцина
от вази падаший в гората сняг – картина,
каквато виждах аз за първи път сега.
Столетни габъри и буки, под снега
натрупан върху тях, превили към земята
широки клонища, безмълвно в тишината
на първите зори стояха без живот,

недвижни – както и неволника народ,
от гнет на робството притиснат към земята.
И дълго гледах го така с тъга в душата –
а все пак не слових какво, кога и как
отвъд през валогата от сведений клонак
натрупания сняг изнайнапред отплесна.
Притиснатия дъб като че ли се стресна
и метна в висини отърсени си клон,
а след минута там по урвения склон
гората, дотогаз под снежний гнет заспала,
като налетена от някаква си хала,
и в миг събудена, со трясък, шум и ек
размята клонове. И татък надалек,
додето погледа достигаше в простори,
се вижда клон клон как бърхти, как се бори
снегът от своите превити рамена
да отвали. Лети, вълна подир вълна.
отърсения сняг налолу в стръмнините
и се уляга там... Когато на вразите
бе върлий шум отбит, обърнах поглед аз
към тъмната гора, и в утрения час
я видех как се бе спокойно величава
изправила на вис... И мислех си тогава,
като я гледах как се милуваше тя
со слънцето: дали не сам бог предвестта
на свойто сетнешно решение ни дава?
Аз виждах робството отърсил, как изправя
чело на висини неволника народ
и как го слънцето на новия живот
и грей и милува – и шепне блянът ясен
на бъдащите дни.“

– „Блян прекрасен! –
млад юноша се там обади отстрана: –
Ти виждаш тия дни? Кога ще дойдат те?“
„Онез, що виждам аз, далеч са, момко, те.
Те много са далеч. Свободата прозора
отпаря закъм тях... Ще дойдат нови хора –
да, с други помисли и други идеал.

Това, що е баща на сина завещал,
то призрак ще да е на миналото. Само
на свой живот купнеж, на своито яко рамо
понесли свой товар, напред те ще вървят.
Че вечен пътник е човека на светът,
минаващ мост по мост, епоха след епоха. –
Юнако, хорската душа е почва роха,
не само *днеска* сей на нея семена.
Цена на днешното са бъдни времена!
Честит е, който в тях, като в свой дом, живее;
честит е, който дух се бори и купнее,
минаващ мост по мост за там, за другий бряг.
За тия времена и иий, и наший враг
ще бъдем смешни – да, ще бъдем чудновати.
Ни нашата любов, ни наший гняв познати
бъдат тям...“

Но тук през ниските врата
промъкнат, стар войник прекъсна му речта:
„Ред ваш, и ваша чест – ей, ставайте на стража.
Таз нощ, велика нощ, и ази ще ви кажа –
когото тая нощ студът не вледени,
за него писани са още малко дни
да чака славата на нашето оръже!
Че Скобелев е веч отвъд – ако не лъже
дошлия вестник... Нощ на слава, дивна нощ –
на стража, ставайте...“ И не довършил ош,
а вече на нозе момците бодри бяха,
скоро стъпките им татък заглъхнаха
по замразений сняг.

На своя пост възпрян,
Младен се застоя безмълвно. Грозний стан
на неприятеля отсреща в мрачината
едвам-едвам черней и нищо в тишината
оттамо се не чуй – като че мъртва рат,
не беснеещ звяр, со ненаситен жад
за кръв, на вечен там покой се е простряла.
И нийде светлинка не трепва. Занемяла
пустиня около, додето стига глед,

и равен, вечен сняг, все тоя сняг, навред
 където и да се обърнеш. Мантел бели
 самите небеса на вис са разпрострели
 недвижно ледени и неми. Пустошта
 раззинала е паст и с мразен дъх света
 облъхва – като че земята и небето
 събрала, тайната света на битието
 даим со своя дъх подшъпне. На твърдта
 нататък ту се скрий, ту блесне пак звезда
 едвам съзирана и тихо затрепери –
 като самотен страж пред тихи райски двери.
 Дали и нему е студено? Ето там
 и друга – сепната блещука тя едвам,
 и, сякаш брулната от нещо, се отрони
 и като злат конец изви, – да я догони
 ей друга полетя по нея чак отвъд
 и бозна някъде изпод небесна твърд
 отидоха да се не видят...

Замечтано

обърна погледи Младен и невидяно
 му се стори това, пред неговия глед
 що мълком около изстъпа – тъмен ред
 окопи, а зад тях нататък други, трети:
 ей буйна клада тук излумна и засвети;
 там сенки някакви се лутат; глас изви
 отнякъде и тъй потъна пак; – изби
 там из колибите сноп искри в небесата
 и като рой пчели се пръсна из тъмата...
 Настръхнали гори тъмнеят се далеч –
 и скот глух от стон, като невнятна реч
 на сънен великан, среднощний лъх довява.
 Какво ли той мълви? На що ли отзив дава?
 Купнеж ли някакъв разпъва му гърди?
 Или предчувствие злокобно му гнети
 душата во борби и вихри закалена?
 И неусетен блян по тоя ек Младена
 унесе, и за миг неволно поглед той
 към преживяното обърна – рой по рой

прилуки, образи, неспомвани отдавно,
сега му паметта обстъпиха и бавно
пронасяха се те, като онез ята
безбройни жерави, които в есента,
пак тук, той гледаше към юг да отминават.
Пред съдбоносен час таиствено встават
понякога така, из тъмни глъбини
душевни, спомени от някогашни дни,
що бедний смъртен е забравени навеки
сам смятал. Наедно и близки и далек
дни в чудна смесица в душа се пронесат –
сън с преживяно, блян с действителност сплетат,
и болка някаква мъчително-неясна
умът зашемети, а паметта несвясно,
като ранен сокол, в безсилие се бий
и мята в някакви догатки – да открий
таинственият ответ на ням въпрос, несетно
примъкнат и душа притиснал неприветно...

И сепна се Младен. И сети той мразът
да го сковава. В миг изстъпи му в умът
на стража смръзнатий тук вчера недалече. –
Под мишца пушка сврял, изви и тръгна преко
той покрай бруствера на снежния редут,
таме през тъмний вал, отдето беше чут
тътнеж и говори на будната дружина
дежурни. В висини, над снежната долина
зловещо зинали топовните гърла
безмълвно бдят... Насам на облаци мъгла,
бог знае за къде и за какво, подзета
из тъмните недра там долу на полето,
като на шурм вали към горди върхове –
н някакъв си ек из стръмни долове
се отехтя далеч и по-далеч пронесен,
като изпод земя, и татъка отнесен
загълхна... Ето пак! И нощните тъми,
като че в този ек ослушани сами,
смълчаха се за миг в безмълвие зловещо,
и стария Балкан, възправен там насреща

зората, притаи в почуда мразен дъх.
 А вият се летят, со острия си лъх
 простори околни пронизващи, мъглите –
 насам и по-насам... и вече до скалите
 възйети слягат се, и тамо разредят
 сгъстени редове и мудно се сплъстят,
 като че стигнали на станът си последен.
 А ето отстрана, зад тъмния съседен
 връх свили, сякаше скалите на обход
 да вземат, бързо пак те подновиха ход
 и към плешивий чал там горе навалиха.
 Едвам сега Младен съгледа как се свиха
 отвъд на другий връх мъгли пак други рой –
 и като две войски опълчени на бой,
 видя ги той една връз друга устремени,
 как те се впуснаха. Проряза пак смразени
 простори тъп ехтеж... И вслуша се Младен,
 и пак като напред – претряска, раздвоен,
 прокърти се и глух бог знай къде повлече
 тътнеж... и пустошта като че ли просече
 стон... Някой, в леден скут насреща му в мрака,
 разперен, сграбчи го... Извърна се, в ръка
 издигнал пушка той – и виде, превалили
 бог знае откъде, мъглите снежнокрили
 върху му спуснати прииждат и ваят, –
 обгърнаха го в миг и блъскаат го и рват,
 и той огледа се во изненада смаян –
 като че ли е сън – като че ли незнаен
 го някой подлови и го понесе... мрак
 е под нозете му – земя, скали и сняг,
 надолу някъде се в бездната провалят...

А гъстите мъгли прииждат и навалят
 и с острите нокте на ледени ръце
 раздраскват яростно смразено му лице,
 през плътния шинел в снагата му се впиват
 и режат като с нож снагата му, пробиват
 и чак до мозъка на костите... Подпрян
 на пушката, Младен вмъртъви се застоян

там па самотний пост, където го завари
мъглата вихрено пронесена. И свари
той само да се свий и сгуши. И далек
от всичко, тъй далек се сети той. И век,
че трае тоя мрак се на юнака стори,
мрак с тъп и мразен шум в планинските простори
пронасян бозна де... Но ето, мудро пак,
послушни като че на властен някой знак,
мъглите почнаха отново да редяат,
и разпокъсани нататък да се реят,
ту бавно влачени, ту бодро рой по рой
подзели. Подир тях, съвзет, се вгледа той,
и дълго гледа ги как чезнат в далнините –
там, дето вече се белееха зорите
на гордия Балкан по гребена извит.
И сепнат изведнъж, той стрелна поглед впит
там долу, преди час където се рояха
подзетите мъгли – безмълвно там пълзяха
орди подир орди, зад нощните мъгли
в закрила, стръмен път поели през скали
и преспи... Ето ги по валога извиха –
и напреки насам.

В миг, утрината тиха
пронизал, пропищя отнякъде куршум –
а ето там отвъд и друг и трети. Шум
и гръм отвред завчас се сляха в нечути
ехтеж. Забълваха от тъмните редути
топовните гърла дим, огън – в далнини
обсипвайки бърда и снежни стръмнини
со смъртоносен град картечен и гранати.
Но адския огън ни сепна, ни разклати
сгъстени редове – и в своя щурм врагът
напред и все напред, по кървавия път
на свойто гибелно безумие понесен,
летеше.

Почна се тържествената песен
на песните! В зори подзели, най-напред

обадиха се от вършините отвред
 топовете и в бяс нечуван се среваха;
 ей и куршумите един след други плахо
 се запреваряха сред гърлестий сплътен
 вой на гранатите, и въздуха студен
 пронизвайки далеч, се пръсваха, ту гъсто
 на рой понесени, се изведнъж чевърсто,
 като подгонени, таме един през друг
 замятаха. Но ей отделен всякои звук
 изчезна в общий рев. Възчудено Балкана
 тоз непрекъснат рев, като вълна разляна,
 оттласкваше далеч намръщен, горд и строг.

Пред рида;

Там, дето най-напред и най-жестоко боя
 нечакан закипя, со отборната своя
 дружина начело отбраняше Младен;
 до него Влаха сам разеше разярен
 со тежкий си кондак къде когото свари,
 а заедно с роят и младите другари
 и Пројчо Пора там въртеше своя щик,
 поджегващ момците со бодрия си клик,
 пред самия окоп изправен там. Раздрана
 вей и размята се шинелата му, рана
 зей с щик промушена на жилавий му врат,
 ала нехае той – докле го като с млат
 по темето с кондак налетял враг стовари,
 и възнак грохна той, и сбогом без да свари
 да каже – сгърчи се и там юнашки дъх
 издъхна. Поора до него с възклик глух
 там и самия враг, пронизан с щиковете
 на Бойча, на Силян Брадата и на двете
 Вълчета... Спусна се върху им цяла сган,
 да мсти за своя смел другарин там прострян
 от тях – и мигом ги те биха там помели,
 но се притекоха и тям на помощ смели
 другари. Завилня и див и разярен
 бой на окопа там, пред първия спътен
 ред. Вик, псувни и рев. Трошат се байонети,

и чаткат щикове; кондаците поддети
размахват се в захлас: – борец бореца в бяс
налита, смята го, и урнат сам в несвяс
надолу прязглава низ урвата полита. –
Валят се труп до труп и труп връз трупа. Впита
в земята, гърчи се и рови там снегът
изкълчена ръка; со щик пронизан в гръд,
там възник повален юнак се бий и мята,
до него тръшнато заврял си е главата
в снегът левент читак, и алената кръв
из зинали уста ручи... А все с по-дива стръв
вилней сечта. Удар удару е отплата,
тикът на щик. Во бяс замахната ръката,
тук пушка дигнала, там сабя се превий –
ту навалений рой се пръсне, ту се сбий
накуп отново там и яростно налита
борец бореца, – пак се тъмна мрежа сплита
от саби, щикове... Отплесната далеч
претъркули се тук глава, а татък с меч
откастрена ръка... а татък повалени,
ранени враг до враг, все още разярени
се давят, като че бесът им и в смъртта
не ще да вземе край.

През трясъкът на сечта,
внезапно тръбен ек отнейде се раздаде –
подзела този ек, ей татък се обади
тръба, ей друга – ей и третя... и завчас
Балкана екна цял от бурний тръбен глас,
зовещ на сетен шум борците изнурени...
И полетя отворед, след знамена развени,
рой подир рой борци, по снежни върхове
вгнездени дотогаз. Гори от щикове
последний вихър на атаката понесе
по ледни стръмнини надолу. И разтресе
нечуван гръм и вик просторите далеч...
Пръв между първите се хвърли в тая сеч
Младен – и в тая сеч той първа жертва стана.
Тъй както бор левент на върха на Балкана,

когато вихър го внезапен връхлети
и го изтръгне чак из корен и сгрухти
из сипеи далеч надолу – тъй, сполетен
от лют куршум, Младен с предсмъртен, безответен
стон, пушка из ръце изпуснал, полетя
напред – на сгърчена десница со дланта
притиснал на гърди пронизаната рана.
И грохна по очи...

По склонът на Балкана
бойт от миг на миг по-кървав и жесток
вилней. Като вълни на пролетен поток,
подзел несвесен бяг от снежните вършини.
припират се, роят дружини по дружини –
и на смутений враг сплътени редове
разкъсали, напред с победи викове
се урнаха... Напред и все напред летяха
дружините и в бяс безмилостно косяха
де що пред тях им се изпречеше...

Далеч
по стръмни склонове, на кървавата сеч
бесът унесъл бе борците настървени,
по стръмни склонове со трупе навалени,
когато в полусвяс Младен подйе глава,
и поглед от смъртта примрежен прикова
там, де с победен вик дружините летяха –
и виде ясно той подгонената плаха
сган врагове далеч по стръмнината в бяг
несвесен урната... а зад последний бряг,
там долу в равнини – там друга рат безбройна
налита... „то са те“... – и, сред цепта нестройна
на вихрен кон напред во шумът полетял,
пред погледа му в миг се Белий генерал
премерна. „Ето! Гръм...“ това е вик победен...
Последен поглед, тих и сдавен стон последен.
И из юнашка гръд изтръгна дъх смъртта –
с избликналата кръв из зинали уста.

КРАЙ

Източник: Словото
Набиране: Силвия Гогова

Свалено от „Моята библиотека“ [<http://purl.org/NET/mylib/text/6511>]